

Albert Garcia i Espuche

BARCELONA A PRINCIPIS DEL SEGLE XVIII:
LA CIUTADELLA I ELS CANVIS EN L'ESTRUCTURA URBANA
VOLUM I

Tesi Doctoral

Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
Universitat Politècnica de Barcelona

Director: Manuel Ribas i Piera

Barcelona, octubre de 1987

INDEX

PRIMER VOLUM

Capítol 1: INTRODUCCIÓ PUNT DE PARTIDA, INTENCIONS I INSTRUMENTS

- 1.1. Un marc de referència: la història urbana i les relacions
    espai-societat 8
- 1.2. La Barcelona pre-industrial: carències 13
- 1.3. Una metodologia per a l'anàlisi espacial 19
- 1.4. Universalitat i especificitat: entre la "casa artesana" i
    l'impacte de la Ciutadella 26
- 1.5. Organització de la tesi 35

Capítol 2: FORMACIÓ I INÈRCIA D'UNA ESTRUCTURA URBANA

- 2.1. La formació de la ciutat medieval 46
  - 2.1.1. Un període bàsic
  - 2.1.2. Les transformacions de l'herència romana
  - 2.1.3. El mercadal, el port i el rec
  - 2.1.4. Burgus, suburbium i vilanova: l'aportació de Philip
    Banks
  - 2.1.5. El progrés urbà fins el 1250
  - 2.1.6. Cap a una ciutat integrada
- 2.2. Consolidació urbana i límits de l'expansió medieval. . . . 67
  - 2.2.1. La ciutat i les crisis
  - 2.2.2. Els fogatges i la reconstrucció del plànol
  - 2.2.3. Consolidació d'una estructura física
  - 2.2.4. La ciutat del segle XV
  - 2.2.5. L'estructura urbana el 1516

2.2.6.	Els efectes de les crisis del segle XV	
2.2.7.	L'herència de la ciutat medieval	
2.3.	Una ciutat al marge: alteracions i equilibri urbà	102
2.3.1.	Marginalitat i autonomia	
2.3.2.	Aristocratització i embelliment urbà	
2.3.3.	La construcció de la muralla de la marina	
2.3.4.	L'expansió conventual	
2.3.5.	Cap a la militarització de la ciutat	
2.3.6.	Espai i població	
2.3.7.	Estructura urbana i lògica militar	
2.4.	Barcelona 1714	149
2.4.1.	El Cadastre de 1716: una font privilegiada	
2.4.2.	Ciutat pre-industrial, ciutat pre-capitalista: els termes d'un debat	
2.4.3.	La verificació i els límits del concepte de "casa artesana"	
2.4.4.	La Barcelona de 1714 i les característiques de la ciutat pre-industrial	
Capítol 3: EFECTES DE LA CONSTRUCCIÓ DE LA CIUTADELLA: L'INICI D'UNA SEQUÈNCIA URBANA		
3.1.	Estructura urbana i impacte d'una lògica externa	289
3.2.	La "història de la història" de la Ciutadella	291
3.3.	Els elements d'un context	304
3.3.1.	La Ciutadella: funció i tipologia	
3.3.2.	Poder i militarització: els enginyers militars intèrprets d'una política d'Estat	
3.4.	La Ciutadella i l'Esplanada: projecte i derruccions	325
3.4.1.	Verboom imposa els seus criteris	
3.4.2.	La construcció de la Ciutadella	
3.4.3.	La formació de l'Esplanada: noves derruccions	

3.4.4.	Els barris alternatius	
3.4.5.	Els projectes urbanístics de Verboom: introducció d'uns nous instruments, introducció d'una nova perspectiva	
3.4.6.	El fracàs dels barris projectats: causes	
3.4.7.	La resposta espontània	
3.4.8.	La rectificació del Rec i algunes reedificacions singulars	
3.5.	L'impacte sobre l'estructura urbana	375
3.5.1.	Les valoracions de les àrees enderrocades i les seves limitacions	
3.5.2.	Pautes per una aproximació quantitativa	
3.5.3.	Aproximació a una avaluació qualitativa	
3.5.4.	Interrupció d'una tendència i inici d'una seqüència urbana	

Capítol 4: DE LA CIUTAT DE LA RIBERA A LA CIUTAT DE LA RAMBLA

4.1.	L'impacte diferit de la Ciutadella: instruments per a una anàlisi	420
4.2.	Un període de grans transformacions (1718-1869): una periodització	429
4.3.	La consolidació d'un canvi: 1718-1808	433
4.4.	El pes de la ciutat de llevant	439
4.4.1.	L'evolució de l'activitat constructiva: 1719-1780	
4.4.2.	El port i la Barceloneta	
4.4.3.	Les fàbriques d'indianes i el barri de St. Pere	
4.5.	El control i les intervencions urbanístiques	458
4.5.1.	Els canvis en les formes de control de la societat urbana	
4.5.2.	Les intervencions urbanístiques: de la ciutat de la Ribera al Raval	
4.6.	Una ciutat estancada	477
4.6.1.	Crisi europea, crisi hispànica	
4.6.2.	La dominació napoleònica: Barcelona plaça militar	
4.6.3.	La restauració absolutista	

4.6.4. El trienni liberal	
4.6.5. El nou període absolutista	
4.7. La desamortització i la ciutat liberal (1833-1869)	496
4.8. Conjuntura econòmica i creixement urbà	504
4.9. Canvis i permanències a la ciutat emmurallada	509
4.10. La Ciutadella i les muralles: obstacles d'una expansió en marxa	514
4.10.1. Places militars i canvis en les tècniques de defensa i control	
4.10.2. Barcelona: funció militar i creixement urbà	

Capítol 5: LA DEFINITIVA CANCEL·LACIÓ D'UN CREIXEMENT BEN ARTICULAT
 CAP A LLEVANT: ELEMENTS DE JUDICI I HIPÒTESI

5.1. Les línies d'expansió de la ciutat	556
5.2. Els projectes d'eixample	559
5.3. Espai públic i espai privat: la resistència dels interessos creats	570
5.4. Les campanyes per l'enderroc de la Ciutadella i la cessió del solar	574
5.5. El solar de la Ciutadella: d'expansió potencial a parc "terminal"	581
5.5.1. La cessió del solar	
5.5.2. Les propostes de Garriga i Roca: la necessitat d'un compromís	
5.5.3. El projecte de Fontseré: la cancel·lació d'una connexió cap a llevant	

SEGON VOLUM

APÈNDIXS	606
1. Guia de carrers 1516-1716	
2. Exposició dirigida per l'Ajuntament constitucional de Barcelona a la Junta Consultiva de la Província, el 29 d'octubre de 1840	
3. Extracte de "Lo perque de Barcelona", de Pere Serra Postius	
4. Fases d'enderrocament amb motiu de la formació de la Ciutadella	
5. Edicte del 3 d'octubre de 1718	
6. Anàlisi quantitativ dels efectes immediats causats per la formació de la Ciutadella i la seva esplanada	
7. Anàlisi del desplaçament dels habitants afectats per la Ciutadella.	
FONTS DOCUMENTALS	663
QUADRES	675
FIGURES	693
BIBLIOGRAFIA	1107

CAPÍTOL I

INTRODUCCIÓ: PUNT DE PARTIDA, INTENCIONS I INSTRUMENTS

1.1. Un marc de referència: la història urbana i les relacions espai-societat

Aquesta tesi queda enquadrada en el que, genèricament, s'anomena història urbana. No és un marc de referència excessivament còmode: l'àmbit d'estudi a que es refereix aquest terme, i el que pugui tenir d'específic, han estat objecte de polèmica. Entre els historiadors que es consideren cultivadors de la història urbana hi ha una gran disparitat d'interessos i mètodes; i en el camp contrari, alguns historiadors han negat a la història urbana qualsevol substantivitat. La història urbana no tindria, des de l'òptica d'aquests autors, res que li fos propi: seria deutora de la història social, la història econòmica, la història política..., i quedaria dissolta en un conjunt d'històries sectorials (1).

Encara que aquest debat, iniciat els primers anys 70, no es pot donar per cancel·lat, es fa difícil, actualment, considerar, sense més, la història urbana com a una disciplina específica. El problema de les definicions teòriques prèvies, però, no sembla preocupar tant ara com fa uns quants anys, i es valoren cada vegada més les aportacions i les recerques concretes. De manera que l'escepticisme sobre l'especificitat de la història ur-

ba no ha fet declinar ostensiblement el ritme de les noves aportacions a aquest àmbit de límits encara imprecisos.

Més que discutir si es tracta o no d'una disciplina específica, o de delimitar-ne els perfils, el que importa és si les possibles aproximacions que empara la història urbana es mostren fecundes i útils.

Des de l'àmbit cultural de l'arquitecte, que ha estat dominat en els darrers anys per lectures del fenomen urbà de caràcter estrictament disciplinar, la manca d'enquadrament precís i la indefinició dels límits de la història urbana, que poden ser entesos com a greus defectes, es converteixen des del nostre punt de vista en una de les seves principals virtuts.

En efecte, al marge del debat obert, la història urbana es configura com a punt de confluència i contacte de disciplines diverses interessades per la ciutat (història, geografia, economia, arquitectura, etc.), com a camp de problemes i temes útils d'estudi. Des d'aquesta perspectiva, i més enllà de les definicions teòriques, la història urbana prèn tot el seu interès, des de l'àrea de l'arquitectura i l'urbanisme.

Per una banda, com a contraposició a aquelles aproximacions que adopten l'òptica de la història de l'art, i que acostumen a limitar-se a l'estudi d'intervencions excepcionals a ciutats singulars, amb un interès desmesurat per les "peces úniques", l'anàlisi de les quals acaba fonamentant una història que es presenta com a paradigmàtica; per l'altra, com a complement, a les lectures de la ciutat que han gaudit d'un major predicament entre els arquitectes aquests darrers anys, i que analitzen la ciutat

com arquitectura buscant "una postulada correspondència entre morfologia urbana i tipologia edilícia" (2).

En el primer cas es pot subscriure la crítica, potser excessiva però lúcida, de Perrot: "Pareille démarche se tient ouverte à la vie des formes esthétiques qu'elle déploie selon les concepts rhétoriques de l'influence ou de l'emprunt -sans les confronter d'ailleurs à d'autres niveaux de la réalité- mais elle parvient mal à rejoindre la démographie ou l'économie. Ambitieuse au point de confesser implicitement que la ville est projection de la société entière, elle laisse en réalité se développer en dehors d'elle des sciences qui la concernent (...); sur le plan de la connaissance c'est la perte de l'objet".(3)

En el segon cas encara que, com observa Gregotti (4), és important no infravalorar la lliçó d'economia expressiva i formal que prové de la tradició d'estudi que gira entorn a les nocions de tipologia i morfologia, així com la seva claretat didàctica i la construcció d'un llenguatge comú..., això s'aconsegueix a costa d'un cert esquematisme i sobretot a costa d'una modelística que per naturalesa ha de prescindir de qualsevol condició específica. El que fa que, inclús com a aproximació al projecte, es converteixi en una òptica amb un "punt de coagulació" massa anticipat i esquemàtic respecte a una lectura contextual i a la seva modificació a través de l'arquitectura.

En el moment actual, quan tant en l'àmbit historiogràfic com urbanístic els grans "models" estan en crisi, quan els investigadors més inquietos s'inclinen cap a la microhistòria, l'anàlisi de la vida quotidiana, ..., o la eco-història, quan les actua-

cions urbanístiques enfronten una ciutat que no creix, i quan l'urbanisme basat en models ideals, pretesament racionalista, ha mostrat totes les seves limitacions, no és ja possible entendre la ciutat i la seva història basant-se en uns trets o uns episodis genèrics vàlids arreu.

Actualment, quan es fa impossible "explicar un exemple de planejament remetent -ho tot a una lògica unitària" (5) i quan es fa necessari cercar "lleis de composició feble interconnectables i, fins i tot, oposables i contradictòries, que gairebé mai no ho acaben d'explicar molt i que tenen arrels en altres àmbits disciplinars o de cultura", creïem amb Bernardo Secchi que ens hem d'inclinar "a fixar-nos sobretot en l'especificitat, la diferència, el que no és repetible"; a abandonar "les grans teories, les lectures agregades, els arguments de caràcter universal, les grans estructures narratives", i a considerar que "avui els llocs, les situacions, els subjectes apareixen tant des del punt de vista analític com projectual com exempla: cada un es mostra portador d'indicacions que s'han d'aprendre a través de l'aprofundiment més que de les connexions" (6).

I si, en aquesta línia l'estudi del cas específic en profunditat és necessari i important, la història urbana, amb una mirada no reductiva a la realitat i un mètode i instruments basats en el joc sistemàtic entre recerques documentals, anàlisi i interpretació, és la via més indicada.

En efecte, la història urbana es mostra com el marc idoni per integrar aquestes altres aproximacions, amb l'avantatge de que el seu "estat actual", comprensiu i obert, i el seu caràcter

interdisciplinari, poden ajudar a evitar un doble perill esterilitzant: el del tancament de la història urbana en si mateixa, i el del tancament de les aproximacions estrictament disciplinars pròpies dels arquitectes.

La història urbana és doncs, des de la postura d'aquesta tesi, un camp de coneixements que pot ser útil a l'arquitecte, en alimentar una visió de la ciutat més rica i comprensiva, però també és un àmbit en el qual els arquitectes poden i deuen aportar uns punts de vista, unes capacitats i uns instruments d'anàlisi que els hi són propis. Les aportacions dels arquitectes incidiran, lògicament, en el que es pot considerar l'autèntic "nucli" de la història urbana -les relacions espai-societat-, un àmbit molt oblidat en el que confluïran, des de perspectives diverses arquitectes, geògrafs i historiadors.

Bortolotti creu que "el objeto inmediato de interés para los arquitectos y urbanistas no es la ciudad como estructura productiva, o complejo social, o realidad demográfica, (...), sino que el objeto es el desarrollo físico de la ciudad como "manufatto", obviamente refiriendo los hechos urbanísticos y edificatorios a cualquier otro factor identificable que influya sobre dicho desarrollo" (?).

L'observació no manca de lògica, però no sembla necessari ni convenient posar límit als interessos i les iniciatives dels arquitectes. Hi ha diverses raons per evitar les limitacions prèvies: una raó genèrica seria la de la pròpia artificialitat de les delimitacions a les ciències humanes; una altra, més operativa, és la d'adaptar-se a les necessitats i possibilitats de la

recerca a cada una de les ciutats i dels moments històrics.

Una aproximació exclusivament orientada al desenvolupament físic de la ciutat estarà molt condicionada per la documentació cartogràfica i l'anàlisi de les estructures materials conservades. L'estat d'aquestes estructures, els treballs arqueològics realitzats, les disponibilitats documentals..., variaran radicalment segons el període i la ciutat que es vulguin estudiar: si limitem l'enfocament, les carències en aquests camps s'alçaran com a obstacles insalvables. Per contra, l'anàlisi de les altres facetes de la realitat urbana tindrà un doble avantatge: més enllà del seu interès específic, servirà de via indirecta per a la comprensió de la ciutat com a fet físic.

1.2. La Barcelona pre-industrial: carències

La voluntat d'emprendre una aproximació històrica, i per tant empírica, al fenomen urbà pre-industrial, la consciència aguda d'unes carències i la proximitat de les fonts documentals han portat a l'elecció de l'àmbit i del tema general de recerca: la Barcelona pre-industrial. En efecte, si l'estudi de les relacions espai-societat en el món urbà pre-industrial està descurat a tot Catalunya, Barcelona és indiscutiblement la ciutat que necessitem conèixer amb una major urgència.

El poc relleu de Barcelona en el context de la història urbanística europea durant el període (si deixem exclòs el projecte d'eixample de Cerdà) no resultava un factor dissuassori;

ans al contrari, encaixava amb una idea de història urbana que desconfia de la història que es centra exclusivament en l'estudi de les ciutats "modèliques".

L'estudi de la Barcelona d'aquests segles permet d'analitzar períodes de gran permanència al costat de períodes de canvi intens, transformacions urbanes imposades i mutacions generades per la societat urbana, l'impacte d'intervencions contundents sobre el cos de la ciutat, en contrast amb la incidència de processos urbans poc perceptibles... En conjunt, situacions i canvis en la seva singularitat poden il·lustrar-nos sobre tendències i mecanismes que poden ser generals, adquirint aquell valor d'"exempla" que defensava Bernardo Secchi.

Un dels principals estímuls en l'elecció de l'àmbit i del tema general, la manca de treballs que analitzin el fenomen urbà barceloní des de la perspectiva de la seva producció a l'espai i des de la perspectiva de la globalitat, és, al mateix temps, el principal problema i el principal condicionant en el plantejament d'aquest estudi.

Encara avui, les aportacions bàsiques de caràcter global, que estudien àmpliament l'espai barceloní, són fruit del que podríem anomenar els historiadors "clàssics" de la ciutat: fonamentalment, Pi i Arimon (1793-1841), Sanpere i Miquel (1840-1915), Carreras i Candi (1862-1937), Duran i Sanpere (1887-1975) i Pau Vila (1881-1980) (8). Les dates de neixement d'aquests autors són extremadament significatives, més encara si es té en compte que els dos últims grans historiadors relacionats van fer dues obres de caràcter original i valuós, però essencialment de divul-

gació i sense arribar a l'alçada de l'excelsitud de llurs trajectòries científiques i personals.

A partir dels "clàssics", s'adverteix, a la vista de la bibliografia, un fraccionament que es plega a les divisions per especialitats i períodes característiques del món acadèmic. Molt sovint, això comporta una delimitació forçada del camp d'estudi, de caràcter exterior i artificial. Per sobre d'aquest fraccionament, la història de la ciutat aconsella l'adopció d'un temps llarg d'anàlisi, molt especialment per aquells períodes en els quals priven les permanències sobre les transformacions.

Els talls acadèmics han polaritzat l'atenció sobre la Barcelona medieval i la Barcelona en transformació de la segona meitat del segle XVIII i del segle XIX. Els segles XVI i XVII queden en un oblit quasi total, al qual contribueixen l'escàs interès que ha tingut el període des de l'òptica més nacionalista, la marginalitat de Barcelona durant aquests segles en el context peninsular i europeu, i les innegables dificultats documentals per abordar aquesta etapa històrica.

En front d'aquesta polarització dominant, sembla necessari defensar la coherència d'una unitat d'estudi que inclogui la Barcelona baix-medieval i moderna, així com la primera meitat del segle XIX; que incorpori, doncs, des del procés de formació de la ciutat medieval, fins aquell moment en el qual es precipiten els canvis causats pel procés industrialitzador i la introducció dels nous medis de transport i comunicació.

La manca de recerques que es constata en una història ur-

bana que incorpori una dimensió espacial només pot ser producte, altra vegada, de la convencional demarcació acadèmica. Ho corrobora el fet que les aportacions més importants hagin estat obra d'investigadors singulars, amb una relació atípica amb el món acadèmic: figures com Salvador Sanpere i Miquel, arquitecte de formació i historiador de professió, i Pau Vila, geògraf autodidacta i "itinerant", resulten paradigmàtiques.

L'existència d'algunes contribucions puntuals i aïllades al marge d'aquests autors no amaga una autèntica "indigència" en el conreu d'un tema essencial per a la comprensió de la ciutat, i confirma la manca d'una "escola" o "moviment", semblant al que es pot trobar a Alemanya, Anglaterra, França o Itàlia, que des d'una perspectiva o altra articuli un estudi sistemàtic de la història de l'espai urbà barceloní i en general de la història urbana a Catalunya (9). Com a conseqüència, ha estat poc estudiat i de forma molt desequilibrada pel que fa a escales d'aproximació, temes i períodes.

L'escàs ús del plànol en els estudis d'història de Barcelona dona una mesura de la manca de treballs on l'espai sigui tractat amb atenció sostinguda. En efecte, el plànol es configura com a instrument imprescindible, no únicament com a il·lustració de la forma de l'espai físic de la ciutat, sinó també com a instrument per comprendre tots els aspectes que integren l'estructura de l'espai: des de l'organització del viari i les fites urbanes emergents, fins les mutacions de l'espai social.

L'absència d'un ús sistemàtic del plànol havia impedit, fins ara, una anàlisi global de la morfologia i l'estructura ur-

bana: pel que fa a la primera manca, per tant, la reflexió sobre els traçats del viari i la seva evolució (10), només s'havien pogut abordar estudis a l'escala dels elements urbans (edificis rellevants, edificis públics singulars, fàbriques, etc.). En aquest domini, es disposa d'un apreciable nombre de treballs, encara que l'àmbit d'estudi faci que els nostres coneixements siguin, en termes relatius, mínims. Es constata una clara dispersió, amb temes molt importants que han quedat pràcticament per encetar (l'expansió conventual, la formació de les muralles modernes, etc.) i es nota a faltar, generalment, una lectura urbana i espacial.

Pel que fa a les anàlisis més de base (la parcel·la, la casa, la fàbrica...) és palesa l'absència de recerques aprofundides centrades sobre el parcel·lari i la seva transformació (11). Més abundants són els treballs sobre la casa que seran comentats en el transcurs de la tesi i que tenen l'interès de confrontar, per estudis que aborden la Barcelona del segle XVIII, les aproximacions dels historiadors amb les dels arquitectes.

Pel que fa a les intervencions urbanístiques, es disposa també d'estudis concrets (la formació de la plaça del Blat, la Rambla, el passeig de l'Esplanada, la plaça Reial, la urbanització del palau de la Reina...) i també alguns de caràcter més general (12), però manquen treballs essencials, amb absències que es fan especialment notables pel segle XIX (el pla de Palau, la plaça de Sant Jaume, l'eix Ferran-Jaume I- Princesa, etc.).

Si entrem en la morfologia urbana, en el comportament espacial de les variables de "contingut" -població, activitats, ca

tegories socials...- hem de constatar que les aportacions són molt escasses i disperses. Disposem, d'antuvi, del treball de J. Nadal i E. Giralt (13), que tracta el tema només marginalment. Destaquem, després, dos inicis frustrats: el de J.F. Cabestany sobre l'ús dels fogatges, i el treball d'explotació del cadastre de 1716 que va encetar S. Tarragó (14). Entre les aportacions disperses, es poden esmentar l'estudi del bací dels pobres vergonyants de la parròquia del Pi, de F. Claramunt i J. F. Cabestany, les recerques de P. López i els treballs de J. Mestre (15).

Fora d'aquesta relació, queden importants temes que han d'incidir decisivament en el coneixement de la producció i l'estructura de l'espai urbà: mercat immobiliari, marc legal, tècniques i sabers que intervenen en la producció de l'espai... Sobre aquests temes hi ha alguns treballs d'interès (16), però queden, sens dubte, buits importants per cobrir.

En conjunt, encara que es disposa d'un bon nombre d'aportacions puntuals valuoses, el balanç global és força pobre. No s'ha aconseguit un teixit bàsic i suficient de coneixements sobre la ciutat en la seva vessant espacial, i aquesta realitat esdevé particularment greu pel que fa a les relacions socials en aquest espai. Manques que es fan especialment evidents si comparem el cas barceloní amb la llarga tradició que poden exhibir altres països: a l'àrea alemanya els primerencs treballs de Geisler fins a Conzen, figura clau en el món anglo-saxó, en el que trobem des de les recerques sobre ecologia urbana de l'Escola de Chicago a la New Urban History; França, on la tradició de

la geografia humana de Vidal la Blache s'ha incorporat a la tradició historiogràfica i ha culminat en un conjunt de monografies d'una gran densitat i solidesa; Itàlia, on el passat urbà s'ha estudiat sovint des de perspectives pròximes a la història de l'art i de l'arquitectura, però d'acord amb una tradició molt sensible als continguts polítics, socials i culturals de la ciutat, i on a més es disposa de nombrosos treballs realitzats per investigadors d'altres països occidentals avançats.

1.3. Una metodologia per a l'anàlisi espacial

Definida l'àrea d'interès, l'estat de la qüestió s'ha presentat com a condicionant fonamental. En efecte, la importància de les carències aconsella posar-se objectius que d'altra manera podrien semblar excessivament ambiciosos. Objectius que responen a la doble voluntat d'aportar nous materials, fonamentats sobre una recerca documental rigorosa, i de superar l'abast sovint massa restringit de molts treballs empírics, establint un marc global de referència.

El primer objectiu vé forçat per l'escassetesa de bibliografia i de recerques que tractin específicament el tema; el segon es deriva del convenciment que la ciutat només pot ser copsada des de visions d'una certa globalitat.

La tesi postula que, per aconseguir una aproximació dirigida a la comprensió global de l'espai i de l'estructura urbana, es necessita, en l'estat actual dels treballs de recerca, una metodologia basada en la localització espacial sistemàtica dels

fets urbans, la quantificació de les variables en relació als diversos sectors de la ciutat i la definició d'àrees urbanes ca racterístiques: és aquesta voluntat de posar les bases per l'a- nàlisi espacial la que sembla més absent de l'estat de la qües- tió abans esboçat.

El planteig comporta enfrontar-se decididament a la re- construcció sistemàtica de planols operatius de treball i al buidat exhaustiu de les fonts més rendibles des del punt de vis ta de l'explotació de la variable espai. A partir d'aquí, les a proximacions espacials, repetides per diferents moments histò- rics, haurien de donar una visió de llarga durada que pensem im prescindible en la perspectiva de la història urbana.

El primer pas, el de reconstrucció de plànols de treball, ofereix ja dificultats molt considerables. Efectivament, a Bar- celona, a diferència de moltes altres ciutats europees, no es disposa de documentació cartogràfica i iconogràfica adient per a obtenir un plànol de base operatiu (17). Quasi tota la carto- grafia disponible, fins ben entrat el segle XVIII, és l'obra d' enginyers militars que miren la ciutat des de l'exterior i amb intencions ben definides, que primen l'estudi de les defenses per sobre del teixit urbà.

Si els plànols militars són abundosos, no es disposa en canvi ni de Cadastres que incloguin parcel·lars i construc- cions, ni de descripcions cartogràfiques de propietats urbanes, ni de vistes axonomètriques de la qualitat de les que coneixem, per exemple, per ciutats italianes o franceses (figs. 1,2,6,7, 8).

En general, la manca de rigor, la confusió entre realitat i projectes, la idealització i l'ús emblemàtic de les formes..., plantejen, a més, greus problemes de fiabilitat en els pocs documents útils (figs. 3,4,5,9,10). Només el plànol Geodèsic de principis del segle XVIII, que de fet aporta molt poca informació, està realitzat amb una mínima precisió pel que fa al traçat del viari. Haurem d'esperar fins els aixecaments d'en Garriga i Roca, ja al final del període estudiat, per disposar d'un bon instrument cartogràfic per l'anàlisi de l'espai (figs. 11,12).

A la vista dels objectius i de la insuficiència de base cartogràfica, la tesi planteja com a fita metodològica essencial l'ús de determinats documents escrits per a reconstruir plànols operatius de treball, plànols que no busquen tant la mera descripció de l'espai urbà, com la creació d'un suport que permeti reflectir les informacions, especialment desagregades, que les fonts documentals proporcionen (18).

La precisió i detall d'aquest pas metodològic es converteix de fet, en el curs de la tesi, en una característica bàsica que singularitza el treball respecte de la major part de les aportacions realitzades per altres ciutats: es fa, efectivament, molt difícil poder portar les informacions sobre estructura física, població, riquesa, activitats..., fins al nivell de la unitat habitada correctament localitzada a l'espai.

Una vegada superada l'etapa de reconstrucció de plànols operatius, la qüestió metodològica essencial a plantejar és la de la selecció de les fonts documentals: davant la perspectiva

que obre un període d'anàlisi de tan llarga durada, es fa imprescindible establir criteris per a escollir les fonts i respectar un ordre en la recerca, en funció del màxim rendiment i eficàcia.

Els postulats metodològics ordenen els documents en funció de llur adequació als objectius plantejats; així, podem parlar, esquemàticament, de tres tipus de fonts documentals. El primer grup seria el de màxim rendiment i, per tant, el primer a abordar, grup caracteritzat per incloure documents que fan referència a la globalitat o parts apreciables de l'espai urbà i que ofereixen possibilitats de desagregació espacial de la informació. Aquestes característiques portarien, realitzada l'explotació del material, a la definició d'àrees personalitzades en funció de les variables que proporcionin els documents. Dins d'aquest grup d'ús immediat, alguns elements podran, a més, oferir possibilitats de prosseguir les anàlisis en el temps.

El Cadastre de 1716 és el millor exemple de document amb les característiques abans esmentades: abastant la totalitat de la ciutat i oferint una gran precisió i detall en la desagregació espacial, conté una gran massa de informacions sobre diverses variables de la realitat urbana. Pel que fa a les anàlisis diacròniques, els "quaderns de cases reedificades" permeten, al seu torn, anàlisis globals i desagregació espacial, però donant les dades any a any i per un període que abasta pràcticament la totalitat d'un segle.

Els documents que presentin els avantatges anteriors són, però, desgraciadament escassos en el cas de Barcelona. Això o-

bliga a valorar un segon grup de fonts documentals que, amb un rendiment espacial inferior o amb informacions menys riques i globals, omplen, en canvi, buits importants que necessàriament han de sorgir després de l'explotació dels documents més privilegiats. Així, les "llibretes de comunió pasqual" de la parròquia de Sant Just, que abasten una part molt reduïda de l'espai urbà, permeten entendre, per contra, variables globals en una etapa documentalment difícil d'abordar.

Finalment, una llarga sèrie de fonts documentals presenta un molt escàs rendiment per l'anàlisi espacial. En alguns casos, només després de fer ús sistemàtic d'una gran massa de material serà possible obtenir graus acceptables de globalitat i homogeneïtat. Els documents notariais ens proporcionen el millor exemple: per localitzar la informació, per evitar les distorsions de les mostres i per obtenir possibilitats de quantificar en funció dels diversos sectors urbans, es fa necessari de treballar amb un nombre molt elevat de documents.

Per altra banda, documents que en sí mateixos ofereixen possibilitats menors de rendiment espacial, poden adquirir, en canvi, un gran interès en treballar-los de forma "creuada" amb altres fonts documentals. És el cas del "Llibre de les valoracions" que, explotat en paral·lel al Cadastre de 1716, obre noves perspectives per a la recerca. De la mateixa manera, el treball conjunt amb fonts valuoses per sí mateixes, com el Cadastre i les llibretes de comunió pasqual, permet, igualment, crear nous camps per a la investigació.

La tesi, d'acord amb un planteig que vol abastar amb visions de globalitat un període molt ampli, defensa la necessitat d'un ordre rigorós en el procés d'explotació de les fonts documentals, ordre que queda marcat pels nivells de rendiment a bans esmentats. Aquesta és una decisió "econòmica" que ha de portar a rebutjar documents de poc rendiment, però és també una decisió d'"estratègia": efectivament, sense les bases i el coneixement que van donant els documents més globals no és possible apreciar i descobrir les possibilitats d'altres elements do cumentals.

L'evident impossibilitat de portar a terme l'anàlisi de tots els documents amb informació espacial, deixarà fora d'estudi, en aquesta tesi, fonts potencialment tan riques com les notariales, utilitzades només de forma puntual i tangencial. Efectivament, el treball documental de la tesi i els resultats més generals obtinguts en referència a les relacions espai-societat a la Barcelona pre-industrial, es plantejen com a base sobre la qual es podran recolzar posteriors recerques que explotin altres fonts documentals riques però massa laborioses en una primera aproximació.

Les fonts documentals del primer grup il·luminen tres mo ments de la història de l'espai barceloní. Els fogatges de princi pis del segle XVI permeten la reconstrucció de l'estructura urbana heretada de la ciutat medieval. El Cadastre de 1716 ofereix la possibilitat d'una anàlisi en profunditat d'una estructura de l'espai que es presenta com el final d'una etapa i l'inici d'una altra. Les guies de Barcelona, les informacions de l'

obra de Cerdà i els quarterons Garriga i Roca fonamenten l'última visió estructural del període.

Alguns dels documents de rendiment immediatament inferior permeten d'establir ponts entre els moments històrics amb més informació. Així, les llibretes de comunió pasqual de la parròquia de Sant Just i el fogatge inèdit de 1640 donen la possibilitat de comprendre millor el període que va de 1516 a 1716; i els quaderns de cases reedificades, els censos del segle XVIII i els impostos de l'ocupació napoleònica ajuden a reconstruir les etapes del període 1716-1859.

Entre els documents de menor rendiment espacial, algunes sèries són d'estudi imprescindible: els Acords, els llibres de Deliberacions, l'Obreria, etc., resulten necessaris per anar lligant en el temps moltes de les informacions de referència es pacial. En general, el recorregut ordenat per una àmplia sèrie de fonts documentals que van del segle XIV al XIX, ha de donar una base sòlida per a la formulació de la tesi i per a la creació d'expectatives per a la recerca futura.

Resulta clar que les eleccions de caràcter metodològic i les aportacions concretes, basades sobre base documental, no són aquí simples instruments accessoris, sinó elements fonamentals. Formen els passos essencials d'un procés d'exploració i construcció que intenta perfilar les característiques i evolució de les relacions estructurals sobre l'espai. De fet, la tesi té un cert caràcter múltiple. Es podria centrar en el nivell estrictament metodològic, podria limitar-se a presentar el mosaic d'aportacions positives i la interpretació general que fo-

namenten, però s'ha preferit, mantenint els diversos nivells de lectura, dedicar l'atenció, una vegada traçat el marc general, a dos temes específics que semblen incidir més netament en els debats que poden interessar en una Escola d'arquitectura. Primerament dedicant una reflexió crítica sobre l'aproximació a la ciutat pre-industrial a través de les categories de l'anàlisi tipològic i a través de l'ús de models. Després estudiant, amb una anàlisi més acurada i extensa, l'impacte sobre el teixit i l'estructura urbana de la ciutat de la intervenció més important realitzada sobre la Barcelona pre-industrial: la formació de la Ciutadella.

1.4. Universalitat i especificitat: entre la "casa artesana" i l'impacte de la Ciutadella

La noció de "casa artesana", que ha estat en la base de la majoria d'anàlisis de la Barcelona del XVIII, s'inscriu plenament en aquella línia d'explicació que converteix la ciutat en una addició de tipus com elements constitutius reconoscibles. Ha estat usada, a més, amb una voluntat de tipificació que no s'ha limitat als aspectes morfològics, i que ha volgut integrar en un únic discurs narratiu les mutacions físiques de la casa i la ciutat, amb les transformacions socials, econòmiques i culturals, formant una explicació fortament articulada.

El concepte de "casa artesana" condueix a un model de ciutat pre-industrial que ha estat explicitat per Vance. Un model que s'oposa en molts dels seus punts al més clàssic de Sjo-

berg, però que comparteix amb aquest el caràcter totalitzador i universalitzant. En el curs de la recerca, la imatge que es va perfilant de la ciutat i en concret l'anàlisi dels documents del Cadastre de 1716, obliguen a una revisió crítica de la noció de casa artesana, així com dels models esmentats. No tant per fer-ne una negació absoluta, ja que mantenen qualitats positives, com per limitar-ne l'abast i evitar que indueixin a lectures excessivament "acabades", esquemàtiques i per tant falses de la ciutat.

Contra aquests models universalitzants, ben articulats i definitius, la tesi ha volgut centrar-se en un tema específic de la nostra ciutat, que no s'explica integrat en una estructura narrativa lògica i totalitzadora. Un episodi que apareix a contrapel, amb una dinàmica que apareix autònoma i oposada a la més visible de la pròpia ciutat.

La Ciutadella, en efecte, resulta un fet tan singular, amb una història tan particular, que ens servirà per qüestionar aquelles interpretacions que busquen les pautes d'unes lògiques de transformació urbana amb validesa universal. Interpretacions que poden quedar exemplificades en les afirmacions de dues personalitats tan rellevants com Conzen i Aldo Rossi, en l'esforç sistematitzador dels estudis sobre la ciutat.

Les conseqüències immediates i diferides de la formació de la fortalesa en serviran com a "exempla" en el sentit que expressava Bernardo Secchi, o com a "experiment" com defensa Pierre Chaunu. En efecte, en acabar la seva rigorosa anàlisi de les mutacions urbanes a Rouen, durant els segles XVII i XVIII, Bar-

det plantejava el problema:

"En achevant cette visite de la vieille capitale normande, on doit se demander si le détour par ses ruelles sinueuses, fascinantes et muertrières, apprend autre chose qu'une histoire particulière. Eternelle question". En el prefaci del mateix llibre, Pierre Chaunu es definia sense dubtar: "A la question de J.P. Bardet (...) je n'hésite pas à répondre: la pesée qu'il a réalisée apprend `autre chose qu'une histoire particulière`. C'est parce que cette histoire est minutieuse, authentique, qu'elle constitue la meilleure approche à ce jour du phénomène urbain, à l'ère pré-industrielle"; i en un altre paràgraf afegia: "On a coutume de dire que les sciences humaines, à la différence des sciences de la nature et de la vie, ne peuvent expérimenter et que c'est là que gît leur plus gros handicap. Je me suis depuis longtemps élevé en faux contre cette assertion. La nature et la vie ont expérimenté au cours de l'histoire".

La construcció de la Ciutadella de Barcelona i el seu impacte sobre "la ciutat" és un d'aquests experiments de que ens parla Pierre Chaunu, amb característiques que per llur magnitud el fan insòlit fins i tot en el panorama europeu. Un "experiment" extremadament il.lustratiu de la complexa relació entre la dimensió física i la dimensió estructural dels fenòmens urbans. Conzen, com Poëte o Lavedan, veu com una de les lleis bàsiques de les transformacions urbanes la tendència perceptible de conservació dels traçats dels carrers i del parcel.lari.

Conzen postulava fins i tot una lògica interna de les muni

tacions urbanes. Per ell l'ús del sòl és l'element més voluble i pot, en conseqüència, respondre a l'estímul amb rapidesa, els mateixos edificis poden adaptar-se a usos alternatius sense necessitat de substitució. L'edificació, per la seva banda, canvia a un ritme més lent. El traçat dels carrers, les divisions de propietat, integren la component més conservadora del paisatge urbà (19).

A primer cop d'ull, la racionalització dels processos de Conzen pot semblar lògica i acceptable: l'anàlisi de l'episodi que protagonitza la Ciutadella de Barcelona obliga a revisar aquest esquema tant simple i aparentment tan raonable. En efecte, l'impacte de les derruïcions obligades per l'aixecament de la fortalesa ens mostra com l'ús i els "continguts socials i funcionals" d'una determinada àrea poden tenir una major inèrcia que els propis teixits físics, tant a nivell edificat com de traçat.

Si la formació de la Ciutadella permet "esmenar-li la plana" a Conzen, les vicissituds associades a la desaparició de la Ciutadella obliguen a revisar una de les afirmacions d'Aldo Rossi, que trasllueixen més clarament la voluntat d'eliminar allò específic: "A menudo pues se comete el error de dar importancia de primer orden al modo preciso, concreto, de la realización de un hecho general que se debe producir necesariamente pero que no cambia de significado por haberse producido de aquella manera, en aquel lugar y en aquel momento, más bien que en una forma, un lugar o un momento diferentes" (20).

Contra aquesta asseveració es constatarà, al llarg de l'

estudi que aquí s'enceta, la importància de la manera precisa i concreta com es produeix "un fet general que s'havia de produir necessàriament". Com a exemple, la demora d'uns pocs anys en la derruïció de la Ciutadella canviarà radicalment el destí de l'espai urbà que la fortalesa ocupava i amb ell les línies futures de desenvolupament de la ciutat.

El tema de la Ciutadella es configura així com un camp privilegiat per contraposar fets generals i vicissituds específiques i per mesurar les limitacions de les estructures narratives lògiques i totalitzadores. I més enllà del seu interès general com a "exemple" o "experiment", té un interès molt rellevant en el marc de la història de Barcelona. És un llarg episodi que es projecta amb molta força sobre la història moderna i contemporània de la ciutat, i resulta avui encara molt mal conegut: sembla doncs urgent abordar-lo.

En efecte, el tema de la Ciutadella, imposada per Felip V després de la derrota de 1714, ha tingut una considerable presència en la historiografia barcelonina. El seu tractament, però, ha estat sempre mediatitzat per la seva significació política: des del moment de la seva construcció i, sobretot, després de la invasió napoleònica, la Ciutadella, abans que res, ha estat el símbol de l'opressió i de la pèrdua de les llibertats.

S'ha fet, en conseqüència, especial èmfasi en la seva funció repressiva, en la voluntat de càstig, en la derruïció d'un gran barri, en la manca d'indemnització dels afectats... Aquest fet ha portat a una lectura que interpreta molt unilateralment, i per tant erròniament, els criteris d'implantació de

la fortalesa, i s'ha basat, en part, en pautes molt grolleres de valoració dels seus efectes.

La devolució del solar de la Ciutadella a la ciutat, el 1869, i el compromís d'aquesta d'indemnitzar els hereus dels afectats, provocaran una llarga sèrie de litigis que induiran una lectura més desapassionada i positiva. Sanpere i Miquel, que intervindrà activament en els judicis, com advocat primer d'una part i després de l'altra, serà qui conduirà el tema a una revisió: fonamentant-se sobre una àmplia i sòlida aportació documental, replantejarà els judicis propis de la historiografia liberal i nacionalista. En contra d'aquesta, negarà l'alt valor del barri afectat i de les seves cases, i negarà també la voluntat de càstig o venjança com a motivació essencial en la creació de la fortalesa, per passar a explicar la implantació de la Ciutadella des de les raons de la lògica militar i de control.

A partir d'aquest episodi, que s'allargarà fins els primers anys del segle XX, no es produiran ja noves aportacions dignes de tenir en compte. El tema ha deixat d'interessar i només s'ha enunciat tangencialment en el context d'aquells estudis històrics que ho feien imprescindible. La historiografia posterior ha abordat a partir de fonts secundàries i, de fet, encara que és evident el desconeixement real de les recerques de Sanpere i Miquel, els treballs d'aquest autor han estat considerats l'aportació definitiva que cancel·lava el tema.

Una lectura atenta, però, des d'una perspectiva no mediatitzada per les necessitats instrumentals que imposaven els plets, ens mostra contradiccions i llacunes importants. Queden

molts aspectes que necessiten ser aprofundits i revisats; i, entre ells, cal destacar el que fa referència als efectes pròpiament urbans de la implantació de la Ciutadella, perspectiva que és la que ens interessa aquí i que no ha estat mai abordada.

Es justament l'anàlisi que aquí es proposa la que ha de possibilitar una revisió, des del punt de vista de l'impacte urbà, dels estudis sobre la formació de la Ciutadella. Independentment de les possibilitats d'acurar aproximacions merament quantitatives, les anàlisis estructurals i llur inclusió dintre d'un context de llarga durada que revela tendències específiques, aporten una visió comprensiva del problema.

En efecte, per analitzar els efectes urbans no és suficient de calcular el nombre de cases demolides i quantificar els efectes més evidents, que és el que s'ha fet, i amb errors importants, fins ara. Sembla necessari, primerament, conèixer les característiques i tendències de la zona en que es produeix la intervenció militar, referides al conjunt urbà; i, en segon lloc, no limitar-se a mesurar únicament les conseqüències immediates. Serà, doncs, l'aproximació metodològica emprada per estudiar els canvis de l'espai social la que permetrà calibrar l'impacte, en confrontar l'estudi de l'evolució de les relacions estructurals entre continent i contingut, amb una intervenció contundent que suposa la desaparició d'un extens fragment de teixit físic i social de la ciutat.

I si el coneixement de l'estructura urbana és útil per comprendre la incidència real de la formació i permanència de la Ciutadella, les conseqüències observables en el cos urbà que

se'n deriven faran, al seu torn, més entenedores les característiques d'aquella estructura urbana constituïda justament pel conjunt de relacions a l'espai amb major tendència a ser permanents.

Caldrà plantejar, en primer lloc, l'impacte des d'una perspectiva global de la ciutat. Algunes interpretacions tendeixen a menysprear les relacions funcionals a la ciutat en benefici d'una exclusiva consideració del fet urbà com a fet físic i com a fet significatiu. Aquí, sense oblidar aquests dos últims aspectes, caldrà remarcar la importància de les relacions funcionals vinculades a la comprensió d'una estructura urbana com a sediment d'un llarg procés d'inversions a través de la història. La reacció dels afectats i de la ciutat en general servirà per il·lustrar la validesa d'aquesta afirmació. En efecte, quedarà ben palesa la permanència de les relacions estructurals bàsiques lligades a infraestructures i a funcions heretades ben definides, per sobre de la dràstica reducció i transformació de l'estructura física de la ciutat.

En segon lloc, es situaran els efectes en un context de llarga durada. Si, de forma immediata, la inèrcia que s'imposa a nivell estructural comporta la simple reorganització dels continguts urbans en una àrea disminuïda, en el llarg termini l'impacte es manifestarà de manera decisiva. Primerament, com a interrupció brutal d'una tendència perceptible des de l'edat mitjana i que tendia a reforçar l'àrea afectada. Després, considerant els efectes de la llarga permanència de la Ciutadella, en un moment de canvis intensos a la ciutat. Remarcar la importàn-

cia de les repercussions diferides, que provocaran una gradual i progressiva dislocació de l'estructura de l'espai consolidada al llarg dels segles i alterarà les línies d'evolució i creixement potencials clarament dibuixades per la història de la ciutat, serà, justament, un dels punts centrals de la tesi.

En aquesta acció diferida, resultarà més determinant la llarga permanència de la Ciutadella que les derruccions que va provocar originalment. Durant tot el període, es detectarà una clara "necessitat" de recuperar l'àrea ocupada. No es tractarà ja de refer el que ha estat enderrocat, sinó de restituir, i fins i tot d'ampliar, un "espai vital" essencial per mantenir viva i efectiva la potencialitat dels antics centres.

Aquesta possibilitat quedarà frustrada. La forçada permanència de la Ciutadella haurà estat factor clau, en alterar tendències urbanes secularment mantingudes. En efecte, el "barri de la Ribera" no perderà el seu valor i es mantindrà com a centre comercial i de negocis, i la implantació de les noves infraestructures portuàries i ferroviàries n'accentuaran la centralitat. Malgrat tot, s'hauran produït canvis importants: la urbanització de la Rambla i el Raval, des de finals del XVIII, la formació del Passeig i del nucli de Gràcia, a partir dels anys 20 del segle XIX, el nou paper adquirit per la funció residencial i industrial, la creació d'interessos i expectatives de la propietat urbana no coincidents amb algunes de les més visibles necessitats "funcionals" de la ciutat... Seran canvis que hauran posat les bases per un lent capgirament de les tendències seculars de la ciutat.

El desfasament de 10 anys entre l'aprovació del pla d'eixample i la llei de cessió del solar ocupat per la fortalesa serà crucial i decisiu en la determinació del futur de l'àrea. Seran 10 anys que convenceran el poder municipal, i la mateixa opinió pública, que l'àrea cedida era l'últim recurs per disposar d'un parc digne d'una "gran capital". La formalització del parc alterarà radicalment les línies mestres del pla Cerdà, i perpetuarà fins els nostres dies el bloqueig que havia imposat la Ciutadella, consumant definitivament el capgirament d'una tendència advertible des dels primers creixements a l'exterior de les muralles romanes.

1.5. Organització de la tesi

La tesi, d'acord amb el que s'ha explicat, s'estructurarà en dos nivells principals. Per una banda, s'estudiarà l'evolució de les relacions espai-societat en una ciutat considerada com un tot, i en el context d'un llarg període històric. Per l'altra, s'hi contraposarà l'anàlisi de les conseqüències d'un episodi concret. Així, sense renunciar a la voluntat "panoràmica", s'adoptarà la formació de la Ciutadella com a eix de l'exposició. Aquest fet i els inevitables desequilibris documentals han portat a adoptar una organització en dos temps, que s'emmotlli efectivament a dos ritmes històrics força contrastats.

El primer temps es centrarà en la formació, permanències i inèrcies de l'estructura urbana. Aquest ritme històric

lent farà que les anàlisis estructurals resultin les més orientadores. El segon temps, que s'obre amb la construcció de la Ciutadella i que enllaça amb el desplegament econòmic del segle XVIII, és de ritme molt més viu. És també un període més conreat, que s'abordarà d'una manera intencionadament succinta, posant l'accent sobre les transformacions físiques més importants, i sobre les variacions sòcio-topogràfiques més significatives.

Si el present capítol té un caràcter merament introductori, el segon capítol, el més extens de la tesi, incorpora materials molt diversos amb la intenció de dibuixar amb la suficient precisió, la formació i estructura de la ciutat anterior a la Ciutadella.

El capítol s'organitza cronològicament i queda dividit en quatre apartats. El primer, que abressa fins al segle XIII, no s'abordarà documentalment per raons de rendiment fàcilment comprensibles. Resulta, però, vital per qué és quan es configuren aspectes claus de l'estructura social, política i econòmica de la ciutat, i quan es dibuixen les línies fonamentals de la futura morfologia de Barcelona.

El segon apartat, recolzat sobre una recerca documental que té per centre l'anàlisi dels fogatges, abordarà els segles XIV i XV que culminen el creixement medieval i en palesen els límits: és el període en el qual es consolida una herència urbana medieval que es reflecteix tant a nivell institucional com a nivell estructural i morfològic.

El tercer apartat d'aquest capítol tindrà per objecte

els segles XVI i XVII i arribarà fins la guerra de Successió. Aquest subperíode, de base historiogràfica feble, presenta, a més, el greu problema de l'escassetesa de fonts globals quantificables i amb referències topogràfiques clares. En aquest context, el doble acotament que proporcionen els fogatges i el Cadastre, la troballa i estudi d'un fogatge inèdit i l'ús sistemàtic de les llibretes de comunió pasqual de la parròquia de Sant Just i d'altres documents menors permetran fer algunes comprovacions importants.

El quart i últim apartat aborda el tema de l'estructura de la ciutat pre-industrial a partir de l'estudi del Cadastre de 1716. Aquí s'articula, entorn al problema metodològic i en discussió amb els "models" teòrics de curs corrent ja esmentats, un volum substancial dels materials que es poden extreure de la font excepcional que és el Cadastre de 1716. Es tracta, doncs, d'una lectura intencionada, necessàriament parcial, que intenta, primerament, servir de vehicle per a una aportació eminentment positiva del material treballat i, en segon lloc, per discutir, com ja hem avançat, el concepte de "casa artesana", presentar el tema de la segregació social i funcional a l'espai barceloní en contraposició a la postulada en les aproximacions teòriques més conegudes i, finalment, remarcar implícitament aquelles característiques de l'estructura i funcionament que seran particularment rellevants de cara a entendre la reacció de la ciutat a l'impacte de la Ciutadella.

El tercer capítol tindrà com a tema els efectes immediats de la construcció de la Ciutadella. Integrarà un repàs dels tractaments historiogràfics que se li han donat, el que compor

tarà alinear-se clarament enfront dels qui atribueixen la creació de la fortalesa a la voluntat de càstig: es buscarà, per contra, la lògica de la seva implantació en el procés de militarització que caracteritza el període, i es vincularà a les tècniques de l'enginyeria militar. Es passarà, després, a l'estudi de la reacció més immediata de la ciutat a l'"agressió" que la Ciutadella hi suposa. Serà aquí de gran utilitat l'anàlisi comparada del Cadastre i del Llibre de les Valoracions, així com el repàs de l'àmplia massa documental generada amb motiu de l'aixecament de la fortalesa.

El quart i últim capítol fa una lectura intencionada d'un període que, en contrast amb els precedents, es caracteritza per la intensitat dels canvis. És un període amb una molt més sòlida base historiogràfica, i amb una bibliografia més abundant i rica pel que fa al tema que ens interessa. Per això, el treball d'arxiu ha buscat l'establiment d'algunes referències útils per omplir els buits que quedaven. La recerca s'ha concentrat en alguns documents com els "quaderns de cases reedificades", alguns recomptes de població dels alcaldes de barri, en el "rôle des patentes", confeccionat durant l'ocupació francesa i, finalment, en algunes guies de Barcelona i en la Teoria General de la Urbanización, de Ildefonso Cerdà, que, malgrat haver estat reeditada fa uns quants anys, no ha estat utilitzada sistemàticament en el sentit que aquí ens interessa.

El capítol adoptarà, novament, l'ordre cronològic i es subdividirà en dos apartats. El primer estudiarà les transformacions del segle XVIII, la reacció diferida de la ciutat a les amputacions sofertes i, sobretot, el pes de les permanèn-

cies. El següent abordarà el període en el qual la derruïció de la Ciutadella es converteix en un objectiu polític de primer ordre i analitzarà les conseqüències del fracàs dels successius intents d'eliminar-la. S'hi evidenciarà com la llarga permanència de la fortalesa a través d'un agut període de creixement i transformacions en tots els ordres de la vida urbana i comportarà, finalment, un destí que havia estat imprevisible -el de parc urbà-, amb les conseqüències que ja s'han avançat en resumir la tesi que es pensa defensar.

L'exposició es fonamentarà, com s'ha apuntat, sobre un treball documental ampli i intens que no podrà quedar-hi detalladament reflectit. La recerca ha fet ús de conjunts documentals molt voluminosos que no admeten una fàcil incorporació a la tesi. La transcripció íntegra d'algunes d'aquestes fonts més importants, pensem sobretot en els fogatges i molt especialment en el Cadastre, amb les numeracions emprades en la localització espacial i els criteris i resultats en el càlcul, exigiria un increment de volum excessiu que faria la tesi molt feixuga i els apèndixs documentals pràcticament il·legibles.

Hem hagut de renunciar, en conseqüència, per la majoria dels documents, a aquest recurs usual en aquells treballs de recerca que es fonamenten principalment sobre fonts secundàries i documents publicats, i que només necessiten adjuntar un nombre limitat de documents inèdits generalment breus. Malgrat tot, s'adjuntarà un nombre molt limitat d'apèndixs on es transcriuran alguns documents de lectura interessants, on s'explicaran aquells càlculs o processos que han portat a conclusions particularment importants i on s'afegiran conclusions addicio-

nals a les recerques. En conjunt, però, la part més rellevant del material analític quedarà reflectit, ja en forma elaborada, als quadres, a les gràfiques i als plànols significatius que s'adjuntaran.

Quadres i figures, lluny de ser simples il·lustracions que acompanyen al text, es configuren com a resum intencionat i molt condensat del treball documental realitzat seguint els criteris de quantificació, localització i definició d'àrees. Entre les figures, els plànols formen el conjunt més important, d'acord amb les plantejaments metodològics exposats. Compleixen funcions molt diverses: hem de destacar, però, que la part més important dels que s'incorporen a la tesi, són producte de la recerca documental i vehicle d'expressió dels resultats d'aquella.

La importància de les figures, que han estat instrument i producte del propi mètode de recerca i de treball, admet, de fet, una lectura ràpida paral·lela que dona ja una idea bastant precisa d'alguns dels temes essencials que s'exposen.

NOTES CAPÍTOL 1

1. Monclús F.J., Oyón J.L., Espacio urbano y sociedad: algunas cuestiones de método en la actual historia urbana, "Arquitectura", nº 236, 1982.

Monclús F.J., Oyón J.L., La aproximación espacial a la historia urbana, comunicación al II Congrés d'Història Urbana del Pla de Barcelona, desembre de 1985.
2. Guidoni E., Tipi, modelli, progetti nella città medievale, "Casabella", 509-510, Milano, 1985.
3. Perrot J.C., Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII siècle, Mouton-Paris-La Haya, 1975.
4. Gregotti V., I terreni della tipologia, "Casabella", 509-510, Milano, 1985.
5. Torres Capell M., Plànol i raonament interdisciplinari en els inicis de la urbanística moderna, Setmana d'Estudis..., Lleida, 1986.
6. Secchi B., L'eccezione e la regola, "Casabella", 509-510, Milano, 1985.
7. Bortolotti L., Arquitectos, urbanistas e historia urbana, publicacions de la ETSAV, 1984; versió italiana a "Storia Urbana", nº 26, 1984.
8. Pi i Arimon A.A., Barcelona antigua y moderna, T. Gorchs, Barcelona, 1854, 2 vols.; Sanpere i Miquel S., Topografia antigua de Barcelona. Rodalia de Corbera, Barcelona, 1890-92, 3 vols., Fin de la nación catalana, Barcelona, 1905; Los terrenos de la Ciudadela, Henrich i Cia., Barcelona, 1911; Carreras Candi F., La ciutat de Barcelona, A. Martin, Barcelona, 1916; Duran i Sanpere A., Barcelona i la seva història, Curial, Barcelona, 1972; Vila P., Barcelona i la seva rodalia, Aedos, Barcelona, 1974.
9. No es disposa a Catalunya de res que s'aproximi a una orien-

tació comparable a la "New Urban History", a una geografia històrica com la practicada als països anglosaxons, res semblant a una història sensible a la dimensió espacial com la francesa (tret evidentment de l'obra de Pierre Vilar). Tampoc abunden les monografies de ciutats i no són comparables a les conegudes per altres països europeus.

10. Comptem només amb els treballs de Banks pel període anterior al s. XII i els de A. Garcia Espuche i M. Guàrdia Bassols pels segles XIV al XIX; Banks Ph., Burgus, suburbium and vilanova: the extramural growth of Barcelona before A.D. 1200, Barcelona, desembre 1985; Garcia Espuche A., Guàrdia Bassols M., Els usos del plànol: la riquesa en la Barcelona del XIV, L'Avenç, 64, 1983; L'estudi de l'espai urbà de la Barcelona de principis del s. XVIII: el Cadastre de 1716 i Introducció a l'estructura física de la Barcelona de principis del segle XVIII, "Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya", Barcelona, 1984.
11. Fora de l'estudi esmentat de A. Garcia Espuche i M. Guàrdia Bassols.
12. Cabestany J.F., Una primera reforma urbana a Barcelona: la plaça del Blat (1351), "Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat", nº 17, Barcelona, 1978; Grau R., López M., L'urbanisme de la il.lustració a Barcelona: el memorial de Francesc de Canals (4 de maig de 1786); "Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya", Barcelona, 1984; Garcia Domènech R.M., El passeig de l'Esplanada o de St. Joan (1797-1874), tesi de llicenciatura, 1981, inèdita; Solà-Morales I., López I., La Plaça Reial de Barcelona, de la utilidad y ornato público a la Reforma urbana, Barcelona, publ. ETSAB, 1982; Hereu P., Montaner J.M., Ramon T., Sobre els processos d'urbanització i construcció a la zona del Palau Menor de Barcelona, comunicació al "II Congrés d'Història urbana del Pla de Barcelona", des.1985; Torres Capell M., Inicis de la urbanística municipal, catàleg de la "Mostra dels Fons Municipals dels plans i projectes d'Urbanisme 1750-1930", Ajuntament de Barcelona i Corporació Metropolitana, Barcelona, 1985.
13. Nadal J., Giralt E., Barcelona en 1717-1718. Un modelo de sociedad pre-industrial, separata de "Homenaje a don Ramón

Carande", Madrid, 1963.

14. Cabestany J.F., Els fogatges, font per l'estudi de la topografia econòmica i social de la Barcelona del segle XIV, VIII Congrés de la Corona d'Aragó; Tarragó S., Barcelona según el Catastro de 1717-19, Cuadernos de arquitectura y urbanismo, n  80, Barcelona, 1971.
15. Cabestany J., Claramunt S., El "Plat dels pobres" de la parroquia de Santa Maria del Pi de Barcelona (1401-1428), dins "A pobreza e assistència a os pobres na península Ib rica a Idade Media", "Actas das 1 s. Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval", Lisboa, 1973; Claramunt S., Una primera aproximación para establecer un plano de la pobreza vergonzante en el arrabal de la Rambla de Barcelona a lo largo del siglo XV, a "La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval", Barcelona, 1976; López P., La densificaci n barcelonesa: el territorio de la parroquia de Santa María del Pi, 1693-1859, dins "Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona", ed. La Magrana, 1984; Mestre J., Una ciutat emmurallada al temps de la revolución industrial. Barcelona: ciutat, societat i política (1823-1859), Barcelona, maig 1985, tesi doctoral inèdita; Mestre J., La contribución extraordinària de guerra de 1838: dades de l'estructura socio-professional de Barcelona a la primera meitat del XIX, dins "Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona", ed. La Magrana, Barcelona, 1984; finalment, els estudis de Garcia Espuche A. i Guàrdia Bassols M. en els que s'intenta aplicar sistemàticament el recurs de localitzar la informació a l'espai, quantificar-la en funció de sectors urbans i caracteritzar les àrees de la ciutat: línies metodològiques bàsiques d'aquesta tesi.
16. López M., Vivienda y segregación social en Barcelona (1772-1791), "CAU", 19, Barcelona, 1973; Solans J.A., De las constituciones a los edictos de Obrer a, de los edictos a las ordenanzas de edificación, de las ordenanzas a las normas urbanísticas, "Arquitecturas bis", n  5, Barcelona, 1975; Arranz M., Los profesionales de la construcción en el siglo XVIII, Tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1979; Els enginyers militars en l'arquitectura i l'urbanisme del s. XVIII, "Art i lugi", 14, Barcelona, 1982; Montaner J.M., Anàlisi del procés de transformación del cos de coneixements arquitectònics

a Catalunya 1714-1859, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1983.

17. L'Atlas de Barcelona, que recull la majoria de plànols disponibles, mostra clares carències en aquest sentit. La major part dels documents cartogràfics i iconogràfics conservats són obra d'enginyers militars que només detallen les muralles i les vistes són igualment poc fiables. A Barcelona no es disposa dels riquíssims fons de moltes ciutats italianes o franceses.
18. Els pressupostos metodològics ja s'avançaven a Garcia Espuche A., Guàrdia Bassols M., Els usos del plànol..., op.cit., i a L'estudi de l'espai urbà..., op.cit.
19. Carter H., El estudio de la geografía urbana, IEAL, Madrid, 1983.
20. Rossi A., La arquitectura de la ciudad, ed. Gustavo Gili, Barcelona, 1971 (Padua 1966).

CAPÍTOL 2

FORMACIÓ I INERCIA D'UNA ESTRUCTURA URBANA

2.1. La formació de la ciutat medieval

2.1.1. Un període bàsic

Els segles que van de l'XI al XIII són crucials en la història del sistema de ciutats europeu. Es tracta d'un llarg període dominat per un desplegament urbà sense precedents, en el que es dibuixen trets duradors de la fesomia de les ciutats i en el que s'estableixen jerarquies urbanes que, en bona part, han arribat fins a nosaltres.

L'origen de l'extraordinari creixement urbà d'aquests segles cal buscar-lo en una prèvia expansió agrícola. La formació d'uns excedents que es comercialitzen tant en els mercats urbans com en els rurals serà, de fet, la base de dues expansions paral·leles i complementàries: la formació del règim feudal i el desplegament urbà. El creixement del sistema feudal, que durarà fins a finals del segle XIII o començaments del XIV, serà realment el procés dominant. El desenvolupament urbà, inicialment subsidiari, acabarà, però, adquirint una dinàmica pròpia ascendent. A finals d'aquest període, l'element ciutadà serà ja capaç de forçar una entesa amb la monarquia de cara a la consecució de l'autogovern.

En aquest procés, són importants l'emergència d'una classe ciutadana i la formació lenta i gradual d'una consciència urbana que es recolzarà en les característiques diferencials de la pobla-

ció i en el dinamisme de la burgesia comercial: l'aparició de la cohesió col·lectiva serà prèvia a la consecució de l'autogovern. La formació d'una entitat política independent, dominada per un fort sentiment comunitari, és paral·lela al llarg procés de definició de la ciutat com a unitat física coherent, unitat produïda gràcies a la funció integradora de determinats elements físics singulars i sobresortints, autèntics símbols de la cohesió social: les muralles, la Catedral, les places, etc.

Moltes de les ciutats d'herència romana, com és el cas de Barcelona, tenen al segle XI una estructura urbana que ja no és la constituïda pels carrers rectilinis i ben definits. Sens dubte, a Barcelona, la xarxa viària queda radicalment alterada: es perd el traçat clar dels carrers, alguns es modifiquen sensiblement, uns altres desapareixen... Aquesta transformació, com en altres ciutats, és conseqüència de les mutacions en les relacions socials i de poder. La pèrdua de l'estructura de poder romà, que garantia una clara distinció entre espai privat i espai públic, i el pas a relacions de tipus més personal, comporten una modificació dels límits de les propietats, amb una perceptible regressió dels components públics de la ciutat.

Però a més, si la Barcelona del segle XI rep una estructura interior més complexa que la romana, la forma exterior, senzilla i unitària en un inici, quedarà modificada per la creació de nuclis ben diversos fora muralles. El policentrisme urbà que en resulta, característica essencial de les ciutats medievals que no són de nova creació, serà una constant durant el període estudiat i tindrà influències duradores en l'estructura urbana. A Barcelona, per tant, observarem, com a tantes altres ciutats en aquest període, el paral·lelisme entre la difícil formació d'una entitat política

amb forta vocació comunitària i la llarga creació d'un marc físic integrador.

2.1.2. Les transformacions de l'herència romana

A tota l'Europa romanitzada, el pas a l'Edat Mitjana comporta una transformació sensible del sistema de ciutats. A Catalunya, a causa del període d'inseguretat que s'obre amb les invasions del segle III, Tarragona i Empúries, les dues ciutats més importants, perden la seva primacia i es veuen substituïdes per Barcelona i Girona, menys vulnerables a les turbulències de l'època (fig.19).

En el cas de Barcelona, seran sobretot la fortalesa i permanència de les muralles reconstruïdes al segle IV, i la situació geogràfica favorable, els factors que beneficiaran la seva posterior capitalitat. Les cadenes muntanyoses, litorals i pre-litorals, mantenen la ciutat en una situació protegida, però no aïllada, amb possibilitats de penetració fàcil cap al interior, gràcies a la xarxa hidrogràfica que travessa les diverses serralades (fig.20). Això va permetre d'assegurar un refugi en èpoques difícils i, posteriorment, va facilitar la formació d'un estat territorial.

La importància i capitalitat de Barcelona es deriva fonamentalment de les seves vicissituds en la llarga edat mitjana. Encara que no sigui la intenció d'aquesta tesi abordar documentalment l'estudi de la ciutat anterior al segle XIV, sembla necessari, però, presentar i valorar sumàriament un període tant important i tan mal conegut de la història de Barcelona. El primer que cal plantejar és el pes de l'herència romana i l'erosió a que ha estat sotmesa.

La permanència de les traces del període romà, durant la

primera Edat Mitjana, és un tema de difícil estudi. La escassetesa documental i les dificultats d'indagació arqueològica presenten obstacles en gran mesura insuperables. En aquest tema concret, farem ús dels treballs de Philip Banks que, encara que publicats molt fragmentàriament, constitueixen l'aportació més àmplia, més sòlida i més útil per a nosaltres (1).

No interessa aquí estendre'ns sobre les característiques de la ciutat romana. Pel que fa al territori de la ciutat, sembla probable la supervivència d'assentaments, en el veïnatge, d'alguna vil·la romana, però les àrees suburbanes immediates semblen haver estat ampliament abandonades (2). A l'escassa atracció que exercia l'àrea suburbana es sumarà, al llarg de la costa, la formació de nombrosos aiguamolls, inexistents durant el període romà (3). No sembla, doncs, necessari de preocupar-se del pes de les pre-existències d'origen romà en el territori, fora del significat religiós que devien conservar alguns punts concrets fora dels murs, com la necròpolis on es va creure que havia estat inhumada Santa Eulàlia.

La ciutat entre muralles sí que demana una major atenció. El traçat de la ciutat romana, encara que vague en molts punts, sembla comparativament ben conegut. La planta més difosa, la que correspon a la hipòtesi de Francesca Pallarès (1969) (fig.21), queda, però, en part descartada. Sembla avui ben demostrat que el suposat Castrum Augusteo de planta quadrangular no va existir mai, i que el perímetre de la ciutat primitiva era el mateix de les muralles del segle IV. També ha estat discutida l'extraordinària dimensió del fòrum que postulava F. Pallarès. A la planta que ofereix P. Banks (fig.22) també s'hi posen en dubte alguns dels carrers que dibuixava (4).

Aquestes revisions, interessants en sí mateixes, incideixen molt marginalment en el que aquí interessa. Si ens fixem en l'herència del període romà, el més important és, com ja s'ha apuntat, la permanència de les muralles romanes. Però, si bé les defenses i les portes es conservaven substancialment inalterades, o en tot cas reforçades, a l'interior d'aquest perímetre s'havia produït un canvi fonamental: una extraordinària disminució de la població.

La ciutat havia adquirit un caràcter marcadament rural, i sembla que la part sud del traçat romà havia estat abandonada, almenys amb propòsits residencials, durant el període visigòtic, a part d'alguns petits nuclis prop del portal del Regomir (5). Tot i les escasses excavacions arqueològiques realitzades, sembla evident que entre els segles VI i el XII hi havia poca construcció i molta horticultura. Per altra banda, es té notícia de camps, vinyes i fins i tot masos a la zona central i meridional de la ciutat. El fet que el traçat romà dels carrers en aquesta part de la ciutat hagi sobreviscut molt més fragmentàriament i hagi adoptat cursos molt més orgànics sembla confirmar aquestes conjectures (6).

Entorn al fòrum apareixeran les tres esglésies que esdevindran parròquies: St. Just, ja al segle VII, St. Jaume i St. Miquel, al segle X. Les tres estaven lligades a la família comtal, com també altres propietats de l'entorn. Això suggereix que la topografia mantenia encara alguna similitud, durant el segle X, amb el model de propietat romà. Serà a partir d'aquestes dates que es palesaran els majors canvis.

A l'àrea nord del circuit emmurallat és on s'adverteix l'existència de majors densitats. El sector nord-oest, molt probablement ja a partir d'aquestes dates, estava ocupat per famílies jueves (7). El sector nord-est es pot reconstruir amb major detall i

era, amb pocs dubtes, el més dens. La basílica i les seves dependències s'haurien transformat en el focus principal d'activitat cap al segle VI, paral·lelament, en apariència, a la decadència del fòrum. També entre el segle VI i el XI s'adverteix el pas dels cementiris de fora muralles a l'interior.

Serà aquest, doncs, un període de canvis que es caracteritza per l'escassa població: Feliu considera que devia ser menor de 2.000 habitants, Banks no creu que arribés a 1.500. Aquest fet contribueix decididament en la modificació del traçat dels carrers romans. Els canvis de l'estructura social i de les mentalitats contribuiran, també, en la transformació que s'opera durant aquests segles: polarització entorn a la basílica i el Palau Comtal, abandonament del vell fòrum... Malgrat tot, els elements romans es mantenen en gran mesura presents. Serà el segle XI, i el creixement posterior, el que fossilitzarà un traçat que s'ha mantingut en gran part fins avui.

Es durant la primera meitat del segle XI quan, després de dos segles d'expansió agrícola i creixement econòmic, es desencadenarà un procés que suposa "una ruptura completa en l'evolució de la societat i provoca un daltabaix radical en les estructures establertes" (8). És el desencadenament de la fase principal en la formació del sistema feudal, que es produeix en un moment d'afebliment de l'autoritat comtal. Quan el 1058 Ramon Berenguer aconseguí novament imposar la seva autoritat contra la insurrecció nobiliària, ja no es restaurarà el sistema polític, jurídic i econòmic del segle X, sinó un nou sistema de relacions ja plenament feudals. Serà en el marc d'aquest nou estat feudal que es produirà l'expansió catalana i el creixement de la ciutat de Barcelona.

Es justament en aquest període d'afebliment de l'autoritat comtal, a la primera meitat del segle XI, quan es detecten un conjunt de transformacions a la ciutat prou simptomàtiques. En efecte, és en aquest període quan s'observen tendències cap a una privatització dels béns comtals, heretats del que havia estat de "domini públic". En primer lloc, les torres dels murs són incorporades a edificis privats, bloquejant el pas de la muralla que, almenys en part, havia sobreviscut fins al segle X. Documents d'aquesta època deixen veure que aquestes propietats han passat dels comtes a mans privades fa poc temps. En segon lloc, i paral·lelament, sembla produir-se la pèrdua definitiva del fòrum, que fins aquest moment sembla haver-se mantingut com a espai de la família comtal, o sigui "públic": durant aquests anys, aquest espai també passarà a mans privades com les torres. Aquest procés de privatització dels "béns públics" o comtals, queda perfectament en la línia que caracteritza els canvis de relacions que es produeixen durant aquests anys. Els beneficiaris d'aquest procés seran, lògicament, els integrants de la noblesa pròxima a la família comtal (9).

La pèrdua del control directe sobre les torres i la muralla, per part del comte, suposa de fet una "privatització" de la funció defensiva. A partir d'aquest moment serà, però, difícil mantenir les defenses en condicions: ja a finals del mateix segle apareixen les primeres voltes entre torre i torre i, si encara el peu del mur era respectat fins a principis del segle XII, a meitats del mateix segle hi eren ja comuns les edificacions. El que significa que, si durant el segle XI encara es va mantenir l'esforç per conservar l'eficàcia defensiva dels murs, aquesta funció estava seriosament impedida, sinó totalment perduda, a meitats del segle XII (10).

2.1.3. El mercadal, el port i el rec

L'expansió econòmica dels segles X i XI posarà les bases d'un creixement urbà que es produirà efectivament ja en el marc de l'estat feudal consolidat, i que es fonamentarà en una prèvia expansió agrària. En efecte, serà el Pla entre la serralada litoral i el mar la plataforma agrícola sobre la qual es consolidarà el petit nucli del Mont Tàber com a centre polític, militar i religiós (fig. 23): seran els excedents agrícoles els que permetran la primera arrencada de la ciutat.

Ja a finals del segle X, es detecta una economia basada en l'intercanvi monetari, signe inequívoc de l'activació dels intercanvis comercials. Tot i que les derruccions al nucli i al Pla, provocades pels saquejos d'Al-Mansur (985), no semblen aturar aquesta primera arrencada, l'autèntica eclosió econòmica no es manifestarà plenament fins la segona meitat del segle XI, quan s'hagi acabat el període de violències que veuen la neixença del feudalisme (11).

Des de poc abans de 1050 s'activa ja el moviment d'intercanvis, i la segona meitat del segle XI i el principi del XII veuran l'arrencada del comerç. Es mantenen les tradicionals relacions amb els països musulmans i es comencen a obrir noves vies comercials: les activitats marítimes, fins aquells moments pràcticament inexistentes, progressen ràpidament des de 1080 i cap a 1130 estarà ja consolidat el poder naval de la ciutat. A l'auge comercial sense precedents cal afegir-hi, a més, les pàries o tributs que els comtes fan pagar als debilitats regnes de Taifes: la ciutat es converteix en "una de les portes d'entrada de l'or musulmà a la resta d'Europa".

El progrés urbà es manifestarà, en primer lloc, en un creixe

ment fora muralles. Havíem vist com les àrees suburbanes havien estat àmpliament abandonades durant l'alta edat mitjana. Serà a partir de finals del segle X, i sobretot a partir del segle XI, quan es començarà a produir una expansió a l'exterior del recinte. Desaparegudes les pre-existències romanes, la morfologia que adoptaran les nous assentaments vindrà determinada per alguns elements topogràfics fonamentals: el mercadal, els camins, els torrents, el "port", el rec... i probablement alguns punts amb significat piadós. La incidència d'aquests elements en la configuració dels teixits urbans fora muralles es fa sovint palpable: estem, però, molt lluny de conèixer bé la història i forma de cada un d'ells.

La base agrícola del creixement barceloní posarà en primer terme la relació entre ciutat i rerapais. La celebració de mercat al peu del Castell Vell en serà la manifestació més visible. En aquest punt, el mercadal es configura com a centre d'intercanvis de tota la rodalia: els camins que després es convertiran en carrers ho fan ben palès. En efecte, aquests camins es poden veure com la superposició de dos sistemes de vies: les romanes que van a buscar els eixos cardo i decumano i que connecten la ciutat a llarga distància; i el conjunt de camins de caràcter local, la majoria medievals, polaritzats entorn del mercadal, i que semblen sortejar la ciutat. Aquests últims s'han d'entendre com els itineraris recorreguts, els dies de mercat, pels pagesos de la rodalia (fig.24).

Amb centre al mercadal i seguint els camins més concorreguts s'estendrà el primer i més important nucli de poblament fora muralles. Els torrents, bé que sovint facin de barreres (pensen en el traçat "axamfranat" de les muralles romanes), tindran generalment funció de camins, i es convertiran en eixos que suportaran, a la llarga, expansions suburbanes.

El port tindrà una incidència més tardana, i la seva situació en aquestes dates és, de fet, objecte de discussió. La línia litoral sembla haver estat extremadament variable durant l'edat mitjana (12), i no està encara prou aclarit on es localitzava el port de Barcelona: hi ha els qui creuen en l'existència & operativitat del port a l'altra banda de Montjuïc; hi ha qui s'inclina a pensar que ja en el segle X aquest port era totalment inefectiu (13).

El que sembla clar és que, donades les escasses exigències de les naus de l'època, el litoral podia oferir altres punts protegits i arrecerats al peu de la ciutat. Segons la hipòtesi de Sanpere i Miquel, a cada costat del puig de les Falsies (fig.24), hi havia platges que podien ser usades amb funcions de port; i de fet, ja en el segle XI, es tenen notícies d'un petit suburbi pescador i mariner a l'entorn de l'església de Santa Maria de les Arenes.

El rec Comtal, que jugarà en el futur un paper determinat en l'articulació de funcions urbanes fonamentals, es formarà aprofitant en gran part les restes d'un dels aqüeductes romans que subministraven l'aigua a la ciutat. Les funcions que complirà seran, però, substancialment diferents de les de l'antiga construcció romana. Resolt, mitjançant pous, l'abast d'aigua per consum de la ciutat, el rec serà restaurat amb funcions d'irrigació i, sobretot, per fer treballar els molins comtals.

Tradicionalment s'ha datat la seva construcció durant la segona meitat del segle X; com a fonament s'ha adduït un argument toponímic: Regomir significaria rec del Comte Mir. Aquesta deducció suposaria, al mateix temps, que el primer recorregut de la sèquia hauria desembocat al peu del portal del Regomir. Aquests arguments s'aixequen sobre una base molt precària i, de fet, el treball docu-

mental de Philip Banks indueix a una revisió: el primer document on és citat el rec és de l'any 1045, i pel que es deixa entendre en un altre document, fa poc temps que hi flueix l'aigua (14).

Sembla, també, que el curs del rec era ja en aquest moment el mateix que tindria fins el segle XIX. En el seu recorregut en la proximitat de la ciutat hi havia tres conjunts de molins: un a llevant de Sant Pere de les Puelles, un altre al sud del mateix monestir i, finalment, un altre ja proper al mar que seria anomenat "els molins de la mar". Per altra banda, una derivació del rec per sobre del monestir de Sant Pere, que portava aigua del rec al torrent del Merdançar, està profusament documentada en dates posteriors (15). Un document de 1094 fa referència a uns molins entre el rec i el Merdançar, el que sembla demostrar, independentment de la situació dels molins, la construcció de la derivació pràcticament paral·lela a la del rec (16).

Carreras Candi situava el desviament del Merdançar al rec Comtal en el transcurs del segle XII (17). Sembla, però, més lògic pensar que el desviament havia de formar part del mateix conjunt d'obres empreses tancant un tipus de derivació molt similar als que han estat estudiats en altres ciutats europees (figs.26,27,28) (18). En efecte, el Merdançar es converteix així en claveguera, entenent per aquest terme un canal d'aigua corrent que té per funció principal la neteja d'una àrea concreta de la ciutat. El seu curs per sota els palaus del Bisbe i del Comte, netejant l'àrea més activa de la ciutat, on es situarà l'escorxador (la "carnisseria major"), per retornar després a la bassa dels molins de la mar, on l'aigua serà aprofitada com a força motriu, fan creure en un projecte ben pensat d'antuvi, i primerenc respecte als exemples europeus més coneguts (19).

2.1.4. Burgus, suburbium i vilanova: l'aportació de Philip Banks

Des de Carreras Candi, tots els assentaments urbans fora muralles rebien indistintament, entre els historiadors, els noms de raval, burg o, sobretot, vilanoves. Banks ha deduït de l'anàlisi documental una clara distinció terminològica (20). El terme burgus apareix per primera vegada a Barcelona l'any 966, per indicar l'àrea pròxima al mercadal, on s'inicia el primer poblament fora del recinte emmurallat. Entre l'any 985 i l'any 1000, les referències als suburbis són vagues i difícils d'atribuir a realitats concretes; entre l'any 1020 i el 1080, però, els termes emprats esdevenen més precisos. Per "burgus" s'entén la zona més urbanitzada formada entorn al mercadal, que s'extén fins la porta episcopal i fins Santa Maria de les Arenes. Àrea que per les troballes documentals sembla la més densament poblada: tot i així, però, fins ben entrat el segle XI, els horts i propietats sense construir hi predominen.

A la zona no inclosa en aquests límits, però pròxima al nucli emmurallat, se l'anomenava "suburbium", i tenia un caràcter encara molt més rural, excepte algunes cases al llarg dels camins. Alguns assentaments d'aquesta subúrbia van rebre, durant poc temps, el nom de burgus; per exemple, a finals del segle X, la zona dels Arcs Antics, i ja en el segle XI, les àrees entorn a l'església de Santa Maria del Pi, de Sant Pere de les Puelles i de la porta del Regomir. En aquests casos, la pèrdua del terme s'ha d'entendre com a conseqüència de l'escassa dimensió d'aquests nuclis que no es van integrar al conjunt dels ravals fins el segle XII (fig.26).

En aquest sentit, cal remarcar que, contràriament al que s'ha escrit, l'existència d'esglésies fora muralles, com Santa Maria

del Mar, o Santa Maria del Pi, al segle X, no sembla comportar l'emergència d'aquests suburbis. L'aparició de les esglésies cal relacionar-la amb desconegudes necessitats "espirituals", i no a l'existència d'un "servei" a una població ja establerta (21).

Si aquestes precisions són ja de per sí interessants, més important és el significat que Banks atribueix al terme Vilanova. Des de Carreras Candi, aquest s'utilitzava com a sinònim de raval: es parlava de vilanova del Pi, vilanova dels Arcs, vilanova dels Còdols, etc. Però, pel segle XI, el terme vilanova té, segons Banks, un significat precís. L'expressió apareix per primera vegada durant els anys 1057 a 1059, per fer referència a l'àrea pròxima a la capella de Sant Cugat, i sembla tenir relació amb un fallit intent d'establir un raval propi per part del Bisbe Guislibert: Es tractava d'un "projecte" de suburbi entre el convent de Sant Pere de les Puelles i l'església de Sant Cugat del Camí (fundada el 1023). El que suposava un intent deliberat d'urbanitzar una àrea més enllà del "burgus" que era l'única zona que es densificava. Les notícies sobre aquesta vilanova desapareixen ràpidament dels documents, el que fa pensar, com s'ha comentat, en un fracàs de la iniciativa (fig.28).

El terme vilanova no torna a aparèixer en els documents fins els anys 80. Entre els anys 1085 i 1200 es troben referències d'una vilanova pròxima a Sta. Maria del Mar i a la platja, sense cap referència a Sant Cugat o St. Pere, el que confirma que es tracta d'una altra vilanova. Els límits nord i est d'aquesta vilanova que anomenarem Vilanova del Mar, vindran donats pel Merdançar i el camí que porta als molins i al mar; al sud queda la costa pròxima a Santa Maria del Mar, i a l'oest el límit sembla haver estat el que avui coneixem per carrer dels Banys Vells (fig.10) (22).

El traçat dels carrers d'aquesta àrea denota una certa regularitat que ha fet atribuir la urbanització a una iniciativa dels Montcada, a mitjans del segle XII. Segons Banks, aquest traçat és fruit de la dècada del 1081 al 1090, en la que es troben els primers establiments "ad construendam" d'aquesta zona (23). El terme vilanova s'emprarà per designar aquesta zona només fins al segle XIII, i de fet no es va tornar a construir en ella fins aquest mateix segle, una vegada concluida la fase de les primeres edificacions (1080-1106): serà en aquesta segona etapa quan es trobarà ja el nom de carrer de (Martí de) Montcada.

2.1.5. El progrés urbà fins el 1250

Al darrer terç del segle XI i a principis del XII, es produeix una mutació quasi total dintre del recinte emmurallat, tant pel que fa a les seves construccions com al mode de poblament. S'hi referan edificis, molts dels quals eren autèntics casolots construïts precipitadament després del saqueig d'Al-Mansur, i s'ompliran buits que encara hi abundaven. La muralla seguirà essent, però, l'element fonamental: la majoria de les cases ben valorades del recinte, i no únicament les de les màximes autoritats, inclouen part de la muralla i, sobretot, les torres que, sovint, adopten el nom de qui les ocupa. En aquesta línia, el 1132, l'orde militar dels Templers adquireix el castell del Regomir i una gran part de la muralla fins al Castell Nou (fig.29).

Durant el segle XII, el progrés urbà es manifesta essencialment en el creixement i densificació dels assentaments existents fora muralles. El mercadal accentua el seu caràcter comercial i artesanal, i el barri de la platja, com a conseqüència de l'auge de les

activitats marineres, creix i es complexifica, convertint-se en el barri mercantil per excel·lència. Es té notícia, aquí, de l'existència d'almenys tres alfòndecs, edificis on els mercaders forasters d'una determinada nació podien allotjar-se, dipositar i vendre mercaderies i realitzar transaccions comercials com si estiguessin al seu propi territori. Sabem, a més, que a finals del segle XII, els volts de Santa Maria de les Arenes estaven plens d'obradors, la qual cosa mostra la creixent importància del barri.

En l'activitat d'aquesta àrea hi contribuïa la presència pròxima de les drassanes, que subministraven les naus per el comerç i per les accions militars (és d'aquestes dates la primera expedició i conquesta de les illes Balears: 1114-1115). La situació exacta d'aquestes primeres drassanes no ens és ben coneguda. Probablement, però, les escasses infraestructures necessàries admetien fer ús de qualsevol punt de la platja, i es parla, generalment, del "peu del Regomir", com a espai destinat a drassanal. Més endavant, el 1243, un document, que reproduïx Capmany, delimita més clarament l'espai emprat per les drassanes. En efecte, es tracta d'una prohibició, emesa per Jaume I, de construir en una àmplia àrea que va des de la Drassana que hi cap a ponent "fins la nova construcció de Bernat Ouzet que és a orient, ni des de l'aigua del mar fins les cases que s'han fet de pedra i calç", per ser destinada "a fer, posar i romandre les naus i demés classes de llenys" (24). Probablement, la prohibició delimitava la futura plaça dels Encants, la qual cosa explicaria l'estructura unitària d'aquest espai porxat (fig.30).

Si fonamentalment el creixement s'acusa en els assentaments ja existents a la banda de llevant, també apareixeran nous nuclis entorn al monestir de Santa Anna (1141-1146, de l'orde militar del Sant Sepulcre) i del Palau de Valldaura (mencionat a partir de 1141).

En general, el procés de creixement del "burgus" crea una polarització típicament medieval entre una ciutat d'herència romana amb funcions de centre polític, religiós i simbòlic, seu de la Cort Comtal i del Bisbe, i el "burg", on s'hi situa una gran varietat d'activitats comercials, especialment les basades en les expedicions marítimes, però que és també centre d'activitats artesanals.

Amb tot, l'esmentada polarització no trenca l'unitat del conjunt. En aquest sentit, és clar que si les relacions entre ciutat i camp es mantenen, augmenten els factors diferenciadors que reforcen la unitat urbana. Clima social i règim jurídic hi contribuiran en gran mesura: els privilegis que concedeix Ramon Berenguer IV no afecten, com les antigues franqueses, a la totalitat del territori de la ciutat, sinó que es dirigeixen exclusivament al conjunt que formen la "civitas" i els seus ravals. Aquest serà un primer pas per a començar un procés d'integració de la ciutat que quedarà reforçat durant el segle XIII. En aquest mateix sentit, des de mitjans del segle XII es pot considerar que s'està congriant l'aparició definitiva del règim municipal.

Des de finals del segle XII fins a mitjans del XIII es gesten les grans transformacions que es concretaran a partir de 1250. A principis del segle XIII, amb la disminució de la pressió sarraïna (Navas de Tolosa, 1212), i la primera crisi del feudalisme, augmentarà el paper polític de l'oligarquia urbana. L'expansió mediterrànea, que dominarà tot el segle, incrementarà les rendes i el poder de la monarquia, però també aplanarà el camí a una expansió comercial en marxa des dels segles precedents. Barcelona en sortirà molt beneficiada i, entre altres privilegis, la ciutat obtindrà del rei la franquesa de comerç per mar i terra en totes les Balears. Aquestes expedicions i les que les seguiran provocaran una formidable expansió co

mercial que estimularà un augment molt sensible de la producció mestral. Els oficis artesanals ja existents adquiriran, durant aquest segle, una gran presència a la ciutat i contribuiran en gran mesura al creixement econòmic i demogràfic. És el segle en el qual els oficis tenen ja un reconeixement oficial (des de l'any 1200 en les constitucions de Pau i Treva de Pere I) i durant el qual seran inclosos en el govern municipal que concedirà Jaume I (25).

Eclosió comercial, augment de les activitats industrials i, com a conseqüència, transformacions urbanes, es faran més paleses a la segona meitat del segle. Ja en la primera, però, alguns canvis en l'estructura de la ciutat acusen les transformacions que s'estan operant: així, es cobreix la claveguera del Merdançar, des de la Riera de Sant Joan fins a la plaça de la Llana, obra motivada per un augment d'activitat en el molt artesanal barri de la Sòria i per la intensificació del procés urbanitzador (fig.31).

El barri del Mar és, com durant el segle XII, el més actiu: la urbanització de la Ribera en serà una mostra. Efectivament, la petita rada que feia funcions de port i en la que desembocava el rec Comtal, s'anava omplint de sorra. El 1210, Pere I va cedir aquest arenal, sempre creixent, a la Catedral. Serà un sector que s'anirà urbanitzant durant tot el segle XIII i part del XIV i que acabarà assolint una densitat de població molt considerable (fig.32).

Pel que fa als edificis amb rellevància urbana, cal destacar la implantació d'alguns convents que corresponen a ordes nous. Si el segle XII havia estat el dels ordes militars, els que s'instal·len ara són ja totalment urbans i tindran una gran influència en la vida i la cultura de la ciutat. El 1219, els dominics o predicadors es van situar prop de la Sòria i van aixecar el convent de Santa Cateri

na, primera construcció gòtica de Barcelona. A la platja, on hi havia hagut l'hospital de Sant Nicolau, va ser edificat, el 1229, el convent dels franciscans (framenors).

Franciscans i predicadors seran els portadors i inspiradors d'una cultura religiosa de caire absolutament urbà. També a la platja es bastí, el 1232, el convent de l'orde de la Mercè, fundat uns anys abans amb la missió de redimir captius, tasca lògicament orientada a la gent marinera i, per tant, plenament adaptada a la vida de la ciutat. Finalment, el 1237, igualment a la platja però més enllà de la desembocadura del rec, s'instal·laren les monges de Santa Clara, de l'orde de Sant Francesc (fig.31).

2.1.6. Cap a una ciutat integrada

A partir de mitjans del segle XIII, comencen a prendre cos moltes de les transformacions que estaven latents. Es produeix una florida sense precedents de les activitats comercials i artesanals i la institucionalització definitiva de la força de la ciutat. El comerç és, de molt, l'activitat dominant, però les activitats productives han adquirit a finals de segle un volum apreciable. Es consoliden i prenen més volada les que ja eren tradicional (el cuir, les armes i la construcció naval): així, per iniciativa de Pere el Gran, es construeixen unes noves drassanes fortificades, a la platja i fora muralles, a la banda de Framenors.(fig.32). En la producció artesanal, però, cal remarcar especialment la formació d'una indústria tèxtil. Si a principis del segle XIII es comerciava sobretot amb draps francesos, a finals del segle aquests s'hauran substituït pels productes confeccionats a la ciutat.

La multiplicació dels oficis i dels obradors és paral·lela a un augment important de la població, augment que suposarà problemes de cara a l'avituellament de la ciutat. Fins a finals del segle XII, el subministre del blat dependrà, en gran mesura, de les importacions. El gran comerç no es limita ja a traficar amb productes de luxe: la pròpia supervivència de la ciutat hi estarà empenyada.

De fet, assegurar l'avituellament serà una de les primeres funcions del nou govern barceloní que s'estructurarà definitivament l'any 1274 com a Consell de Cent. Aquest, a diferència d'altres temptatives anteriors, serà ja una "autèntica corporació amb quadres directius organitzats, regulació adequada del seu funcionament i competències bàsiques" (26). És el resultat del reconeixement formal pel Rei del poder de la classe ciutadana i un instrument per canalitzar les seves iniciatives.

Malgrat que serà la poderosa oligarquia enriquida en el comerç la que dominarà el govern de la ciutat, aquest reflecteix en la seva composició la voluntat d'una àmplia participació. Ciutadans honrats i mercaders controlaran el Consell de Cent, però la menestralia, bé que subordinada, participarà en el govern municipal. Tot i el seu poder, els grups dominants cultivaran un sentiment comunitari que serà una de les bases de la força de la ciutat. Creixement econòmic i demogràfic, tendències integradores i força de la ciutat es reflectiran en les transformacions de l'estructura física que es produeix paral·lelament a la lenta formació i consolidació del govern municipal.

Les noves muralles són l'element urbà que millor reflecteix aquests canvis. L'amplitud del nou recinte ens dóna la mesura del creixement demogràfic que s'ha produït durant aquests segles. La comparació amb la muralla alt-medieval ens palesa la transformació que

s'ha operat: el pas dels murs i torres privats a una fortificació pública. La defensa ha esdevingut un afer de tota la comunitat i això comporta la clara distinció entre públic i privat. Les construccions no poden atansar-se a la muralla per tal que, al seu voltant, puguin circular lliurement, a peu i a cavall, els defensors de la ciutat. La muralla és un evident unificador del cos físic urbà, amb un traçat que tracta d'incloure tots els nuclis poblats i els edificis religiosos que envolten la ciutat. Els murs, a més, són símbol i instrument de la integració de la nova comunitat urbana: tothom els defensa i tothom contribueix a pagar-los (fig.32).

Paral·lelament, a l'interior de les noves muralles, el teixit urbà es va fent més continu. Per una banda, s'aniran soldant les diverses vilanoves i, a més, es "dissoldrà" el límit entre el nucli d'origen romà i el teixit urbà que s'ha format al seu exterior. Efectivament, els murs romans havien perdut tot valor defensiu i s'havien convertit en un obstacle que impedia la connexió entre la ciutat i el suburbi. Així, els Templers, que des del segle XII dominaven una gran extensió dintre del recinte alt-medieval, obren vies, l'any 1253, a través de les muralles i connecten per diversos punts (un d'ells la baixada que s'anomenarà de Sant Miquel), el recinte romà amb els barris que es van consolidant fora muralles. Per altra banda, es llencen voltes entre torre i torre que aprofiten el desnivell entre interior i exterior del recinte romà i aconseguen una doble ocupació: el nivell alt per les cases de la ciutat "romana", el baix per les cases al peu de la muralla (fig.33 i 34). En definitiva, els nous carrers i les voltes contribueixen a una major integració física entre la vella ciutat alt-medieval i les vilanoves.

El començament de la nova Catedral gòtica pot ser entès també

en el sentit d'una nova integració urbana. La Catedral romànica era centre d'una ciutat petita i encastellada, dominada en gran part per la seva funció episcopal. La Catedral gòtica proposa un canvi d'escala que la converteix, tant a nivell simbòlic com formal, en el centre de la nova ciutat ampliada, que comprèn tots els burgs i vilanoves. El fet que es construeixi tan clarament encarada a la muralla mostra la intenció d'enderrocar aquesta i d'obrir la façana de la nova Catedral a l'exterior del vell recinte.

Aquesta perceptible voluntat integradora afronta encara punts difícils: en aquest moment, el que resulta més estrany al nou ordenament és la colònia jueva. Des del segle XII, i paral·lelament a l'emergència de les classes ciutadanes, es nota a Europa la tendència cap a la formació de "ghettos" (27). A Barcelona, a principis del segle XIII, sembla que el Call formava ja un barri exclusiu i, a mitjans del segle, Jaume I manarà tancar-lo amb murs i portes. Els jueus deixen de ser, cada vegada més, un grup afegit a un conjunt variat i heterogeni, i es comencen a convertir en un cos estrany dintre d'una comunitat més i més coherent.

Fora del Call, que es manté com un enclavament incrustat en el mateix cor de la ciutat, el teixit urbà ha aconseguit a finals de segle un alt grau d'integració. El procés històric de formació de la ciutat determinarà, però, de forma clara, unes especialitzacions de les diverses àrees urbanes. L'àrea "romana" perd el seu perfil emmurallat però manté el paper de centre polític i religiós. Les torres de la vella muralla seguiran ocupades per a residència de l'aristocràcia. El que fou el "burgus", que s'estenia amb centre al mercadal des de la porta episcopal fins a Santa Maria del Mar, conformarà durant segles el barri més dens i actiu. El rec estructurarà l'àrea industrial de la ciutat, i en conjunt, mercadal, port i rec mantindran

llur situació i llurs funcions durant segles. Les línies morfològiques i funcionals de la ciutat estan ja dibuixades en acabar el segle XIII.

2.2. Consolidació urbana i límits de l'expansió medieval

2.2.1. La ciutat i les crisis

En tot l'àmbit europeu, els segles XIV i XV suposen el límit de l'expansió medieval. És una època de grans crisis que són el signe d'un canvi de conjuntura i d'una inflexió en la corba expansiva que es mantenia des del segle X. Ja des de finals del segle XIII s'havia tocat el sostre de les possibilitats agràries. Les crisis de subsistència que se'n deriven seran el terreny abonat sobre el qual prosperaran les grans pestes del segle XIV. A Catalunya, el fet que l'any 1333 fos conegut com "el mal any primer", fa pensar que, a partir d'aquest moment, les crisis es van repetir amb certa freqüència. L'any 1348 arribarà l'onada de la Peste Negra que assoliria tota Europa i, a partir d'aquesta data, les epidèmies esdevindran un assot periòdic.

Sembla inqüestionable el daltabaix demogràfic que provocaren les pestes i les crisis a Catalunya. Notícies disperses i fogatges coincideixen en confirmar una extraordinària disminució de la població (entre la del fogatge de 1365-70 -104.069 focs- i la de 1497 -59.544 focs es produeix una reducció del 43%) (28). Molt probablement, el nombre d'habitants anterior a la Peste Negra havia baixat a menys de la meitat a finals del segle XV.

L'evolució de Barcelona, però, contrastarà amb la de la totalitat de Catalunya i explicarà la importància i brillantor del període -pensem només en els edificis aleshores construïts- en el marc de la història de la ciutat. Efectivament, les pestes no hi provocaran un balanç negatiu, ans al contrari, la ciutat registrarà, en aquest període, un lleu augment demogràfic amb oscil·lacions conjunturals.

De fet, la població ciutadana, sovint delmada per les epidèmies, es recupera amb rapidesa, gràcies fonamentalment a la immigració. A la ciutat, com veurem, els efectes de les pestes hi seran indirectes i diferits: arrel de la guerra contra Joan II (1462-1472), més d'un segle després de la primera epidèmia de peste negra, serà quan Barcelona acusi bruscament una davallada demogràfica.

Sovint s'ha considerat que la Barcelona anterior a les pestes tenia molta més població que la de la segona meitat del segle XIV. En no disposar de fogatges per la primera meitat del trescents, s'ha fet difícil d'escatir aquest punt, però són molts els indicis que fan pensar el contrari. L'estimació de l'impacte demogràfic de les crisis i pestes es pot abordar amb l'estudi dels recomptes de focs que comencen el 1363 i recolzant-se en l'anàlisi de les urbanitzacions realitzades durant la segona meitat del segle.

Estudiant els fogatges "per menut" de 1363, 1378, 1389 i 1400, podem apreciar que la població de la ciutat no disminueix; i encara que pot tenir alts i baixos conjunturals, més aviat registra un augment (29). El 1400, el quarter de mar s'ha incrementat en un 21% respecte al recompte de 1363, i el Raval, l'emmurallament del qual s'ha via començat a mitjans del segle XIV, conté ja, el 1400, de l'ordre del 13% del total dels focs de Barcelona.

Un tan ràpid poblament del nou barri fa pensar en un creixe-

ment apreciable de la ciutat que, a més, no estaria ja omplint els buits deixats per la pesta, sinó urbanitzant noves àrees. La disposició de Pere el Cerimoniós (1370), prohibint la instal·lació de nous convents en el recinte emmurallat, confirma la imatge d'una ciutat necessitada d'espai i que s'ha recuperat de l'assot de les pestes.

Pel que fa al segle XV, s'ha de dir que no disposem pràcticament de fogatges per orientar-nos. L'únic del que podem consultar el "per minut", el de 1449, és fragmentari i coincideix amb un moment conjuntural particularment difícil. Del fogatge de 1464, només en coneixem una xifra global que no es pot comprovar desagregada i que correspon ja als temps de guerra, el que fa difícil d'evaluar quina és la seva representativitat de cara a entendre el conjunt del període.

Cap document ens aproxima a la població dels moments de major activitat econòmica. Tot i així, no s'adverteix una disminució de població: entre el fogatge de 1389 i el de 1464 (6.695 focs i 7.160 focs respectivament) l'increment és d'un 7%, que si descomptem la desapareguda població del call, es reduirà probablement a l'ordre d'un 3 ó un 4% (30). Hagués estat més interessant, evidentment, de disposar de xifres per un any com el 1459, quan, segons Del Treppe, la conjuntura era favorable. En tot cas, sembla clar almenys que, en contrast amb la davallada general del país, s'ha mantingut la població de Barcelona: serà la guerra la que provocarà, realment, la caiguda demogràfica de la ciutat (Iglèsies Fort estima en 5.000 focs la població de 1480).

La disminució del nombre d'habitants a Barcelona no es pot comparar, però, a la del conjunt de Catalunya. Així, entre el fogatge de més alta població anterior a la davallada i les xifres de fi-

nals de segle (1464: 7.160 focs, aprox. 1500: 5.765 focs), la reducció és escassament d'un 20%, davant del 43% català entre 1365 i 1497: la ciutat sortirà relativament ben parada d'aquests dos segles difícils. El fogatge de 1516, en aquesta línia, mostra ja una sensible recuperació (6.434 focs), si bé no s'hauran assolit els nivells més alts dels segles XIV i XV.

Les raons d'aquesta diferència entre Barcelona i el conjunt de Catalunya cal buscar-les, primer, en una major agilitat de la ciutat per adaptar-se a les noves circumstàncies i, segon, en els propis efectes immediats de la pesta sobre l'economia. En efecte, la ciutat enfronta l'amenaça de crisi de subsistències procurant-se un avituallament de blats procedents de contrades llunyanes i equilibrant la balança comercial, a través de l'estímul de les produccions exportables. D'altra banda, el daltabaix demogràfic provoca una major concentració de fortunes, el que comporta un augment del consum sumptuari i un increment important del comerç que beneficiarà fonamentalment la ciutat.

La situació que caracteritzà l'eclosió urbana de l'Edat Mitjana s'ha invertit: el camp no té ja excedents comercialitzables. La ciutat, en canvi, enfronta la situació de crisi, busca sortides, gestiona la producció per aconseguir que els seus productes siguin competitius, assegura l'avituallament i es beneficia d'un tràfic comercial creixent. En aquest nou context, les limitacions de la producció agrícola fan del món urbà l'única plataforma econòmica capaç d'afrontar les crisis del país.

L'estímul de la producció i la recerca de nous mercats ofereixen alternatives que el món rural és incapaç de donar. La feblesa del rera país, però, situarà la ciutat en un equilibri extremadament

fràgil, amb una pràcticament total dependència de mercats llunyans. La prolongada guerra contra Joan II, que farà perdre aquests mercats, sumirà Barcelona en una gran depressió econòmica que provocarà inevitablement la davallada demogràfica. El redreç de Ferran II, a l'últim terç del segle, no aconseguirà restaurar la situació prèvia a la guerra. El final del segle XV serà, de fet, el començament d'un nou període en el qual, amb algunes reformes, es consolidarà l'herència medieval, però ja en una ciutat amb ambicions més modestes i una projecció molt disminuïda.

2.2.2. Els fogatges i la reconstrucció del plànol

Si pels segles precedents la restitució de la topografia de la ciutat plantejava obstacles en gran part insuperables, i en feia necessària una contribució convergent de recerques arqueològiques i anàlisis documentals sistemàtiques de totes les fonts, a partir de la segona meitat del segle XIV, i sobretot des de finals del segle XV, el problema es pot afrontar amb una major seguretat.

D'antuvi, la ciutat va consolidant una estructura física que es mantindrà, almenys pel que fa al viari, bastant estable durant segles; de tal manera que els primers plànols fiables, de l'any 1700 endavant, ens orientaran sobre la ciutat que ens interessa ara. Amb aquesta base planimètrica, un nou tipus de document, el fogatge, es convertirà en el principal ajut per restituir una primera aproximació fiable a la topografia dels segles XIV i XV. L'existència dels fogatges no exclou, evidentment, l'ús d'altres documents que també poden ser útils com a complement, però la informació "sistemàtica" aportada pels primers fa inexcusable treballar-los prèviament i a fons.

Aquí el plànol es convertirà en un element clau, no ja com a fòrmula per exposar uns coneixements o unes hipòtesis, sinò com a instrument imprescindible de treball. És per això que ens interessa un plànol, no tant amb intencions descriptives, sinò com a base i sistema de referències operatius. No n'hi ha prou doncs amb els antics plànols i representacions iconogràfiques recollits a l'"Atlas de Barcelona" (31); el plànol geodèsic, aixecat entorn al 1700, i els quarterons Garriga i Roca (32) ens seran molt útils, però són en sí mateixos igualment insuficients. Són els fogatges els que ens ofereixen la informació fonamental per la reconstrucció del "plànol operatiu".

Els fogatges són relacions de focs, és a dir, censos nominals de caps de "casa" que també donen, segons els casos, altres informacions: oficis, armes, imposicions fiscals, etc. S'organitzen per quarters (33) i sovint agrupen els focs per illes de cases, ordenades i descrites de tal manera que tals documents es poden considerar com a "plànols escrits". Per a nosaltres, el text que defineix l'illa resulta de vegades obscur, però sovint les cites d'edificis, carrers i punts singulars coneguts permeten la situació segura d'illes que seran la base per a la reconstrucció completa del plànol.

Sanpere i Miquel és qui va abordar amb millors resultats aquest mètode, en els seus notables treballs sobre la Rodalia de Corbera -la zona de la Ribera de la Mar- i en plànol "Barcelona en el 1492" (34). En ambdós casos s'aprecien, de tota manera, alguns errors: en el plànol de 1492, sorgeixen del fet d'usar un sol fogatge, sense contrastar informacions amb els altres (35); en la Rodalia, s'hi utilitzen diversos fogatges, però les imprecisions deriven d'estudiar només un sector restringit de la ciutat.

Per assegurar l'exactitud de la reconstrucció del plànol, convé portar-la a terme per tot l'àmbit de Barcelona i aprofitar tants fogatges com sigui possible, per que les informacions es vagin confirmant i complementant (quadre 1). Si s'utilitzen tots els fogatges disponibles, es realitza un plànol per a cada un d'ells i es combinen les informacions, s'aconsegueixen les equivalències entre illes -escrites en cada fogatge de manera diferent- i la restitució pràcticament completa del plànol.

Obtindrem d'antuvi el viari, element essencial per a una aproximació segura a l'estructura física de la ciutat. Al mateix temps, anirem definint un primer marc toponímic, en el qual coneixerem la majoria dels noms de carrers, places, portals, etc.; i podrem situar fonts, forns, carnisseries, etc. (36). D'altra banda, la identificació de cada una de les illes permet assignar a cada una d'elles els focs que li corresponen i fer un càlcul de densitats per illes, que serà molt útil per una primera caracterització de la ciutat.

A un segon nivell, la sistemàtica localització dels oficis que subministra el fogatge ens proporciona nous elements per anar definint els perfils de la ciutat. Els oficis poden ser útils per una primera aproximació al nivell de riquesa, però en alguns casos, altres informacions donaran una imatge més precisa: és el cas de les imposicions fiscals o les armes assignades a cada foc que consten en alguns fogatges.

Tot i que les possibilitats que els segles XIV i XV ofereixen a la recerca són incomparablement superiors a les dels segles anteriors, es fa difícil una anàlisi detallada abans del fogatge de 1516. L'escassetat i fragmentarietat de les fonts, singularment dels fogatges, no és però una excusa per no portar la recerca fins allà on sigui possible, ja que seria aventurat el suposar una identitat entre

la ciutat de 1516 i la del segle XIV, quan les separa justament un període de crisis i de canvis.

Pel que fa a la restitució del viari, base per a una aproximació a l'estructura física, haurem de basar-nos en els fogatges parcials, en la imatge final de 1516, en notícies diverses i, fins i tot, en conjectures. Pel que fa al contingut, l'anàlisi del nombre de focs, dels oficis i de l'armament que ofereix el fogatge de 1389 (que és complet, encara que no situï els focs illa per illa), ens servirà per establir una primera aproximació a nivell de quarters. L'anàlisi dels fragments de fogatge de que es disposa detallaran parcialment aquesta primera aproximació global.

La base planimètrica que proporciona el treball sistemàtic dels fogatges permetrà una millor articulació de les informacions procedents d'altres fonts. Serà possible, amb aquesta base, resseguir amb més exactitud el procés de consolidació de l'estructura física de la ciutat i el seu significat demogràfic; podrem analitzar amb detall aspectes rellevants de la distribució de la riquesa a meitats del segle XIV; es podrà, a través de l'anàlisi comparat de la distribució dels oficis, mesurar com afecta la "gran davallada" de la segona meitat del segle XV a la ciutat; i, finalment, amb l'ajut dels fogatges de entorn al 1500 (particularment el de 1516), els únics que reuneixen les condicions de detall i globalitat que permeten una reconstrucció total i completa de la ciutat, es podran traçar les línies més rellevants de l'estructura urbana de la Barcelona resultant del llarg període medieval.

2.2.3. Consolidació d'una estructura física

Durant els segles XIV i XV, quedaran traçats els perfils essen

cial de l'estructura física de Barcelona. A les noves expansions del teixit urbà que es van formant al ritme del creixement demogràfic, cal afegir-hi la definitiva configuració del perímetre emmurallat. Quan s'interrompeixi l'impuls demogràfic ascendent, hauran quedats de finits uns límits de la ciutat i una trama urbana estretament lligada a funcions i usos que, en la seva permanència, condicionaran l'organització d'aquella i la distribució de la població.

Les muralles iniciades per Jaume I, que havien estat interrompudes durant tota la primera meitat del segle XIV, només protegien la banda de la Rambla i el sector de Santa Anna fins el portal Nou. A partir de mitjans del segle XIV, es van reemprendre les obres dels murs, però no limitant-se al tancament definitiu del recinte iniciat el segle XIII, sinó començant al mateix temps, per la part de Tallers, l'emmurallament del Raval (fig.35):

Com en el cas de la primera muralla, el traçat de la nova s'adapta a les construccions existents: les cases del camí de Sarrià (Tallers), el monestir de Natzaret, el de Sant Pau i les Drassanes. El Raval no va quedar definitivament tancat fins el segle XV, i a l'altra extrem, les obres d'emmurallament de la Ribera restaran inacabades fins que, al segle XVI, es realitzin seguint criteris diferents (fig.36).

De les noves urbanitzacions que comporta el creixement de la població en el període d'estudi, algunes es poden detectar i valorar millor a partir dels fogatges. Així, el fogatge de 1363 podem apreciar com a plenament consolidada la urbanització iniciada durant el segle XIII, sobre el que havia estat el port de Jaume I (si ens atenim a les tesis de Sanpere i Miquel).

Aquestes illes de cases, que s'han anat construïnt sobre l'a-

renal cedit per Pere I a la Canonja de Barcelona, tindran ja a mitjans del segle XIV una densitat alta i un considerable pes específic dintre del conjunt de la ciutat (fig.35). En el fogatge de 1363, les illes de la Ribera suposen ja el 25% del quarter de mar, i el 7,7% del total dels focs de la ciutat (fig.37) (37).

Una altra urbanització posterior, però que figura ben conformada en el dit fogatge (hi apareix com a "vilanova dels molins de la mar"), és la que ocupa l'espai a llevant del Rec Comtal: la consolidació d'aquesta zona sembla lligada a l'edificació del convent de Sant Agustí (1309) i a la construcció de la muralla entre el portal Nou i Santa Clara, començada el 1358 (fig.35). Aquesta àrea suma ja el 15% del quarter, el 1363, i un 5% del total de la ciutat.

Aquests són dos exemples clars de l'extraordinària expansió del barri de la Ribera. Així mateix, tenim notícia, a la primera meitat del segle XIV, de l'obertura d'alguns carrers (carrer d'en Vidal pròxim al Mercadal, carrer Cremat Gran entre Montcada i Flassaders.. .) que cal veure més que com a solució de problemes de circulació, com a instruments d'una major densificació (38) .

Però per mostrar la importància d'aquest barri, res més significatiu que la construcció de la magnífica església de Santa Maria del Mar, que substitueix a la de Santa Maria de les Arenes i que, conjuntament amb el Born, es constitueix en centre del barri més dens i actiu. A partir de mitjans de segle, com ja s'ha dit, el Raval és l'àrea més important novament urbanitzada. L'expansió s'hi organitza al voltant de tres eixos principal que el travessen (Tallers, Carme i Hospital); el triangle delimitat pel carrer Carme, el carrer Hospital i la Rambla, serà el que es densificarà més depresa (fig. 35), ja al segle XV, l'activitat urbanitzadora disminueix al vell re

cinte, però es manté al Raval, on s'urbanitza el carrer Nou d'en Massaguer (fig.36) (39).

El nou circuit emmurallat i la urbanització de noves àrees són dos canvis substancials del període que no alteren, però, la importància dels centres entorn dels quals s'han polaritzat les activitats urbanes des dels segles precedents. Les actuacions del govern municipal, amb la construcció de nous edificis de la Ciutat, com els Pallols i la Llotja, i en general mitjançant la política dels Obrers, incidiran en aquests punts reforçant la seva centralitat.

Efectivament, el 1301, Jaume II havia atorgat privilegi a favor del govern municipal barceloní en el que dos nous magistrats titulats Obrers quedaven encarregats de tenir cura de les obres públiques i privades (40). En l'àmbit públic havien de vigilar i assegurar la conservació de les places, carrers i clavegueres de la ciutat. Els Obrers, que també estaven encarregats de la regulació de les àrees de venda, es van preocupar molt especialment d'organitzar les diverses places i mercats, cosa que va comportar algunes intervencions en punts molt centrals i congestionats. L'ampliació de l'antic mercadal, ara plaça del Blat, la formació de la plaça Nova, l'eixamplament del carrer dels Canvis, l'enderrocament de cases concretes per regularitzar traçats de places..., afecten els barris consolidats de més antic, més densos i més actius, i busquen un millor funcionament global de la ciutat.

Més clara sembla encara la visió unitària reflectida per la divisió administrativa en quaters. Aquí, la ciutat és tractada com un tot homogeni i indiferenciat: les línies divisòries són eixos sobreposats a la realitat urbana, que no defineixen barris coherents, sinó que, en passar pels carrers més importants, els divideixen, sub

ratllant la importància de la unitat ciutat per sobre de la unitat barri.

La voluntat de donar cos a aquesta visió "ideal" de la ciutat, queda plasmada en la coneguda pedra del Blat, que estava col·locada en el punt on es creuaven els eixos, i on eren descrits els límits entre quarters. En ella, la representació circular de la ciutat, uniformant els quarters, en realitat de formes i grandàries ben diferents, afirma aquesta voluntat d'unitat urbana (fig.38).

Els fogatges de finals del segle XV mostren una nova divisió de la ciutat en quarters en la qual els eixos han passat a coincidir amb el cardo i el decumano de la ciutat romana (fig.40). La nova cruïlla, per tant, no és ja un centre "vital" de la ciutat medieval, sinó un referent imaginari en el que coincideixen el centre romà, el centre polític i el centre geomètric de la ciutat: en aquesta nova divisió administrativa, la busca d'una unitat ideal és encara més clara.

De fet, la "recuperació" del centre s'havia preparat des de molts anys abans, el 1372, quan el Consell de Cent, que fins aquell moment s'havia reunit als convents de Santa Caterina i Framenors, va instal·lar-se en un edifici propi, al costat de la plaça de Sant Jaume. Més tard, ja en el segle XV, la Diputació del General va comprar un alberg molt proper a la mateixa plaça i que havia estat de l'antic Call. La supressió d'aquest, després del saqueig de 1391, havia suposat la pèrdua d'un sector qualitativament important de la població, però havia contribuït, efectivament, a eliminar un component distorsionador del teixit urbà (fig.35).

Es coneixen, contemporanis a aquesta reconquesta del centre, diversos projectes dels monarques per abandonar el vell Palau Major

i edificar-ne un de nou a la muralla propera a les Drassanes: la proximitat a la plaça del Slat havia convertit l'espai davant del Palau del Rei en plaça de mercat (41). La nova situació proposada, en un punt apartat dels centres actius i pròxima a la muralla i al mar, reunia millors condicions d'acord amb les pautes del moment. Eixime-nis aconsellava: "E en lo costat de la ciutat deu star lo palau del princep ben fort e alt que haja eixida defora lo mur: axi que tota vegada puxa metre dins la ciutat companya o la'n puxa traer". Contràriament al govern municipal, el Rei no buscava una centralitat representativa dintre de la ciutat, sinó una major llibertat de moviments i una localització més residencial i plaent.

Des de Pere el Gran i durant tot el segle XIV, el projecte de trasllat s'anirà renovant pels diversos monarques, però sense conseqüències. El Palau Reial Menor serà l'únic i migrat resultat d'aquesta voluntat tant de temps mantinguda, però mai realitzada, de desplaçar-se cap a la platja. A partir del segle XV, la Cort Reial tendirà a allunyar-se cada vegada més de Barcelona i del Principat, per esdevenir un poder foraster. El Consell de Cent i la Diputació del General, situades ben a prop de la plaça de Sant Jaume, faran que aquest punt es converteixi en el centre del poder autònom de la ciutat i de Catalunya.

2.2.4. La ciutat del segle XIV

Feta aquesta primera aproximació a la ciutat baix-medieval, una ciutat notablement integrada pel que fa a la seva estructura física i amb una voluntat clara de funcionar com una unitat, els fogatges han de permetre d'acostar-se al coneixement de la distribució de la

població, dels oficis i de la riquesa, per il·lustrar sobre els graus d'integració real de la societat urbana.

Fins els fogatges de finals del segle XV, la fragmentarietat dels documents (quadre 1) serà un obstacle a les visions alhora globals i detallades. Però, en canvi, seran els fogatges del segle XIV els que ens permetran una millor aproximació a la distribució de la riquesa (42). Cal, però, d'antuvi, fer una ràpida aproximació a la distribució de la població i els oficis, en els fogatges del segle XIV.

a. Població i oficis

Dels fogatges del segle XIV, que desgranen illa per illa la informació (quadre 1), només se'n conserven els fragments que fan referència a dos quaters: el del Pi i el del Mar. Tan sols per aquests dos espais urbans podem distribuir el nombre de focs illa per illa. Disposem, però, del fogatge militar de 1389, que organitza la població en cinquantenes i desenes (43) i en quaters, i que es conserva en la seva totalitat.

Malgrat que, tal com ja s'ha observat, els quaters responen molt poc a realitats homogènies o històriques, en absència d'altra informació més precisa, el fogatge de 1389 resulta prou útil com a únic marc de referència i punt de comparació de caràcter global del període. També es poden adduir dubtes sobre la seva fiabilitat (diffícilment comprobable, com per a tots els fogatges), però s'ha d'admetre que una aproximació quantitativa des d'una font homogènia i completa serà sempre més pròxima a la realitat que apreciacions qualitatives a partir d'altres documents solts i parcials.

El recompte de la població per quaters ens mostra, d'antuvi, la

importància dels dos quaters dels que disposem una major informació: els quaters del Mar i del Pi sumen cada un més d'un 30% de la població. L'escàs 40% restant es distribueix desigualment entre el quarter de Framenors (24%) i el de Sant Pere (16%).

Si es prenen en consideració les superfícies que ocupen cada un dels quaters, s'observa, però, la importància i densitat del quarter del Mar. En efecte, ocupant poc més d'un 13% de la superfície total conté més del 30% de la població, mentre que el quarter del Pi, amb una població similar, té una superfície superior al 34% de la ciutat. El quarter de Sant Pere, amb una superfície similar al del Mar, només té la meitat de la població i el de Framenors, amb poc més del 24% de població, ocupa més del 39% de la superfície total de la ciutat.

Els quaters del Pi i de Framenors, que són els de major superfície, ocupen el 73,6% de la ciutat i incorporen el nou raval iniciat a meitats del segle. Aquest s'omple ràpidament, almenys en la part que correspon al quarter del Pi, de tal manera que en el fogatge de 1400 ja representa el 33% dels focs del quarter. En el quarter de Framenors, el Raval té un pes demogràfic molt inferior i que pot estimar-se en un 14,4% del quarter. En conjunt, respecte a la ciutat, el Raval en 1400 equival a un 13% del total demogràfic de 1389, i ocupa quasi el 42% de la superfície total. En resum, com a idea aproximada dels pesos de cada un dels sis sectors de la ciutat entorn al 1400, es poden considerar prou exactes els percentatges que mostra la figura 48.

L'anàlisi dels oficis resulta encara més revelador. No tots els focs són indentificats amb un ofici en el fogatge de 1389, i el simple percentatge d'oficis mencionats sobre el total de focs és ja un

indicador. El quarter de Mar és aquell en el que hi ha un major percentatge de focs amb ofici (39%), el segueix el del Pi (33%), després Framenors (29%) i, finalment, Sant Pere, en el que hi consta un baixíssim nombre de focs en els que hi aparegui l'ofici.

L'absència de menció de l'ofici pot ser tant un signe de riquesa com de pobresa; en tot cas, cal identificar els barris amb major percentatge com els més actius, i justament l'"activitat" del quarter està en relació directa amb el pes demogràfic propi dins del conjunt de la ciutat. D'això en resulta que el quarter del Mar i el del Pi concentren el 72% dels oficis mencionats. El primer, amb un 39% dels oficis esmentats, es configura com el sector més dens i més actiu de la ciutat; el segon va al darrera amb un 33%, i els segueix el quarter de Framenors amb un 23%; finalment, el quarter de Sant Pere concentra un 5% del total dels oficis que consten en els fogatges.

Una observació més atenta al tipus d'ofici dominant en cada cas permetrà de perfilar les característiques de cada barri. Si ens fixem en la varietat dels oficis, és el quarter del Pi el que concentra un major nombre de tipus diferents, però s'observa immediatament que en un 44% són oficis representats per un únic foc i per tant poc rellevants. Si ens fixem en oficis que formin conjunts significatius, sigui perquè integrin un nombre considerable de focs, sigui perquè intervinguin en activitats amb pes a la ciutat, és sense dubte el quarter de Mar el que presenta el conjunt més important.

Aquest quarter inclou la part principal dels oficis dedicats a les activitats marineres, comercials, productives. Es concentra aquí un 77% dels mariners i un 79% de les activitats directament relacionades amb el mar (mariners, barquers, pescadors...). També s'hi troba el 57% dels focs amb oficis relacionats amb els rams del teixit

i confecció, i de la pell, i el 44% dels mercaders de la ciutat.

El quarter de Framenors, també a la ribera de la mar, incorpora una part important de l'àrea que històricament havia jugat funcions comercials i marineres. Hi trobem un 32% dels mercaders i un 20% de les activitats directament relacionades amb el mar. També cal destacar la concentració de ferrers, sens dubte els ferrers del Regomir, que suposen el 56% del total de la ciutat, i la de fusters, lògicament entorn al carrer de la Fusteria, que sumen el 60% dels de tota la ciutat.

El quarter del Pi presenta un perfil professional absolutament diferent. Dos oficis mostren un predomini relatiu clar i net: els llauradors, que en nombre de 84 representen el 86% del total de la ciutat, i els 72 preveres, que signifiquen el 86% dels que figuren al fogatge. Aquests dos oficis revelen un quarter amb dos pols clars: un bàsicament perifèric i pagès, i l'altre pròxim al centre representatiu, en el que hi trobem també notaris, escrivans, juristes, procuradors, etc., que representen el 46% del total de la ciutat.

En conjunt, la part del quarter més pròxima al centre sembla configurar-se en les seves activitats com un àrea de servei als nuclis de poder civil i religiós, però, com en el cas Framenors, el quarter del Pi incorpora tota una àrea -la de la plaça Nova, la Corríbia, la Tapineria fins a la plaça del Blat- integrada històricament en el burgus del segle XI, així com l'àrea de la Freneria, dintre del vell recinte romà, sector amb un net caràcter artesanal-comercial: és aquí on es deuen concentrar els relativament alts percentatges d'oficis com els sabaters (33%), freners (87%), boters (33%), etc.

Finalment, el quarter de Sant Pere, i és necessari remarcar-ho, es revela com a quasi "inexistent" des del punt de vista de les acti

vitats (44). També en aquest cas, els seus límits inclouen part del "burgus" del segle XI, i cal pensar doncs en una concentració d'oficis artesanals-comercials cap a la plaça del Blat, la plaça de l'Oli, la Bòria, la plaça de la Llana, etc., cosa que fa encara més rellevant els baixíssims percentatges que es presenten al quarter. És un sector sense cap especialització definida, i la manca de caracterització dels focs fa difícil de traçar un perfil funcional del quarter; però l'anàlisi de la distribució de la riquesa farà pensar en una àrea "passiva" i relativament "benestant", amb un baix percentatge de focs dedicats a oficis mecànics (45).

Feta aquesta aproximació de caràcter global, el fogatge de 1378 ens permetrà una aproximació més detallada al quarter del Mar i en un fragment important del quarter del Pi. Des del punt de vista de les densitats, la figura 41 és de per sí prou explícita. Cal remarcar l'alta densitat general al quarter de mar i en particular a les illes de la ribera: només entorn del carrer Montcada es registren densitats baixes, si descomptem l'àrea d'horts darrera de St. Agustí, i la illa entre aquest convent i el portal Nou. En el fragment del quarter del Pi, de densitats molt més baixes, tot i que es tracta d'un sector ben poblat, les màximes es donen entorn als principals eixos històrics. La parcialitat de la mostra farà que tant la distribució per illes de la població, com la situació exacta del oficis resulti especialment interessant de cara a una comparació amb el fogatge de 1516, per valorar les transformacions que s'han operat du rant el crític segle XV.

b. Distribució de la riquesa

Si els fogatges del segle XIV presenten dificultats evidents, te-

nen com avantatge el possibilitar una aproximació a la distribució de la riquesa. En efecte, les taxes fiscals, els anys 1359 i 1369, i l'armament exigít per a la defensa de la ciutat a cada un dels focs, el 1389, donen índex de riquesa per quaters. Així, repassant la Clavaria, s'obtenen les recaptacions reals per quarter, que corresponen als fogatges de 1359 i 1363, cosa que permet d'establir una comparació aproximada del pes econòmic de cada quarter, així com la seva riquesa relativa si el dividim pel nombre de focs (46).

Per altra banda, considerant la disposició de Pere el Cerimoniós sobre les armes que cada foc estava obligat a tenir -per als més rics, de 25.000 a 50.000 sous, 1 arnés, de 50.000 a 80.000 sous 2 arnesos, i a partir de 80.000 sous 3 arnesos-, el fogatge de 1389, de caràcter militar, en donar-nos l'armament ens està proporcionant un bon indicador de les fortunes per quarter (47).

Les dades globals deduïdes queden resumides gràficament a les figures 42 i 43. La figura 42 ens dona la pauta del pes econòmic de cada quarter en termes absoluts i en termes relatius al nombre de focs; la figura 43, a partir dels focs amb arnesos, que sumen el 10% del total, ens ofereix un índex -subdividit en tres categories- del nombre de "fortunes" per quarter i un altre del nombre de "fortunes" per foc (48).

D'antuvi cal destacar la gran coincidència entre els índex econòmics que comparen quaters, obtinguts mitjançant aproximacions diverses: d'una banda els impostos per tothom, de l'altra les armes dels rics; coincidència que confirma la validesa dels resultats que es presenten. Les dues fonts coincideixen al reflectir la importància del quarter de Framenors (un 39% de les taxes fiscals i un 41% dels focs més rics s'hi localitzen) i del quarter de Mar: entre els dos

suposen un 68% de la riquesa total de la ciutat (fig.42 i 43). Però si el quarter de Mar és el segon en importància en termes absoluts, en termes relatius el segon és el quarter de Sant Pere, fet que ajuda a perfilar les característiques mal conegudes d'aquest sector de la ciutat.

En efecte, es tracta d'un quarter amb un alt nivell econòmic per foc, encara que no s'apreciï l'existència de grans fortunes. En comparació, el quarter de Mar, molt més ric en termes absoluts i amb una molt superior concentració de grans fortunes, té en canvi una riquesa per foc clarament inferior. D'aquesta aproximació per quarters se'n podria deduir breument que el quarter de Sant Pere és probablement el més homogeni en termes econòmics, mentre que el del Mar seria el que donaria mostres de major heterogeneïtat.

L'aproximació per quarters ja marca diferències clares entre àrees urbanes. A partir del fogatge de 1363 és possible d'analitzar en detall la distribució de la riquesa en una part del quarter del Pi i en el quarter del Mar, la qual cosa ha de permetre de comprendre millor quines són les pautes de distribució espacial de la riquesa i de les diferències socials. Si ens fixem primer, però, en els gràfics que relacionen el percentatge de focs per cada nivell d'imposició fiscal, veurem l'alta proporció de les categories fiscals baixes, els focs que hi consten com a "menors" i el baix percentatge dels qualificats com a "majors" (49). En conjunt, els "menors" representen de l'ordre del 90% de la població, mentre que els "majors", que no suposen ni el 10%, paguen pràcticament el 50% del total de l'impost, la qual cosa deixa ben palès l'enorme pes econòmic d'aquesta minoria dintre de la ciutat (fig.44). Es tracta, lògicament, de l'oligarquia que controla el govern municipal.

Els plànols dels quarters del Pi i del Mar mostren la distribució d'aquestes dades a l'espai (50). L'artificialitat de la divisió en quarters fa més interessant de detallar la informació a nivell d'illa, la qual cosa permet una anàlisi més ajustada a la realitat. Les diferències entre els quarters del Pi i del Mar, que s'advertien en els gràfics, queden també reflectides en els plànols (figs.45 i 46). En el quarter del Pi són molt més nombroses les illes de nivell mitjà i la relació entre el valor més baix per illa i el més alt és de 1 a 3. En canvi, en el quarter del Mar, aquest nivell mitjà no és tan predominant i l'anterior relació és de 1 a 5, diferència que s'accentua en incloure-hi les grans fortunes -passem a una relació d'1 a 4 en el del Pi i d'1 a 15 en el del Mar-.

El quarter del Pi -descomptat el seu Raval, absent en el fogatge- ens ofereix un model relativament homogeni, amb una localització de la riquesa bastant uniforme. Les zones més deprimides se situen prop dels murs, mentre que les de major riquesa i major concentració de fortunes cal buscar-les a la plaça de Santa Anna i a la Cucurulla. La zona que queda inclosa dintre de l'antic mur romà s'ha de considerar com absolutament singular (tot i que des del punt de vista de les imposicions no s'hi adverteixen grans diferències), ja que en aquesta zona hi ha importants centres de riquesa com el Call, la Catedral i el Palau Comtal.

En el quarter del Mar s'hi acusen clares diferències zonals. L'àrea més deprimida és la que queda a l'altre costat del Rec Comtal, de la Vilanova fins a Santa Clara, àrea que, per les acusades fluctuacions demogràfiques entre fogatges, sembla una zona d'al·luvió de nou-vinguts a la ciutat. La zona més rica del quarter comprèn els carrers del Mar (més tard de l'Argenteria), de la Bòria, de Montcada i el Born. El plànol, a més, ens permet de definir zones econòmica-

ment més homogènies que no s'adverteixen en un estudi a nivell de quarter, de les que podem construir els perfils de distribució de focs i imposicions per categoria fiscal, per comparar-los amb el gràfic mitjà del quarter del Mar.

En resulta que l'àrea més rica, amb un 25% dels focs del quarter, paga una imposició que suposa el 43% del total; en canvi, l'àrea pobre, que conté un 20% de les famílies, satisfà només un 9% de l'impost del quarter (fig.47). L'anàlisi més "fina", per tant, mostra diferències molt notables entre àrees de característiques extremes. El gràfic de cada zona ens mostra la diferència en llur composició socio-econòmica. A l'àrea de la dreta del Rec, la més pobre, els "majors" pràcticament han desaparegut, mentre que han augmentat molt considerablement les categories més baixes del grup dels "menors". A l'àrea més rica, en canvi, els "majors" tenen un pes molt superior al de la mitjana del quarter, però els "menors" encara hi són en una proporció molt considerable (fig.47).

En resum i generalitzant per tota la ciutat -l'anàlisi del Pi confirmaria les conclusions-, es marquen clarament: per una banda, àrees marginals caracteritzades per un nivell econòmic molt inferior al mitjà, per la presència massiva de focs pobres i la pràctica absència dels "majors"; per altra, àrees "centrals" més riques, amb una alta mitjana econòmica i una presència molt important dels focs més rics. En aquestes àrees, però, és extraordinàriament significatiu el fet de trobar-hi proporcions molt apreciables de "menors", fins i tot de miserables: les tres categories més baixes hi representen encara el 25% (en el total del quarter són el 37%). En definitiva, es produeix un model "centre-perifèria" amb segregació clara d'àrees marginals, però en el qual el centre manté la convivència de les categories socio-econòmiques més diverses, amb una "proximitat"

molt característica entre riquesa i pobresa.

No disposem de cap document que permeti una anàlisi similar de la distribució de la riquesa a partir de les imposicions fiscals, pel final del període que estudiem. No podem, per tant, conèixer directament quina era la situació durant el segle XV, quins canvis es van produir des de 1363 i de quina forma van afectar la guerra civil i la gran davallada demogràfica que la va acompanyar. De tota manera, es pot aproximar, per la riquesa, una comparació entre el segle XIV i el final del XV, a partir de la distribució espacial dels oficis entesos com a categories sòcio-econòmiques. En línies generals, tant els fogatges realitzats cap el 1500, com el de 1516, mostren les mateixes característiques de separació d'àrees i proximitat de categories sòcio-econòmiques en les zones centrals.

2.2.5. L'estructura urbana el 1516

Abans d'intentar valorar els canvis apreciables entre el segle XIV i finals del segle XV, convé examinar amb deteniment el fogatge de 1516. En efecte, aquest fogatge permet una aproximació global a l'estructura urbana que resulta del període d'estudi, una estructura que constituirà el llegat medieval destinat a perdurar sense alteracions essencials durant dos segles (51).

La trama viària pot ser abordada a partir del mencionat fogatge, gràcies a la descripció que el document dóna, illa per illa, de tota la ciutat. El viari de base queda constituït per un eix "horitzontal" que és l'únic que travessa la ciutat de forma clara, i per una sèrie de vies més curtes que comuniquen els portals amb els nuclis generadors de les primeres vilanoves i aquests entre sí. La tra

ma resultant, irregular i descompensada, només arriba amb certa facilitat a l'antic Mercadal, mentre que el barri de Santa Maria queda dèbilment connectat pel carrer de l'Argenteria i el de Montcada, i clarament encarat al mar (fig.49). La trama secundària, a vegades amb traçats molt regulars, urbanitza els espais entre les vies bàsiques: la densitat d'aquesta trama, estudiada a través de la separació entre carrers, ofereix una visió ràpida de les zones amb major pes específic, en una relació que serà clara entre densitat de viari, densitat construïda i densitat habitada (fig.50).

L'anàlisi d'aquest teixit ens fa veure que els primers nuclis formats fora de les muralles romanes coincideix amb els de major densitat viària: són les zones que s'han consolidat, en el procés formatiu de la ciutat, com a més denses. L'estudi de les densitats, a partir del mateix fogatge de 1516, ens aproxima a la distribució de la població i ens fa confirmar i afinar allò que l'anàlisi del viari ja havia mostrat. Es produeixen diferències molt apreciables de densitat entre les diverses àrees de la ciutat: la polarització, en aquest sentit, és prou clara, la qual cosa és més significativa si pensem en les extenses zones encara totalment per urbanitzar (fig.51).

Com a resum de les informacions que el plànol proporciona, i per relacionar els desequilibris demogràfics amb les característiques i el procés de formació de cada zona, delimitem una àrea que conté les illes més denses. D'aquesta manera, s'obté un sector amb una superfície que suposa el 14,4% del total de la ciutat, i que conté el 41,4% de la població barcelonina. La importància d'aquesta àrea, relativament reduïda i que coincideix amb els nuclis actius formats fora de les muralles romanes, serà una constant que acompanyarà, durant segles, la història de Barcelona (fig.52).

En aquesta zona, que la formació de la ciutat ha consolidat com a més densa, és on s'hi concentra la major quantitat i diversitat d'oficis. Com sabem, els aglutinadors de l'àrea havien estat el mercadal, el port i el Rec. En aquest moment, de l'entorn del mercadal a l'entorn de Santa Maria i la immediata façana marítima s'hi troben la majoria dels punts de mercat i els oficis amb un vessant més comercial, que sovint donen llur nom al carrer que ocupen: argenters, llibreters, daguers, freners, cofraners, sombrerers, vidriers, candelers... (figs.53 i 54).

Aquesta àrea és la més rica de la zona densa; pel contrari, a llevant de l'esmentada façana marítima, a les illes urbanitzades sobre l'antic port de Jaume I, s'hi concentra la majoria dels focs dels oficis relacionats amb el mar (mariners, pescadors, calefats, bastaijos...), en una zona que el fogatge de 1363 mostrava ja com a pobra (fig.55). A l'entorn del Rec, en una situació més perifèrica, s'hi situen els oficis "industrials" (paraires, teixidors, assaonadors, blanquers...), formant un conjunt ben caracteritzat i definit clarament a l'espai: la disposició d'aquests oficis s'articula al llarg de la Sèquia Comtal aprofitant, ordenadament, el seu cabdal (figs. 56,57,58,59). La majoria dels tintorers es troba a la part més alta del curs; els paraires es concentren, en general, per sota dels tintorers i, més avall, s'hi situen els blanquers i els corders de viola. Els molins es van disposant al llarg del Rec, separats per aprofitar les diferències de nivell del traçat del canal (molins exteriors al portal Nou, molins de Sant Pere, molins de la Mar).

A fora d'aquesta àrea més densa i complexa, hi haurà molt poques concentracions espacials rellevants d'oficis i aquests hi seran amb molta menys varietat. Aquí, es poden diferenciar dues zones ben clares, una central i altra perifèrica. La primera queda caracterit-

zada pel fet de concentrar-s'hi gran part dels focs improductius i més privilegiats. En aquesta àrea, que s'estén des de la plaça de Santa Anna fins al mar, inclosa la major part de l'antiga ciutat romana, s'hi situen els nobles, cavallers, ciutadans honrats, donzelles, mercaders i preveres (els mercaders més pròxims al mar i als centres d'activitat, els preveres al voltant de la Catedral, etc.) (figs.60,61 i 62).

Independentment d'aquest sector, en el qual apareixen concentracions ben significatives dels tipus de focs enumerats, destaquen altres indrets de la ciutat valorats per situar-s'hi en ells focs amb característiques similars: al carrer de Mercaders, però sobretot al carrer Montcada, poques cases, però molt significatives, de nobles i mercaders, marquen decisivament espais urbans més reduïts.

La segona zona poc densa és la més extensa i comprèn tota la perifèria de la ciutat, des del Raval fins a Santa Clara. Les característiques definitòries d'aquesta zona són la pobresa i l'escassa diversitat d'oficis: al Raval, per exemple, pagesos, vídues i dones sense ofici suposen la meitat dels caps de focs. Pel que fa a les vídues, la seva distribució espacial cal veure-la com a conseqüència de l'escàs poder econòmic d'una gran majoria d'aquest sector de la població: si no quedaven usufructuàries per voluntat testamentària, les vídues perdien els béns del marit després de "l'any de plor". Era per tant un grup social normalment pròxim a la misèria, que quedava desplaçat a les àrees perifèriques deprimides o habitava, més a prop del centre, cases petites o botigues amb funció d'infravivenda (fig.63).

Els pagesos ocupaven també àrees extremes: a part de tenir generalment un nivell econòmic baix, se situaven en zones que, en un

cert sentit, "miraven" més enfora que endintre de la ciutat, de la mateixa manera que a tants altres centres urbans (fig.64). Efectivament, a més de les extenses zones d'horts que encara quedaven a la perifèria, els hortelans i pagesos conreaven, sobretot, les terres del Pla.

En conjunt, queden definides unes àrees que es caracteritzen per contenir estructures sòcio-professionals amb predomini de determinats oficis o status. Si delimitem zones més restringides, definides per la preponderància d'un sol ofici o grup social, observem que les concentracions que es produeixen no apleguen tots els focs d'aquest ofici, ni suposen, ni molt menys, xifres pròximes a les de la totalitat de focs de la zona. Fins i tot els blanquers, molt condicionats en la seva disposició topogràfica i que són els que assolixen les màximes concentracions a l'àrea que defineixen, no hi arriben a representar ni la meitat dels focs (52).

Agrupaments més notables i exclusius només es donen per oficis amb pocs membres, situats en trams curts de carrers molt determinats de l'àrea més comercial: és el cas dels argenters, el millor exemple que es pot trobar en aquest sentit (39 argenters sobre un total de 44 estan situats al carrer de l'Argenteria, i tan sols des de la plaça del Blat fins al carrer de l'Hostal de Manresa).

En general, la distribució espacial dels oficis confirma, ara per tota la ciutat, el model que resultava al segle XIV pel que fa a la distribució de la riquesa: segregació d'una extensa perifèria en la que se situen els oficis més pobres i la gent sense ofici, i concentració, no exclusiva, de focs més rics, improductius els de l'àrea de Santa Anna al mar, comercials i artesanals els de la zona del Mercadal a la Llotja (fig.66).

2.2.6. Els efectes de les crisis del segle XV

La intrincada història de la nostra ciutat al segle XV és la clau de volta per comprendre l'herència urbana que es llegirà als segles posteriors. La canviant conjuntura econòmica, les crisis profundes i els moments d'auge, les polítiques municipals per evitar el desequilibri comercial, els enfrontaments entre els partidaris de la Busca i la Biga, l'empresa mediterrànea d'Alfons el Magnànim i, finalment, la llarga guerra civil catalana fan que el segle XV es perfil·li com a decisiu en la història de la ciutat.

Aquest fet ha estat remarcat per tots els historiadors i, pel que fa a l'estructura de l'espai, seria molt aventurat el postular l'absència de repercussions sensibles. Encara que siguin escassos els documents amb possibilitats d'explotació sòcio-topogràfica, es fa difícil de creure que aquest període passi sense efecte sobre la ciutat. Disposem únicament de dues fonts globals comparables, el fogatge de 1389 i el de 1516; però es planteja un problema previ: el de la fiabilitat pel que fa als oficis del fogatge de 1389.

En efecte, ja n'hem fet ús per una aproximació a la riquesa en termes relatius i s'ha revelat prou exacte -recordem la coincidència amb la Clavaria-, exactitud que pot ser estesa als pesos demogràfics relatius; menys segura, però, es mostra la informació que ens aporta referent als oficis: es tracta d'un fogatge militar i l'ofici del fogatjat és forçosament una preocupació marginal. Es comprova una proporció excessivament baixa de focs en els que hi consti l'ofici; i no tenim cap garantia, més aviat tot al contrari, que el subenregistrament sigui homogeni per tots els oficis. Tot això aconsella fer-ne, per aquest tema, un ús prudent. Seria, però, ben poc operatiu prescindir-ne.

La comparació de les dades demogràfiques revela en primer terme una alteració sensible i substancial dels pesos relatius de cada quarter. Fonamentalment crida l'atenció la pèrdua demogràfica del quarter del Mar, que sofreix una disminució del 18% de la seva població, y que passa de concentrar el 30,5% del total de la ciutat, al 26,6%. Molt remarcable resulta aquest fet si recordem que el fogatge de 1389 no ens mostra el millor moment del quarter, que semblava haver incrementat la seva importància en el fogatge de 1400 (fig.48).

Si el Raval ha mantingut sensiblement el seu pes, el sector del Pi ha sofert també una lleugera disminució que, si recordem la desaparició del Call, resulta més important (de l'ordre d'un 7%). Són el sector de Framenors i, sobretot, el quarter de Sant Pere els que compensen les pèrdues del quarter del Mar i del quarter del Pi. En efecte, el sector de Framenors passa de significar el 20,7% de la ciutat a representar el 22,6%, i el de Sant Pere evoluciona del 15,3% al 18,1%.

Les dificultats que presenta la relació d'oficis de 1389 aconsellen utilitzar, per començar, els fogatges de 1378 i 1516, que presenten més similituds en la seva formació i són, per tant, més comparables (53). La comparació ens indica a primera vista alguns canvis fonamentals, que són importants però no resulten sorprenents.

En efecte, primerament cal comentar el descens molt substancial de tots els oficis relacionats amb el mar. Si els pescadors es redueixen en una proporció sensiblement igual a la disminució demogràfica de la ciutat, els mariners, patrons, barquers, etc. sofreixen una reducció espectacular i queden limitats a un 39% del que significaven el 1378. Aquest descens tan clar és una lògica conseqüència de l'enfonament de la marina catalana que afecta principalment

al quarter del Mar. L'esgalabrament de la marina repercuteix també, necessàriament, en els oficis relacionats amb la construcció de naus: fusters, mestres d'aixa, calafats, etc. Només els fusters, per donar un exemple, passen de 40 en aquest quarter el 1378 a 8 el 1516.

No tots els oficis del quarter sofreixen reduccions comparables: molts d'ells es mantenen o, en tot cas, disminueixen proporcionalment a la contracció demogràfica. És aquest el cas dels argenters o el dels sabaters; és més, i això tampoc és sorprenent però cal remarcar-ho, els oficis industrials es veuen clarament potenciats. De fet, és una clara conseqüència del que ens resumeix sucintament Del Treppo: "La marina, blanc massa exposat durant la guerra, en sortí esgalabrada. La indústria, en canvi, valent-se del suport polític recobrà el control dels mercats tradicionals mediterranis de Llevant, Sicília, Sardenya i Nàpols..." (54).

Si ens fixem únicament en el cuir i la draperia, observem com, tot i la contracció demogràfica del quarter, que disminueix en un 22%, els blanquers augmenten en un 16,4%. Els paraires s'incrementen encara més espectacularment, en passar de 65 a 98, el que suposa un augment en el quarter del 50,8%.

El balanç del segle és, doncs, molt clar i prou conegut: enfortiment de la marina i potenciació dels oficis industrials i productius, i molt particularment la draperia. Producte final d'un segle difícil en el qual, almenys parcialment, han quallat les diverses polítiques d'industrialització empreses (55); i en el que, en canvi, la llarga guerra contra Joan II i la competència de la marina forastera han provocat el "desplaçament" de les activitats marineres de la ciutat.

Si la comparació entre dos fogatges "fiables" del quarter de

Mar permet aventurar aquestes conclusions, quines són les conseqüències: en la ciutat, globalment considerada?. El fogatge de 1389 s'ha d'usar, com s'ha dit, amb prudència pel que fa als oficis. Tot i això sembla donar indicacions prou interessants per menystenir-lo. Ja hem observat com les pèrdues poblacionals relatives del quarter del Mar cal atribuir-les, en part, a l'ensulsiada de les activitats maríneres. Les dades de 1389 fan pensar també en una certa redistribució d'alguns oficis a la ciutat, amb una apreciable desconcentració dels que abans s'apinyaven en aquest sector: paraires, teixidors, fusters, mercaders, etc. Redistribució paral·lela a la que s'observa al quarter del Pi, en el qual, el 1389 hi veïem concentrats el 96% dels preveres, i només el 50% l'any 1516.

El quarter de Framenors sembla haver absorbit durant aquest llarg període alguna de les pèrdues d'oficis del quarter del Mar. Els fusters, que ja durant el segle XIV es concentraven en gran mesura entorn al carrer de la Fusteria (56), ara pràcticament han substituït del tot els que es situaven al quarter del Mar (Fusteria vella). És encara més clara la redistribució dels mercaders, que probablement menys relacionats amb la marina, es localitzen amb una major dispersió; i es detecta un desplaçament important del quarter del Mar al quarter de Framenors, que segueix lògicament el que es produeix en l'àrea portuària efectiva, després dels intents de formació d'un nou port.

Es però el quarter de Sant Pere el que sembla sofrir la transformació més radical, i és en aquest on repercuteix en major grau el procés d'industrialització que hem advertit. D'un quarter que el 1389 concentrava una molt escassa proporció dels oficis menestrals, i on s'hi registrava un baix percentatge de població, que era a més socialment força homogeni i "benestant", s'ha passat, el 1516, a un quarter

molt més poblat i amb una clara concentració d'oficis industrials.

Aquest sector ha fet efectives, en aquest període, les seves potencialitats vinculades al Rec Comtal i a la proximitat de les àrees actives del quarter del Mar. El 1516, aquesta zona de la ciutat concentrarà ja gran part de les activitats draperes de la ciutat: hi trobarem el 59% dels paraires (el 1389 només n'hi havia el 9%) i el 45% dels teixidors (només l'11,4% el 1389).

Es pot aventurar, doncs, que durant el segle XV s'ha produït una autèntica "colonització" del quarter, amb un canvi radical de les seves característiques: un fogatge incomplet, datat l'any 1465, mostra que, en aquesta data, ja s'ha produït un creixement relatiu del quarter de Sant Pere, que es situa en termes proporcionals a un nivell fins i tot superior al de 1516 (57).

Aquesta deducció corroboraria el que ja s'ha indicat al principi del capítol: malgrat les crisis i les fluctuacions demogràfiques, els segles XIV i XV, almenys fins el 1462, constitueixen un període de creixement urbà. Si durant el segle XIV s'urbanitza i s'omple parcialment el Raval, probablement el segle XV tindrà com a episodi més rellevant la "colonització industrial" del quarter de Sant Pere. Aquest és, a més, un canvi important, sobretot si considerem la seva llarga permanència posterior i les seves repercussions en la llarga durada.

L'aproximació realitzada ha estat necessàriament sumària, però sembla mostrar-nos que en les transformacions de la ciutat durant el segle XV és un dels temes en els que caldrà aprofundir en ulteriors recerques. La dificultat que aquestes presenten no permet incloure-les en el marc d'aquesta tesi; sembla, aquí, suficient el re-

marcar que el simple anàlisi dels fogatges revela una mutació de l'estructura de l'espai d'una importància molt considerable, que, a més, està en sintonia amb les transformacions que es registren durant aquest segle en els nivells econòmic i social.

2.2.7. L'herència de la ciutat medieval

Entre el límit de l'expansió agrària, que es comença a fer visible a partir de principis del segle XIV, i el límit de l'expansió de la ciutat, conseqüència de la guerra civil, transcorrerà el període de més brillant de la Barcelona medieval. És un període de transició en el qual, paral·lelament a l'enfonsament general de les àrees rurals, s'afiançaran el pes econòmic, el poder i la autonomia de la ciutat. Serà durant aquest temps de crisi, quan es consolidaran institucions, ordenació social, organització funcional i espai urbà.

Continuant les tendències apuntades des de segles anteriors, l'oligarquia urbana, com a inspiradora del govern municipal, mantindrà els criteris de cohesió i participació en tots els àmbits de la vida urbana. Aquesta oligarquia, que queda reflectida a les corbes de riquesa del fogatge de 1363 i que es distingeix pel seu gran poder econòmic, no se "separa" dels seus conciudadans més pobres. Resulta ben palesa la "proximitat" entre riquesa i pobresa, que es constitueix en característica destacada i conforma un model espacial de relacions paral·lel a l'establert en el govern municipal on l'oligarquia, encara que es reserva el poder efectiu, el comparteix i en fa participar una bona part de la societat urbana.

Per la seva banda, els oficis augmenten llur importància i llur presència a la ciutat durant aquests anys de transició, i aca-

ben de perfilar les pròpies institucions gremials, que es consolidaran com a principal instrument regulador de les relacions socials. Dominaran àmpliament el procés de les activitats productives, seran l'instrument per enquadrar i fer participar la població a la vida de la ciutat, funció que els portarà a exercir un control efectiu sobre les formes de la sociabilitat urbana, i ompliran, sovint, una funció militar.

En un sistema en el qual els individus estan tan sòlidament enquadrats, queden, però, grups socials i manifestacions al marge. El govern municipal, com a instrument de l'oligarquia, es preocupa dels perills que això pot comportar de cara a la seguretat i la moralitat públiques. No adoptarà, però, mesures radicals, sinó que es limitarà a controlar les proporcions del problema. En aquest sentit, la ciutat estableix quins són els pobres amb drets i quins són els marginals, de la mateixa manera que manté bordells públics en punts clarament definits i perifèrics de la ciutat, però reprimeix i expulsa els alcavots i les prostitutes que surten d'aquests límits.

Pel que fa a les manifestacions de sociabilitat, el govern municipal intenta controlar les festes carnavalesques i d'inversió, de caràcter més popular i anàrquic i, amb la institució del Corpus, procura establir una festa alternativa que emmarqui aquesta sociabilitat més incontrolada dintre d'un ordre rígid. De forma ben clara, el Corpus ofereix la imatge de la ciutat que volen imposar els grups dominants. Es tracta d'una manifestació religiosa que es constitueix en expressió i símbol de la unitat urbana, encara que la festa deixa com a espectador a un ampli sector, el sector marginal. En ella hi participen govern i gremis d'acord amb un rigorós protocol que jerarquitzava i ordena les forces de la ciutat.

L'èxit creixent de la processó del Corpus, que se celebrà per primera vegada l'any 1320 i que ja en el segle XV era considerada oficialment una de les meravelles de la ciutat, mostra com, per sobre de les tensions i enfrontaments que es registren en el si de la ciutat durant el segle XV, els ideals que aquesta manifestació proposa segueixen vigents i amb força creixent.

Les reformes que Ferran II imposa al govern municipal no afectaran tampoc aquests ideals. Tot i que s'hi veu un principi d'aristocràtizació del Consell de Cent, aquest es manté essencialment similar a l'atorgat per Jaume I, en contrast obert amb el procés de canvis que s'està operant a d'altres ciutats europees, en les quals la concentració del poder en les oligarquies comporta un afebliment dels ideals comunitaris.

A finals d'aquest període, la ciutat ha consolidat components essencials que es mantindran molt de temps sense variacions importants. La societat urbana estarà ja ben vertebrada per un llegat institucional molt sòlid, format en gran part en el període de crisi i compost bàsicament pel Consell de Cent i el sistema gremial que, organitzats entorn d'ideals àmpliament compartits d'ordre i de jerarquia, seguiran regulant, durant més de dos segles, la vida de la ciutat.

L'estructura de l'espai quedarà ja fixada en els seus trets essencials. Els perfils emmurallats deixen perfectament definit un àmbit en el qual les diverses etapes de la història de la ciutat han consolidat un teixit urbà que es mantindrà, amb poques variacions, fins el 1714. Els principals edificis públics, així com els edificis més representatius i de major projecció urbana, estaran ja conformats, organitzaran les articulacions fonamentals de l'espai urbà i defini-

ran els seus centres simbòlics.

En contrast amb una trama irregular i escassament ordenada, fruit d'una lenta decantació històrica, es projectarà sobre tots els plans de la vida de la ciutat una voluntat d'ordre i de control. Des del nivell més material que organitza el funcionament econòmic, fins el més ideal que crea un espai simbòlic, s'hi manifesta un mateix criteri segons el qual "cada cosa ha de estar al seu lloc". En resum, pel que fa a la configuració física, a la significació urbana, al contingut social o al funcionament espacial, a començaments de l'Edat Moderna, estarà ja definida la ciutat en termes que es mantindran pràcticament invariables durant, almenys, dos segles. L'herència medieval es projectarà amb tanta força en els segles següents, que les modificacions i canvis que s'introduiran no esborraran la sensació de continuïtat i quasi immobilitat de la ciutat.

2.3. Una ciutat al marge: alteracions i equilibri urbà

2.3.1. Marginalitat i autonomia

En començar el segle XVI, Barcelona ha perdut la condició de potència econòmica, política i militar: quedarà al marge dels principals circuits econòmics, de les grans estructures de poder i, aparentment, dels canvis que es congrien a Europa. La Cort Reial s'allunya de la ciutat justament quan el Príncep es comença a convertir en l'eix d'una renovació política i cultural. A Barcelona, a més, no li serà destinada una funció destacada dintre del nou estat que s'articula al voltant de la monarquia. Finalment, en la seva condició de

ciutat amb un gran marge d'autonomia, tampoc serà un centre econòmic poderós com algunes repúbliques urbanes italianes.

Això no significa que Barcelona tingui un paper polític irrelevant, ni que estigui en una situació de postració econòmica. En el pla polític, Barcelona ha perdut la projecció mediterrànea que li donava un contacte més directe amb la monarquia, però, en canvi, ha confirmat i reforçat, durant els segles de crisi, el seu paper de cap i casal del Principat i ha mantingut uns nivells d'autonomia absolutament atípics en el context europeu i peninsular.

En el pla econòmic, la ciutat s'havia recuperat molt sensiblement, ja a principis del segle XVI, de la davallada posterior a la guerra civil; la resta del segle, sense veure una eclosió econòmica espectacular, tindrà un balanç positiu. Així, es va consolidar el paper "industrial" de la ciutat (el XVI va ser el segle d'or dels gremis), i es van mantenir els corrents comercials, primer amb l'interior de la península i, a partir de 1570, amb una recuperació del tràfic per mar. No s'havia restaurat el gran comerç mediterrani, base de la riquesa de la ciutat, però l'equilibri econòmic era clarament positiu, com ho va ser el balanç demogràfic a finals del segle XVI.

El segle XVII, però, serà un segle de crisis: econòmiques primer i, a partir dels anys 30, causades per pestes i guerres fonamentalment. La crisi econòmica, els primers signes de la qual es deixen sentir a partir de 1600, es manifestarà sobretot després de la segona dècada: davallada del comerç mediterrani que és paral·lel al desplaçament del pes econòmic, a Europa, cap a la costa atlàntica, i crisi industrial, particularment en el sector més important, el de la llana. Per altra banda, l'enfrontament militar entre les Corones

espanyola i francesa que, a partir de 1640 es convertirà en una guerra entre Catalunya i la monarquia, anirà acompanyat d'assots epidèmics periòdics que adquiriran la màxima intensitat a la ciutat l'any 1651.

Encara que a finals del segle XVII es comenci a dibuixar una recuperació, el balanç dels dos segles no haurà permès de consolidar un creixement el suficientment important com per provocar una transformació apreciable de les estructures urbanes. A través d'un llarg període de conjuntura molt variable, amb alts i baixos fortament marcats i subperíodes clarament oposats, el que es destaca és l'alt grau de permanència del llegat medieval. Es mantenen, en essència, els trets de la ciutat del 1500, pel que fa a l'estructura social, l'organització política o l'estructura de l'espai.

En aquest mateix període, en canvi, a moltes altres ciutats d'Europa, l'herència medieval s'ha vist sotmesa a l'erosió provocada per dos processos ben característics: l'aristocratització de les oligarquies urbanes i l'expansió dels nous estats. En efecte, en l'àmbit europeu, l'oligarquia havia anat abandonant l'estratègia de la cohesió i s'havien eliminat les formes participatives de govern. La nova aristocràcia urbana, producte de la suma d'una burgesia ennobliada i d'una noblesa rural urbanitzada, controlarà cada vegada de manera més exclusiva els governs municipals, tendirà a separar-se dels seus conciutadans i de les manifestacions de la sociabilitat popular i tradicional i anirà adquirint uns modes de comportament social més "distingits" i exclusius.

Aquest grup s'aproximarà al Príncep, el qual es beneficia de les noves tècniques militars i de l'eficiència d'una burocràcia creixent: cada vegada més, les ciutats quedaran subordinades a la seva

política. En el marc dels nous estats en formació, la jerarquització progressiva dintre de la ciutat es correspondrà amb una agudització del model centre-perifèria en el territori. Es potenciaràn les principals ciutats com a centres polítics i culturals i la xarxa urbana serà un instrument clau en la vertebració dels nous estats: es consolidaran les capitals, s'especialitzaran alguns centres, però, sobretot, s'aniran reforçant la jerarquia i la dependència.

Aquests dos processos, que afecten a tantes ciutats europees, afectaran també a Barcelona, però d'una manera molt menys acusada i amb ritmes més lents. L'impuls cap a una aristocratització és perceptible a la ciutat, però hi adopta un to ambivalent i poc definit. En el contexte dels enfrontaments del segle XV, Església, senyors i oligarquia havien format un front comú per defensar llurs privilegis. Aquesta aliança es confirmarà els segles següents i estarà fonamentada per lligams familiars cada vegada més estrets, la qual cosa comportarà una aristocratització de l'oligarquia urbana. Serà una aristocratització, però, més atenuada que la que es produeix en altres ciutats europees, molt especialment pel que fa a les seves conseqüències sobre la ciutat.

De fet, el progrés de l'aristocratització del govern municipal serà lent. L'entrada dels cavallers en el Consell de Cent, amb la reforma municipal de Ferran II, n'és el primer signe visible; però no serà fins 1621 que s'hi admetrà la noblesa, i a més, arran de la guerra de Secessió, l'oligarquia haurà d'acceptar l'existència d'un sisè conseller, menestral, la qual cosa suposa una regressió en el procés, pràcticament única a Europa. No serà fins la derrota de la ciutat per les tropes borbòniques que culminarà l'aristocratització plena del govern municipal, però en un marc de referència absoluta-

ment diferent.

Durant els segles XVI i XVII, l'oligarquia de la ciutat, que no disposa d'un poder econòmic suficient i que tampoc podrà gaudir de quotes importants de poder delegat del Príncep, centrarà les seves apètenècies en el poder de la pròpia ciutat. Barcelona, amb un conjunt realment excepcional de privilegis heretats, que li concedeixen un alt grau d'autonomia, de poder polític i d'honors, oferirà a les èlites de la ciutat la possibilitat de gaudir d'allò que no poden aconseguir per altres conductes. L'aristocratització de l'oligarquia es contrapesarà, doncs, amb la permanència d'un esperit comunitari, que és l'únic capaç d'assegurar el manteniment i la defensa, si cal, dels privilegis de la ciutat.

En efecte, l'ambivalència del procés, a Barcelona, s'ha de veure lligat a l'altre agent que erosiona, contemporàniament, l'herència medieval: el progrés de l'estat absolutista. La ciutat mantindrà intacta la gran autonomia que li concedeixen els seus privilegis, fins ben entrat el segle XVII. A partir d'aquest moment, arran de les crisis i les dificultats fiscals de la monarquia, i de la voluntat unificadora de l'estat, es perfilarà un enfrontament que desembocarà, el 1640, en la guerra dels Segadors. La derrota de 1652 suposarà la supressió d'alguns privilegis, però en conjunt no qüestionarà el sistema polític posat a punt per Ferran II. No serà fins 1714 quan el nou estat borbònic supediti clarament la ciutat als seus interessos.

La molt important herència medieval de Barcelona, que es tradueix entre altres coses en una estructura urbana integradora, amb mecanismes institucionals molt madurs i, sobretot, amb un conjunt de

privilegis excepcional, la peculiar situació geopolítica del Principat i la manca d'una consolidació del creixement econòmic i demogràfic, provocaran una incidència molt retardada d'aquells agents que a Europa estan modificant el món urbà.

Les característiques diferencials explicaran en gran part la permanència de l'espai barceloní. La comparació entre les dues dates extremes ben documentades -1516 i 1716- mostra una continuitat molt alta de la sòcio-topografia urbana. L'anàlisi del contrast entre l'element més canviant del període, la població, i l'estructura de l'espai, reforçarà, de manera més interessant, la idea d'una permanència, en línies generals, molt clara. Caldrà, però, contraposar després aquesta "immobilitat" predominant amb les transformacions urbanes produïdes per tres agents de canvi de l'espai urbà: aristocratització, expansió conventual i militarització.

2.3.2. Aristocratització i embelliment urbà

A Europa, la nova aristocràcia urbana no es reconeixerà, com la noblesa feudal, en les virtuts militars, sinó en una cultura lletrada i exclusiva que té com a màxima expressió els conceptes d'Art i de Cultura. Es potenciarà una nova imatge de ciutat on hi jugarà un paper essencial la Bellesa de la forma urbana. Paral·lelament a la pèrdua de les fòrmules de participació ciutadana, comencen a predominar, en l'ordenació de la ciutat, les motivacions d'ordre formal i tècnic. L'aparició de l'arquitecte i de l'enginyer militar, l'ús de la perspectiva i d'un nou llenguatge arquitectònic de recuperació clàssica i els canvis en les tècni-

ques militars contribuïran a configurar, des de noves bases, l'espai urbà.

Amb el trencament de la cohesió ciutadana, per la separació de l'oligarquia, la ciutat deixa de ser vista com a subjecte polític i es converteix en objecte modificable. L'ordre simbòlic que fins aquest moment s'havia mantingut com un referent imaginari, modela ara l'espai amb intervencions que irrompen en el teixit urbà medieval, provocant-hi esventraments que separen barris i són causa de nombrosos enderrocaments, redefinint centres i eixos, en unes actuacions que sorgeixen d'impulsos que semblen exteriors a les tendències pròpies de la ciutat.

L'estudi dels centres urbans d'aquests segles ha abordat per això, sovint, l'anàlisi de grans intervencions arquitectòniques i urbanístiques, protagonistes importants del moment. A Barcelona, però, on el procés d'aristocratització està mediatitzat per la defensa dels privilegis i on es manté la cohesió ciutadana, sense a més la consolidació d'un creixement econòmic, les intervencions seran molt més modestes i no adquiriran mai la contundència ni el volum de l'urbanisme d'altres ciutats europees.

Tot i que el Consell de Cent està controlat per l'oligarquia i segueix una política d'aristocratització, això no suposarà iniciar la línia dels grans esventraments del teixit urbà pels quals es necessita un poder econòmic que l'oligarquia no té, o un poder polític que hauria d'exercir a costa d'enfrontar-se amb els seus conciutadans, posant en perill la necessària cohesió. Les poques intervencions es faran indirectament, en primer lloc, beneficiant els constructors de palaus privats i, en segon lloc, recolzant-se en poders amb una legitimitat inqüestionada: l'Emperador

i l'Església.

Des de finals del segle XV i, sobretot, a la primera meitat del XVI, és quan es farà més perceptible sobre la ciutat el procés aristocratitzador. La construcció de nombrosos palaus, tant resultat del millorament de les residències de l'oligarquia urbana, com de la instal·lació en el medi urbà d'una noblesa rural, serà a la vegada conseqüència de la tendència aristocratitzant i d'un nou concepte de bellesa urbana. És un moment en el qual es fa visible clarament l'impacte del gust renaixentista (casa Gralla, casa Dusai, casa Miquel Mai, casa de l'Ardiaca Desplà); un curt període en el qual la proximitat de la Cort itinerant, primer de Ferran II, després de Carles V, indueix una oligarquia urbana més oberta als corrents europeus (57 bis).

El govern municipal, controlat per aquesta oligarquia, recolzarà als constructors de palaus amb un tracte de privilegi, cedint-los-hi béns de la comunitat valuosos -aigua de les fonts, pedra de Montjuïc, fosta...- (per la casa Gralla, la casa de l'Ardiaca, el palau Centelles, el palau de l'Arquibisbe de Tarragona...), a canvi de "bellesa". Un concepte d'embelliment que contrasta, a més, agudament, amb el que era usual durant el segle XIV, molt més pròxim al de netedat i utilitat.

Malgrat aquests símptomes primerencs, no prosperaran les tendències cap a una aristocratització més oberta de l'espai urbà: ni es realitzaran grans intervencions amb esventraments, ni es crearan barris exclusius per l'èlite. A Barcelona, de forma clara, els límits a l'aristocratització del govern municipal marquen els límits a l'aristocratització de l'espai urbà.

Són significatives, al respecte, les "similituds potencials" entre l'àrea de Framenors, on s'havia consolidat un petit nucli ennoblit i "separat", i l'àrea on es va realitzar l'obertura de la Strada Nuova a Gènova. En efecte, si aquesta va ocupar una zona marginal i prostibular, entorn al carrer Nou de Sant Francesc, a Barcelona, hi havia una àrea de molt baixa densitat, també de caràcter marginal, que hagués admès amb poques dificultats una expansió del petit però molt significatiu Pla de Framenors.

Era aquí on tradicionalment el rei, durant les seves entrades a la ciutat jurava els privilegis, on havia estat instal·lada la residència del virrei, on es concentraven alguns dels palaus més importants de la més alta aristocràcia, i on aquesta celebrava, segons explica Parets, algunes de les seves festes més exclusives o espectaculars (58). Aquestes condicions aparentment immillorables no van concretar-se en una intervenció semblant a la genovesa. Tot al contrari, aquest centre aristocràtic haurà de suportar durant segles la proximitat de l'àrea marginal i degradada del carrer Nou (59).

Paral·lelament, es mantindrà el caràcter "integrador" d'un espai com el de la plaça del Born: en ell, efectivament, coincidiran les funcions de mercat amb les d'"escenari urbà" per les aristocratitzants justes de la Confraria de Sant Jordi. L'absència d'esventraments i de barris nous exclusius i el manteniment de la integració espacial faran que la construcció de palaus tingui uns efectes puntuals que actuaran només en el sentit de reforçar les àrees tradicionalment més "nobles".

Amb tot, l'aristocratització es manifestarà en aspectes més intersticials i, de fet, poc perceptibles. En efecte, el go-

vern municipal, per una banda, fa tota mena de concessions als grups dominants i, per l'altra, tendeix a afluixar, a les àrees urbanes més actives, el control sobre la iniciativa privada. Això comportarà un procés generalitzat de privatització de l'espai públic, que es manifesta en el tancament de carrerons, l'ocupació de les vies públiques, la proliferació de volades, la construcció de ponts sobre els carrers, etc.

En aquest sentit, es marca un contrast evident entre la política municipal dels segles XIV i XV i la de les dues centúries següents. L'acció dels Obrers, que havia contrapesat la tendència privatitzadora obrint places, ampliant carrers, construint equipaments públics..., tendeix ara cap a la tolerància o cap a l'obert benefici de persones i institucions ben determinades de la ciutat. Un exemple il.lustratiu en resulta de la comparació entre la construcció de fonts durant els segles XIV i XV, període en el qual totes les realitzades són públiques i situades en zones concorregudes, i les construccions dels segles que estudiem, en les quals les noves concessions situen les fonts, majoritàriament, dintre d'establiments privats o en els barris més privilegiats (60).

La gran dificultat d'imposar transformacions urbanes rellevants fa més important una intervenció a la qual s'ha parat poca atenció: la reforma urbana que suposa la construcció de la muralla de la marina. Forma part, de fet, del conjunt d'obres militars que conjuntament amb l'expansió conventual són els dos principals agents transformadors de l'espai urbà durant aquest període; es tracta, però, d'una obra molt singular que necessita ser observada amb una certa atenció. Més tard, seguint un ordre cronològic estudiarem els altres dos centres d'interès en les muta-

cions urbanes d'aquest període: l'expansió conventual i la tendèn-
cia, que s'apunta ja clarament a la segona meitat del segle, cap
a la militarització de la ciutat.

2.3.3. La construcció de la muralla de la marina

Durant el segle XV, Barcelona ha acabat el seu emmuralla-
ment del Raval i ha intentat resoldre la problemàtica defensiva
de la Ribera. Segons sembla, la muralla de mar, feta segons les
tècniques medievals, es va acabar l'any 1454 (61); però aviat va
sofrir les conseqüències del nou port iniciat el 1477. Aquest,
que obstaculitzava l'aport longitudinal de sediments va erosio-
nar ràpidament el peu de la muralla que no devia trigar gaire en
ensorrar-se (62).

Els efectes no es limitaren a la muralla: afectaren el pa-
ti de la Llotja, el 1480, i més endavant, el 1488 va fins i tot
provocar la caiguda de cases a la plaça del Vi i va amenaçar se-
riusament el convent de Framenors. La Ribera quedarà doncs despro-
tegida, i quan, ja durant el segle XVI, es replantegi la necessi-
tat d'emmurallar-la, l'obra s'emprendrà d'acord amb altres pau-
tes.

Efectivament, l'ús de l'artilleria havia estat canviant
els criteris de fortificació: després d'una fase que podriem defi-
nir com "experimental", en la qual es van emprendre variades temp-
tatives per donar forma a les noves necessitats defensives, a par-
tir de principis del segle XVI comencen a estar definides les lí-
nies a seguir.

La nova tècnica poliorcètica es fonamentarà en els punts forts on se situa l'artilleria: els baluards. Elements que es destaquen en el perfil fortificat per protegir els llenços de la muralla mitjançant el foc flanquejat. No seran ja necessaris matacans ni marlets, vells elements defensius a eliminar. El llenç de la muralla disminuirà la seva alçada i necessitarà en canvi el terraplenat de la part interior per reforçar la resistència a les bombes. Es tracta d'un canvi radical en les tècniques defensives, que no repercutirà exclusivament en l'àmbit militar, i que deixarà sentir els seus efectes en el domini econòmic i polític, i també sobre l'ordenació i valoració dels mateixos espais urbans.

La muralla de la marina n'és un bon exemple. Lamentablement, aquest episodi clau en la formació de l'espai urbà de la Barcelona moderna ha estat escassament estudiat, i en el marc d'aquesta tesi no s'hi podrà aprofundir suficientment; sembla, però, necessari fer-ne un breu estudi aprofitant els coneixements sòcio-topogràfics de la ciutat de que disposem després de l'anàlisi del fogatge de 1516.

El que cal remarcar és que si la muralla de la marina és empresa com una necessitat estrictament militar, serà de fet el producte d'un llarg procés on comptaran molt les relacions de caràcter polític i econòmic -relacions entre els Consellers i l'Emperador, política fiscal, indemnitzacions, etc.- i sobretot, interessa molt el palesar que, la nova muralla, més enllà dels seus valors defensius, és la principal obra "civil" de la ciutat durant aquests segles. Una operació de creació d'espai públic que potenciarà un procés de requalificació i monumentalització d'una àmplia àrea urbana.

En començar el segle XVI, no tan sols Barcelona no disposava de muralla en la part de la marina, sinó que les dues temptatives de port del segle XV havien provocat l'avanç de la línia litoral entre Santa Clara i la Llotja, el que facilitava un possible desembarc. La defensa de la platja es converteix en un problema cada vegada més urgent, especialment si es considera la inseguretat creixent a causa de la pirateria i la nova conjuntura política al mediterrani.

Es té notícia que el 1527 es col·loca la primera pedra al baluard de mig-jorn (63), probablement un reducte per situar-hi l'artilleria que havia de defensar la platja. Serà, però, Carles V qui impulsarà la construcció de la muralla definitiva.

Barcelona era dintre del Imperi una peça més en el tauler de la Mediterrànea, i aquesta era "centre del món", i lloc on s'enfrontaven les grans potències. S'imposava una reestructuració de les defenses de la línia costera que s'adaptés a la gran revolució de les armes de foc. Segons Guidoni, la primera gran sèrie de revisions en el dispositiu defensiu en els centres majors -Reggio, Castro, Otranto, Lecce, Gallipoli, Brindisi, Monopoli, Nàpols, etc.- s'inicia l'any 1538 (64).

A Barcelona, la iniciativa serà, per tant, primerenca. En efecte, durant la seva estada a Barcelona el 1529, mentre esperava la preparació d'una esquadra amb la qual havia d'emprendre la lluita contra el rei de França, l'Emperador recomanà insistentment la defensa d'aquella part de la ciutat exposada al mar.

Si el sobirà era qui es mostrava més interessat en la realització d'aquesta obra, eren els consellers els que l'havien de

dur a terme. Els punts de vista del monarca i del govern municipal no sempre havien de coincidir, i són de fet les divergències el que ens interessa. Són molt significatives, en aquest sentit, les cartes que el Rei envia des de Tunis, el juliol de 1535, particularment la dirigida als Consellers, on es critiquen les dilacions en l'obra i la voluntat d'aquells de limitar l'alçada de la muralla per no tapar les vistes.

Concretament comenta: "... hos escrivimos encargando hos mucho la fábrica y fortificación de la marina dessa ciudad la qual vosotros sabeys quanto la havemos deseado y deseamos y como nos mesmo andovimos los designios y dexamos el aviso a nuestro lugar-teniente desse Principado de donde y como se havia de hacer la dicha obra y defensa que era de la manera que él nos ha propuesto y declarado, y al tiempo que teníamos creído que por estar nos ausente despaña la cosa estuviera ya principada nos escrivien que no solamente no lo habéis hecho, pero que os poneis en limitar la obra y quererla hacer de otra manera que nos designamos con decir que hos gastara la vista de la marina de que cierto mucho nos maravillamos por que mas razon hay haver de tener consideración al bien universal de toda la ciudad y tierra que no a particular alguno y mas hos va en tener fuerte la Ciudad que no al contentamiento de particulares personas..." (65).

Com ja ha estat comentat, el benefici de particulars serà una política del govern municipal durant aquest període; amb tot, però, no sembla que la intenció dels Consellers fos en aquest cas tan limitada. Sembla clar que els Consellers no veien els murs com una obra estrictament defensiva i pretenien combinar les necessitats militars de la ciutat amb l'embelliment urbà.

En efecte, la mutació en la morfologia de les muralles canviava la relació entre el dispositiu militar i la ciutat. Les muralles medievals deixaven al seu darrera un espai perimetral residual i marginal (ja hem vist l'escàs valor de les àrees pròximes a la muralla en l'anàlisi dels fogatges); les noves defenses de baixa alçada, amb un ampli pas sobre terraplè, pensat per la circulació de tropes i canons, seran espais molt idonis pel passeig a peu i en cotxe, forma de transport que no trigarà massa en imposar-se.

Si afegim que la platja del pla de Framenors al pla de Llotja era des de feia temps un sector urbà privilegiat, i que les vistes al mar eren molt valorades des de almenys el segle XIV (66), concluirem per força que la nova obra havia de ser entesa des de la ciutat amb ulls diferents dels del sobirà. La muralla era vista fonamentalment com un passeig en una zona que s'havia consolidat com una de les més valuoses de la ciutat (figs. 66 i 67).

L'obra comportava un esventrament, no espectacular, però si apreciable: quatre illes de cases del carrer de les Polleres, en part ja malmeses pels temporals, havien de ser enderrocades. Illes en bona part ocupades per pescadors, vídues i altres famílies d'economia precària, la desaparició de les quals havia de provocar una revalorització automàtica de la zona. El problema de la compensació econòmica aturà les obres i es necessità l'ajut pecuniari de la monarquia per emprendre de manera definitiva la construcció de la muralla.

L'any 1551, finalment, es portà a terme l'enderroc del carrer afectat (67). Segons Bruniquer, el 16 de juliol "Lo Princep

On Philip encarregà molt a Consellers lo enderroch del carrer de les Polleres y que fassan la muralla de la mar...": el 21 de novembre es deliberà que es fés. El 22 d'octubre, els comissaris del Rei van fer l'estima del valor de les cases, i dels censos i senyories dels edificis del carrer de les Polleres que havien de ser enderrocats. Les compensacions encara es van fer esperar: l'any 1552 es delibera sobre l'estimació de les cases una altra vegada, el 1553 es rep l'ajut pecuniari del Princep Felip, que va entregar 4.000 lliures i, segons Bruniquer, encara el 1555 es tractava el tema. Finalment, el 1562 s'acabava la construcció de la muralla (68).

Una vegada el projecte realitzat, la ciutat haurà sofert un canvi molt apreciable: es tracta, sens dubte, de l'obra més important des de la construcció de la muralla del Raval. Reflectint bé la situació política, aquesta és una intervenció de formació d'espai públic, útil des d'un punt de vista militar, però també amb la funció de passeig per tota la ciutat. No serà una escena del Princep o una escena per a una oligarquia aristocràtica, sinó un espai que recull tota la diversitat urbana.

És en aquest sentit significatiu el tractament diferenciat que es dona a cada una de les zones afectades, com a reflex de l'equilibri polític que es produeix a la ciutat. Ja hem vist que resulta revaloritzada la zona més aristocràtica, entre el pla de Framenors i la plaça dels Encants. Tot i així, el monumental portal de mar s'obrirà al davant del pla de la Llotja: d'aquesta manera, l'atenció del projecte quedarà centrada no en l'àrea aristocràtica, sinó en el nucli comercial, autènticament representatiu de la ciutat. A l'altre extrem, al centre noble, no se li concedi

rà la importància suficient com per construir-hi un altre portal monumental: així, quan entri Felip II per la porta de la Drassana, en la forma tradicional, per dirigir-se al pla de Framenors, s'ajecarà un arc de triomf que serà efímer i no perdurarà després de la festa, com havia passat a d'altres ciutats europees (68 bis).

Finalment, a l'àrea entre els baluards de migjorn i de llevant, la nova muralla s'havia avançat cap al mar, sobre l'arenal format pels molls construïts durant el segle XV. La modificació del perfil del recinte incorporava unes 9 hectàrees que es mantindrien com a reserva urbana. Tal i com ens mostra la vista de Wyn-gaerde, la vella muralla entre Santa Clara i la Torre Nova, ja sense utilitat defensiva, no s'havia enderrocat, "oblidant" aquí la preocupació per les vistes al mar, tan important en la zona aristocràtica (fig.66).

El fet que no s'aprofités la pedra dels murs vells per fabricar els nous fa pensar en una voluntat de mantenir "amagades" les deprimides illes de la Ribera, en espera de noves intervencions que dotessin a aquesta àrea d'una façana més adequada. En resum, la intervenció urbanística que comentem deixa ben paleses les característiques del centre i de la perifèria, que ja havíem vist a partir de l'anàlisi socio-topogràfica: valora la part noble del centre, però subratlla, sobretot el nucli comercial, veritablement representatiu; prolonga l'actuació fins l'àrea deprimida però, al mateix temps, amaga, de moment, aquesta part de la ciutat.

Paral·lelament a la construcció de la muralla hi hauran diverses propostes de port. El port iniciat el 1477, a més d'haver creat problemes d'erosió, havia quedat totalment cobert de sorra:

la ciutat tornà a quedar sense port efectiu. La primera notícia que es té d'un projecte per un nou port és un plànol sense data, però que s'ha situat entre 1518, any de l'arribada de Carles V a Espanya, i 1538, any que figura en els lligalls que, a l'Arxiu de Simancas, contenen una còpia del plànol (69) (fig.68).

Es tracta possiblement d'un treball projectat per algun tècnic flamenc del seguici de l'emperador, que preveia la construcció d'un port tancat a la banda de les Drassanes. Les primeres notícies escrites d'un projecte similar són dels anys 1554 i 1555, i són una prevenció escrita que va fer la princesa Joana Governadora del Regne, en nom del seu pare l'emperador, al virrei de Catalunya, Marquès de Tarifa (70).

El 1559, els Consellers deliberaren una proposta semblant feta pel virrei als cònsols de la Llotja, que havien de participar en la financiació del projecte. La necessitat d'un port era compartida, sens dubte, per les autoritats virreïnals i les municipals. Més difícil era arbitrar els medis de financiació i decidir quin era el punt i quina la forma més idònia per aconseguir l'èxit: es barrejaven aquí criteris diversos.

Els passats fracassos feien mirar amb desconfiança les solucions proposades. Per moltes persones considerades tècniques, l'àrea de les Drassanes era la més idònia vista la dinàmica del litoral. Cal, però, remarcar un fet: totes les propostes de construir port a les Drassanes provenien del sobirà o del seu representant, el virrei. Molt probablement, més que problemes tècnics, els motius eren funcionals: el port vinculat a les Drassanes era concebut, fonamentalment, com una infraestructura essencialment militar, dintre del programa general de defensa del mediterrani.

Quan la ciutat es decideix a reemprendre de nou les obres del port, l'any 1589, en contra de l'opinió dels experts, la comissió i els Consellers preferiran situar aquest davant de la plaça de la Llotja. No sembla necessari dir el pes que devia tenir l'estructura, ja fixada a l'espai, les funcions comercials, i el significat, ara reforçat, del pla de la Llotja, en l'elecció de la situació del port (fig.69).

La muralla de la marina, conjuntament amb la formació del nou port, que es construeix durant aquests dos segles, en les dues etapes d'expansió econòmica i demogràfica (1590-1619, 1679-1697), configuraran el front marítim com autèntica façana de la ciutat moderna: la majoria de les vistes de la Barcelona dels segles XVI i XVII són preses des del mar, amb el port, la muralla i la façana marítima com a protagonistes (fig.69). El comentari que, el 1608, fan els Consellers -"atenent i considerant quan gran embelliment és a la ciutat el passeig de la marina, que va del portal de Mar a les Drassanes, i de quanta gent noble i altra així de la ciutat com forasters és freqüentat, tant d'estiu com d'hivern..."- (71), mostra que el passeig de la muralla ja s'havia convertit en un punt privilegiat de la ciutat.

La formació de la nova muralla, la importància del portal de Mar i la construcció del port contribuïren a reforçar la "centralitat" de l'àrea dels Encants i de la Llotja i a la monumentalització d'aquest espai urbà. Des de 1514 s'havia iniciat la Sala d'Armes sobre els Pallols; l'obra, que va quedar paralitzada i es va continuar entre 1553 i 1598, va ser considerada "obra de gran embelliment", i Bruniquer la qualificava com un dels edificis principals de la ciutat.

El mateix any 1598 s'iniciarà una nova pescateria, al marge del pla de la Llotja i a llevant de la Torre Nova, obra que, a cabada el 1601, es rematarà el 1610 amb un frontispici "per embelliment del lloc" (72). L'eliminació de la vella pescateria de la plaça entre la Llotja i la Sala d'Armes contribuirà a dignificar aquest espai de la ciutat. La construcció, el 1668, del palau del Virrei substituint els Pallols, previst des de 1693 a llevant de la pescateria nova, començarà a configurar un doble centre, en el qual el pla de Palau (abans de la Llotja o dels Pallols) concentra totes les funcions representatives i monumentals, mentre que a llevant es forma un altre espai que concentrarà les funcions menys brillants que abans desempenyava aquell (figs. 70 i 71).

En conjunt, es pot dir que les principals intervencions d'embelliment del període es concentraran a l'àrea de la Ribera; i que entre elles la principal serà, originalment, una iniciativa exterior a la ciutat: seran la insistència i el poder legitimador del sobirà els que donaran forces al govern municipal per portar a terme una obra d'aquella magnitud.

A part del front marítim, l'única intervenció d'embelliment urbà remarcable, bé que d'una importància molt menor, és la que afectà al barri de la Catedral. Des de 1545 es succeïxen les intervencions que obliguen a l'enderrocament d'algunes cases i que apunten a ordenar un major àmbit davant del portal de Sant Iu i, sobretot, davant de la façana de la Seu. L'ampliació d'aquestes places comportarà un tractament estilístic unitari dels diversos edificis que envolten la Catedral, dintre d'un projecte, però, bastant modest. El que ens interessa destacar és que, aquí, la iniciativa tampoc sorgeix del Consell de Cent, sinó del Capítol de

de la Catedral que és, a més, qui la duu a terme (74).

2.3.4. L'expansió conventual

L'Església no tindrà, com l'aristocràcia, tantes dificultats per legitimar i imposar les seves intervencions i serà, sens dubte, un dels principals transformadors de la ciutat moderna. Com sabem, l'extraordinària expansió conventual que s'opera durant aquests dos segles no és, ni molt menys, un fet exclusiu de Barcelona, sinó un tret comú a totes les ciutats de l'Europa catòlica. La intensitat màxima en la construcció de convents es registra durant la segona meitat del segle XVI i la primera del XVII, sota l'impuls de la Contrarreforma: el sector més afectat serà el Raval, en especial la part nord i l'eix de la Rambla. (figs. 72, 73, 74 i 75).

Malgrat que no s'implanten en les zones més denses, els convents busquen una situació propícia, i això obliga generalment a l'enderroc d'un nombre considerable de cases. A més, les repercussions no acabaran en el moment de l'edificació inicial: aquests edificis religiosos es projectaran per créixer i, així, progressivament, aniran "fagocitant" les cases properes. Els ordres religiosos disposaven, de fet, d'un "dret d'expropiació" del qual no gaudia el poder públic. Encara el 1718, l'Audiència comentarà que, de la mateixa manera que els veïns podien ser compel·lits a vendre llur cases si eren necessàries per construir o ampliar una església o un convent, igualment hauria de practicar-se per examplar places i carrers (75).

Aquesta possibilitat d'engrandiment quedava reflectida en

un altre dret que permetia a un convent impedir que un altre s'instal·lés en la mateixa illa de cases, evitant així possibles enfrontaments per ocupar un mateix espai (76). Sovint, una sola illa no era suficient per l'expansió conventual, que portava a absorbir un carrer o carreró i ocupar una altra illa. La creació de convents canviarà, per tant, el viari d'alguns sectors, però la transformació clau serà la "concentració parcel·lària" que tindrà repercussions importants en el futur de la ciutat.

A pesar dels buits encara presents a Barcelona, el problema que més sembla preocupar als contemporanis, pel que fa a l'expansió conventual, és el de la pèrdua de potencial demogràfic que pot provocar. Molt abans, el 1370, Pere el Cerimoniós havia prohibit la construcció de nous edificis d'institucions religioses dintre muralles, la qual cosa no va impedir que durant els segles XVI i XVII el ritme d'implantació d'aquests edificis doblés el que s'havia mantingut durant els segles precedents. L'efecte immediat de la construcció de conventes serà, però, en aquests segles, la densificació compensatòria de les àrees adjacents a les ocupades pels nous edificis religiosos: no es podrà parlar, en aquest període, de problemes amb una població que no creix, sinó tan sols de redistribució de la gent dels espais afectats (fig. 76) (76 bis).

De fet, la major resistència a les noves llicències no sorgirà del govern municipal, teòricament preocupat pels efectes demogràfics, sinó de les mateixes parròquies i dels convents ja instal·lats, que veuran els nous aspirants com una competència temible. Durant tot el segle XVII seran els propis convents i parròquies els que pressionaran al Consell de Cent per tal d'evitar

que concedeixi més llicències d'implantació de nous ordes. El 1671, els Obrers del Pi faran un nou i extens memorial exposant una vegada més els perjudicis que es deriven de la proliferació de convents. El Consell de Cent farà costat a aquests arguments, però el govern municipal, controlat pels Consellers, en farà cas omís (77).

Més enllà dels problemes demogràfics o de les dificultats que creen a les institucions religioses ja implantades, els convents modificaran sensiblement l'estructura de l'espai. Encara que, com ja s'ha comentat, els enderrocaments de cases, provocats pels convents, seran compensats per construccions noves a les àrees pròximes, l'espai urbà sofrirà canvis qualitatiu importants.

El Raval, que ja concentrava una bona part d'aquestes institucions, acusarà fortament el seu caràcter de barri "levític". La Rambla ocuparà quasi totalment la seva única façana de convents i col·legis dels ordes de la ciutat: cal afegir-hi el Teatre de la Santa Creu, fent cantonada amb el carrer de Trentaclaus i, al cap d'amunt, l'Estudi General, instal·lats ambós a finals del segle XVI.

Durant el segle XVII, la Rambla consolidarà la seva condició de passeig i, a principis del XVIII, serà objecte d'un seguit d'intervencions per dignificar i embellir el seu aspecte. L'any 1700 es treuran els "promontoris de terra" creats per les deixalles dels escudellers ("ahont unicament es lo passeig y divertimento publich de sos ciutadans") i, si a la part baixa de la Rambla ja hi han arbres plantats, es proposa plantar-ne més: "Seria de principal adorno del mateix passeig de la Rambla lo plantarse en ella algunes línies d'arbres frondosos de diferents espe-

cies a exemple de les demes ciutats i poblacions que son pasmo de la Europa i admiració de tots los forasters y habitants de ellas, com efectivament se troben vuy plantades des del carrer de la Dras sana al cantó del carrer dels Escudellers" (78). Més endavant, l'any 1703, el virrei proposa, per embellir la Rambla, l'enderroc d'algunes torres de la muralla, i l'any 1704, es portarà aigua del rec Comtal a la torre de Sant Sever al capdamunt del passeig per regar-ne els arbres (79).

En conjunt, com es veurà més endavant en parlar de l'evolució demogràfica, els canvis en el Raval no tenen rellevància quantitativa, però cal considerar-los des d'un punt de vista qualitatiu. El sector haurà acusat les seves característiques, s'haurà creat un eix cada vegada més important a la Rambla; però en qualsevol cas, es mantindrà com una zona suburbana.

2.3.5. Cap a la militarització de la ciutat

L'aristocràcia i les fundacions religioses generen transformacions des de l'interior de la ciutat. El poder en expansió de la monarquia absoluta serà un factor que incidirà en la ciutat des de l'exterior i que acabarà provocant, ja al segle XVIII, transformacions radicals. A tota Europa, els grans estats que es formen entorn dels monarques, es recolzaran en les ciutats per a fiançar el seu poder sobre el territori. S'aguditzarà el model centre-perifèria i algunes ciutats s'especialitzaran per a complir funcions rellevants dintre del marc de l'Estat.

Això condicionarà les formes d'intervenció urbana: les ciuu

tats que es converteixen en residència principesca seran modificades seguint les pautes de l'escenografia del poder, mentre que a les ciutats perifèriques i de frontera, allà on el control per part del Príncep és més difícil, serà la nova enginyeria militar la que marcarà les línies d'intervenció.

Barcelona, durant aquest període, tindrà un valor militar apreciable dintre de la complexa defensa de l'Imperi dels Àustries. La seva situació geogràfica la converteix, per una banda, en centre d'un territori clau de la frontera de l'Imperi i per l'altra, en port capaç de servir de plataforma de les més importants expedicions marítimes a la mediterrànea. Per això, durant el segle XVI, la monarquia es preocupà d'assegurar que Barcelona pogués complir les funcions de plaça militar, encara que la ciutat no es veïés directament implicada en cap conflicte bèl·lic. Els canvis de la tècnica militar i la nova situació geogràfica obligaren a millorar les defenses de la ciutat. Tot i que les muralles eren competència d'aquesta, els monarques s'hi interessaren activament i van concedir impostos, privilegis i fins i tot ajuts pecuniaris per assegurar-ne la construcció.

Tot i que durant aquest període les relacions entre la monarquia i el govern municipal seran incomparablement millors que més endavant, la construcció de la muralla de la marina ens palesa tensions i recels prou manifestats. En aquest moment d'enfrontament entre les grans potències, la política d'emmurallament no té únicament una repercusió en el balanç de forces en el pla de la política exterior, sinó que afronta un dels problemes claus dels nous estats. Perquè el que realment compta és poder disposar a voluntat de les ciutats estratègicament importants, per transfor

mar-les en places fortes inexpugnables al servei d'una política unificada. Això implica, en definitiva, la disminució del poder de decisió en els organismes municipals, allà on el Príncep deixi intervenir en funció dels interessos de l'Estat.

Barcelona ofereix un exemple clar del conflicte latent que s'inscriu en aquestes relacions i mostra els límits del poder del sobirà. Estem encara en els inicis de la consolidació del poder dels estats sobre els seus territoris i ciutats. Barcelona, com ja s'ha comentat, manté una herència medieval que li assegura un ampli marge d'autonomia, autonomia que defensaran amb zel els poders municipals. En el moment de màxim esplendor de la monarquia espanyola, aquesta no té instruments per imposar fàcilment els seus criteris.

En efecte, si la iniciativa sorgeix de l'Emperador, l'execució material és competència estricta dels Consellers, que no seran sempre, com s'ha vist, col.laboradors complaents. Carles V no cessarà en les seves cartes de recomanar als virreis que vigilin d'aprop les obres, que insisteixin davant dels Consellers per què es compleixin les seves directrius i en les mateixes cartes reconeixerà explícitament les dificultats per imposar les seves decisions (80).

Aquesta situació crearà recels i unes relacions prou ambigües. El 6 de febrer de 1554 el Príncep Felip enviava una carta en la que mostrava la desconfiança envers la ciutat: "Por un capítulo de la instrucción que con esa se os envia vereis como os mandamos que hagais dar prisa en la fortificación de la Ciudad de Barcelona y en hacer abrir fosos y henchir los terraplenes della y aunque allí nos manda tan expresamente aveis de tener entendido

que S.M. no quiere que por agora se entienda en los dichos fosos y terraplenes (...) sin que se entienda de nadie la causa porque se hace que para con vos solo y hablando con la confianza que se debe a vtra. persona la razón para ello sepa que no cumplía (...) que dicha ciudad esté mas fuerte de lo que agora está hasta que haga labrar en ella una fortaleza como diversas veces se ha practicado de manera que habeis de mandar que se atiende solamente a la fortificación de la marina como (está) comenzado y acabar aquello con la diligencia y perfección que se requiere y en lo demás dar largas si os solicitaran y hablar sobre ello escusandoos como mejor os pareciera sin que parezca (...) que lo haceis de industria ni por orden que tengais de S.M. ni muestra para ello de los inconvenientes que se podrían seguir, y esta carta que no la vea persona ninguna porque no conviene y aviadnos de vuestra mano del recibo de ella..." (81).

Apareix per primera vegada en aquesta carta, com amenaça que gravitarà sobre la ciutat durant aquests dos segles, el projecte, mai explícitament anunciat als Consellers, de construir una fortalesa que assegurí el domini del monarca sobre la ciutat. (82). Les necessitats de la política exterior i les limitacions del poder del sobirà forçaran a una política ambigua de fortificació de la ciutat per defensa de l'Imperi, però al mateix temps intentant evitar un excessiu reforçament de la ciutat, que podria posar majors obstacles al poder del Príncep.

La fortalesa, punt segur per una guarnició fidel al sobirà, i amenaça eficaç a la ciutat, és l'única solució, des de la perspectiva dels estats en formació, que permeti consolidar un poder en el front exterior i interior. Imposar-la, però, a una ciu-

tat tan gelosa dels seus drets, no serà fàcil. Seguint les instruccions de la carta, els virreis no insistiran en la renovació de la fortificació de la muralla de terra: els baluards de la banda de terra no es realitzaran fins ben entrat el segle XVII, per reforçar les defenses en el període d'enfrontaments entre la monarquia espanyola i la francesa.

Durant el segle XVII, i fins la guerra de Successió, Barcelona serà el centre de continus episodis bèl·lics: entre 1641 i 1714 suportarà 6 setges i un bombardeig des del mar. La guerra amb França, que es va iniciar el 1635, i la pressió centralitzada de la Corona faran que es passi d'una funció militar amb poca incidència a la vida de la ciutat, a una efectiva militarització.

Amb independència de la construcció d'alguns baluards, cal remarcar el canvi fonamental que la guerra de Secessió i més concretament la capitulació de 1652 va provocar a la ciutat. El dispositiu militar, que era de la seva competència, passarà a dependre del Rei: la ciutat perdrà el control sobre les muralles, els baluards, les Drassanes, la Sala d'Armes i l'Escola Militar; les Drassanes es convertiran definitivament en casernes i la Sala d'Armes passarà a ser Palau del virrei (fig.50). Aquesta serà la primera fita important en la transformació de la ciutat de subjecte militar actiu a objecte militar modificable des d'una lògica externa; procés que culminarà a principis del segle XVIII amb la construcció de la Ciutadella.

Les intencions de militaritzar la ciutat estaven de moment, però, molt per sobre de les possibilitats reals de la monarquia. El mateix any 1652, acabada la revolta, es recomanava des de Madrid la formació d'una ciutadella, "en el puesto que pareciese

más a propósito, que guarde el puerto y pueda enfrentar la ciudad y reprima las sediciones que pueden conocer el pueblo contra los que gobiernan, porque de esto depende su única y total seguridad" (83). La posició tan feble en que es trobava la monarquia, encara en guerra amb França, no va permetre la construcció d'aquesta ciutadella.

Immediatament després del tractat dels Pirineus, les conferències van concloure el 7 de novembre, es tornà a tractar el tema. En efecte, el 12 de novembre de 1659, en una carta, D. Pedro de Aragón comentava: "el no haberse hecho Ciudadela cuando las reales armas de Vuestra Magestad entraron en ella (Barcelona) movió lo que la atención grande de Vuestra Magestad tubo presente, hoy será de mayor riesgo, y así fuera bien que los baluartes y de más puertas que tiene por sí misma aquella ciudad, y que están al gobierno de Vuestra Magestad, se dispusieran de suerte, que se mantubieran con municiones alguna gente, y casas, para que, entendida sera a la presencia para la guarda de la Mar, conservada fuera para ellos, siendo fácil el atemorizarlos y corregir a cualquiera alteración y los virreies tenerlos en freno" (84).

Les divergències entre poder municipal i real es van palesar clarament quan, mentres en el govern es planyien de no haver pogut construir una ciutadella, la ciutat enviava un ambaixador a Madrid considerant que, firmat el Tractat dels Pirineus, i acabada la guerra, se li havien de tornar els seus privilegis. El Rei va demanar el parer del virrei, el Marquès de Mortara, que s'hi va oposar frontalment i que insistirà novament en la necessitat de construir una ciutadella: "... Bien presente tiene V.E. las muchas razones que hay para que en Barcelona se haga una Ciudadela

muy real y que sugete a la ciudad y pueda defenderse de los Enemigos internos y externos y nadie puede negar que ni la ciudad ni todo el Principado no esta fixamente y firme en la Real obediencia de Su Magestad mientras estas fortificaciones no se hicieran donde pueda estar la gente de guerra con seguridad y sea defensa de fieles vasallos de Su Magestad y freno para los que no lo fuesen, y esta Ciudadela es en primer lugar la que me parece que se deve hacer aplicando para ello todos los medios necesarios y habiendo fuerzas vastantes para poder executar cosa tan conveniente al Real Servicio de Su Magestad y quietud y beneficio deste Principado y de la misma ciudad y de los que desean que se mantenga con firmeza el estar a la Real obediencia sin riesgo de soblevaciones, que mientras no huviese Ciudadela formal y bien fortificada guarnecida y Artillada, se puede recelar que las haya, y si por estar empleadas las Armas de S.M. en la Guerra de Portugal para donde se va aplicando todo lo que viene de Italia y cuanto se ha podido sacar de aqui, no se pudiera poner en Execucion el hacer la Ciudadela que digo con todo fundamento y en toda buena forma, tambien es mi parecer se podria fortificar la Tarazana tomando el terreno necesario para hacer una fortificación que se pudiese defender y que se pudiese alojar Artilleria en ella y esta ni puede ser menor ni de menos fuerza que la que se remite a V.E. en una planta (...) que es una figura de quatro Baluartes irregulares tomando lo menos que se puede del Arraval de la ciudad y valiendonos del baluarte del Rey y la torre de las Pusas y de aquella frente que hace la Tarazana a la mar para tener la comunicacion con ella, y para hacer esta fortificación es fuerza valerse de la muralla interna de la Ciudad que es preciso derrivarla y aquella piedra que esta ya labrada sirviera para lo que se habia

de fortificar porque esta muy al pie de la obra (...) y si se hace de aquella manera tambien sera abrigo para los buenos, seguridad para la guarnición, pero no el total freno para sugetar de todo punto la ciudad, pero mientras durase la Guerra de Portugal se podrian ir manteniendo las cosas en la mejor forma que se pudiese y haciendo una Ciudadela principal que digo o esta fortificacion com esta en la planta referida en forma de remiendo (...) pero para llegar a obrar en esta fortificacion que como digo es la que por ahora se podria hacer, hallo sumas dificultades, y no veo el camino de allanarlas estando tan desarmada Cataluña, tanto de Cavalleria como de infanteria, que como tengo dicho á V.E. en todas mis cartas juzgo por muy dificultoso ni el hacer Ciudadela ni el fortificar puesto cerrado, que aunque sea fortificacion muy ligera toda la Provincia y Ciudad la bautizaran por Ciudadela mientras no haya gente de guerra bastante que de calor a que las ordenes se obedezcan y que se mantenga la justicia en autoridad porque habiendo de estar a la voluntad de los naturales veo el Pays de ayre que aunque esta ciudad viniese en que se hiciese fortificacion assi, ha de haver grandes dificultades en executarla porque ni los Alvañiles, Carpinteros, Herreros y demás oficiales y gastadores havian de acudir a trabajar aunque se enviase ordenes, y lo que se trabajase no se si estaria seguro, y esto lo rezelo porque los animos destes naturales estan hoy peores que el año 40 hablando muy descaradamente por todo el Principado y en esta ciudad diciendo que nada que sea contra sus constituciones han de executar ni obedecer..." (85).

Afegeix el Marqués de Mortara la importància que ha adquirit Barcelona després del tractat dels Pirineus, i comenta que és necessari fer "... Ciudadela principal en esta ciudad porque no

solo para sujetarla pero para ser dueño de toda la provincia conviene que se haga, y assi mismo porque Barcelona hay casi frontera por quanto de aqui a la principal Plaza que ocupan los franceses que es Perpiñan no hay mas de veinte leguas, y de aqui alla no tenemos Plaza fortificada ninguna sino en Rosas, y esta no cubre por estar sobre el Mar, y la que cubriría y se ha de fortificar es Figueras y mientras no lo esté, Barcelona hace frente, y en estandolo, siempre que se pierda una plaza en la frontera, esta Ciudad es la primera que se encuentra..."

Acaba recomanant que mentre no es faci la Ciutadella "... Su Magestad con su gente de guerra haga guardar la ciudad y sus Puertas, que tiene muy buenas murallas y fosos, y muy buenas medias lunas fuera..." (86).

La carta és per sí mateixa prou explícita i no necessita major comentari. El Rei, vista la situació que descrivia el Marquès de Mortara, exposava al nou virrei, el Marquès de Castel Rodrigo, les determinacions que va prendre: "... resolvi se redújese la gente que hubiese de haver de Presidio en aquella ciudad a quartel cerrado y seguro esperando que la ciudad ayudaria a la disposicion de esto con que se le podria bolber las Puertas reservando lo necesario para la Comunicación y seguridad del quartel con que haviendo participado dicho Sindico á aquella Ciudad esta mi resolucion me dio en su nombre grácias pidiendo se le advertiesse si el quartel que se havia de hacer en la Atarazana para habitacion de los soldados havia de ser como se empezó a disponer por Don Juan mi hijo el año de 1653 ó en otra forma, y para quanta gente, á que se le respondió que esto se remitiria al Virrey y personas por cuyas manos se hubiesen de disponer estas obras, y

en conformidad de estas resoluciones escribi á la dicha Ciudad por mano del Marques de Mortara para que le entregase la carta y publicase lo que tenia dispuesto como lo executó, á que ella replicó dando a entender que lo que en esta Corte se havia dicho a su Síndico en quanto al quartel, no era de que hubiese de ser cerrado y fortificado sino solo cubierto para abrigo de los soldados, y que siempre habia estado en esta inteligencia, representando el desconuelo que esta novedad le causaria, a que el Marques le respondió no tenia que decir mas de lo que contenia mi carta, y como ocasion de darme el Marques este aviso me refirió la Orden que la Ciudad daba a su Síndico, para pedir se excusase el quartel cerrado, y en caso de no poder vencerlo, queria mas se quedasen las cosas como estaban...".

Tot i vençuda la ciutat era capaç de fer front a una monarquia debilitada per les guerres, i preocupada per la situació de Catalunya com a frontera amb França. El quartel tancat i segur no es va dur a terme. Més endavant, amb motiu de la guerra contra França, es va fortificar Montjuïc l'any 1694, obra que podia jugar la doble funció de defensa i amenaça de la ciutat: això és el màxim que va aconseguir-se.

La posició geo-política de Barcelona, si per un costat fa difícil les intervencions desitjades pel sobirà, per l'altra, cada vegada anirà fent més de la ciutat un objecte militar. Un objecte, doncs, modelable des de una lògica externa a la pròpia ciutat. Arran de l'ocupació de la ciutat pels francesos, el 1697, Nicolas de Fer aixecarà un plànol de Barcelona sobre el qual plasmarà una important sèrie de projectes militars (fig.77).

Efectivament, el plànol de De Fer mostra un programa d'ac-

tuacions de gran abast que afecta totes les infraestructures militars: muralles, fortalesa de Montjuïc, port... Hem de remarcar, però, fonamentalment, dos projectes de Ciutadelles: una situada entre els baluards de llevant i de migjorn, l'altra sobre les Drassanes. Aquest projecte no es portarà a terme, però deixa ben clara quina és la forma d'intervenir a la ciutat amb el doble objectiu de defensar-la i de controlar la seva pròpia població: una forma d'intervenció traumàtica, producte de la rigidesa de les solucions de l'enginyeria militar, aplicades per un poder exterior. El projecte de De Fer anuncia de forma ben evident, les solucions que, almenys parcialment, seran definitives després de la derrota de 1714.

2.3.6. Espai i població

Aristocratització, expansió conventual i militarització, tres agents de canvis actius almenys en tota l'àrea catòlica, són doncs plenament perceptibles a Barcelona i es manifesten en major o menor mesura d'acord amb les característiques diferenciades de la ciutat, que ja s'han expressat. És important prendre-ho en consideració perquè, sovint, s'ha tendit a una excessiva i equívoca identificació de la ciutat del 1516 i la del 1716.

Ara bé, si ens situem en una perspectiva global i de llarga durada, els canvis descrits, sense menystenir-los, perden gran part del seu relleu i, efectivament, és la importància de la permanència el que s'imposa. El pes de les permanències, però, i això s'ha de remarcar, no és el producte d'un període estàtic i sense canvis, sinó tot al contrari d'un període agitat i ple d'

alts i baixos. Si això és perceptible en l'evolució de la conjuntura política i econòmica, el contrast es fa encara més flagrant si ens fixem en les oscil·lacions de la població.

a. Variacions demogràfiques 1516-1714

Des de les grans crisis dels segles XIV i XV, la restauració del catastròfic daltabaix demogràfic serà un dels camins crítics de la recuperació de Catalunya. Es produeixen dues etapes, ben marcades, fins a finals del segle XVII: la primera suposa un augment de població significatiu que dona pas, cap el 1620, a una segona fase amb un balanç de manteniment de la població. Si la primera etapa queda caracteritzada per la importància del corrent immigratori francès, la segona ho està per les greus crisis provocades per guerres i pestes. Tota l'època, per tant, està sotmesa a canvis poblacionals importants: Barcelona segueix les pautes generals del país i mostra "punxes" molt acusades.

Així, si acceptem la xifra de 5.000 focs per la Barcelona de 1480, el punt més baix de la ciutat, entre aquesta data i 1516 es produeix, a l'ombra del redreç de Ferran II, un augment d'un 25% (fins a 6.364 focs). El nivell demogràfic queda encara per sota del que la ciutat tenia el 1464, al començament de la guerra civil (1464: 7.160 focs) i fins a 1553 manté essencialment aquest nivell. Però des d'aquesta data, i amb el gran impuls de la immigració, francesa fonamentalment, la ciutat creixerà un 41% fins a la primera desena del segle XVII (1613: aprox. 9.000 focs).

Des d'aquest punt, el final del moviment immigratori, les cri

sis del comerç i la indústria, les pestes i la guerra portaran la població, el 1640, a la xifra de 7.319 focs, ja només un 15% més alta que el 1553 (és a dir, una baixada d'un 23% respecte a principis de segle). La ciutat, però, patirà el veritable desastre demogràfic amb la pesta de 1651 que coincideix amb la guerra i la fam: fins passats 20 anys des d'aquesta data nefasta, la ciutat no haurà recuperat un cert "equilibri" demogràfic, i només al nivell de 1616-1553. Finalment, es produirà un altre creixement ràpid, amb el mateix balanç que el de 1553-1613: els últims 15 anys del segle veuen una recuperació de la població que no quedarà afectada per la presa de la ciutat pels francesos el 1697 i que s'accelerará amb la guerra de Successió començada el 1705, amb oscil.lacions que segueixen les vicissituds de la contesa i que enregistren, en moments anteriors al setge de 1714, un nivell semblant al de principis del segle XVII (fig.78).

Aquestes oscil.lacions espectaculars de la població contrasten amb unes estructures urbanes en les quals la nota sobresortint és la permanència (la comparació 1616-1716 ho demostra). Cal demanar-se, aleshores, des de la perspectiva que ens interessa, quines són les relacions que s'estableixen entre aquests canvis demogràfics i l'estructura de l'espai: es tracta, en aquest apartat, d'establir quina és l'evolució de la distribució de la població a l'espai.

Per estudiar l'evolució demogràfica de Barcelona entre 1516 i 1714, partim d'alguns punts essencials que, de fet, donen ja una bona aproximació per entendre el període. Els elements de que disposem són el fogatge de 1516, les notícies del de 1553, el cadastre de 1716 -haurem de restituir els valors anteriors al set-

ge i assalt de 1714- i les corbes de matrimoni, òbits i neixements estudiades a la parròquia dels Sants Just i Pastor, durant el període 1550-1715, per Nadal i Giralt (fig.79) (87). Amb aquestes dades disposem de tres punts fixos en la corba de població i de la idea de l'evolució en un període ampli. Amb algunes noves aportacions, serà possible consolidar i completar els coneixements actuals.

En aquest sentit, és fonamental la incorporació d'un "nou" fogatge, conservat a l'Institut Municipal d'Història i que, possiblement per les dificultats de lectura a causa del mal estat de conservació, no ha estat treballat fins ara. Es tracta del "Llibre de la Cinquantena", un recompte de focs realitzats l'agost de 1640 (88), en un dels moments, com sabem, més agitats de la història de la ciutat. Encara que no es pugui llegir l'encapçalament sencer, el moment en que es va fer -després del Corpus de sang- i la paraula "valls" que apareix nítidament, deixen ben clar que la finalitat del fogatge era la preparació militar i econòmica, per a la defensa de la ciutat (89).

De forma insòlita en els fogatges barcelonins, el de 1640 agrupa les informacions per parròquies (90). Molt probablement, aquest recompte segueix la forma de fer que es va utilitzar en un altre fogatge, el de 1626, general per Catalunya però no trobat a Barcelona, i que es va realitzar per bisbats i parròquies. Els avantatges de l'ús de les informacions parroquials a l'hora de confeccionar fogatges són clars: les llistes de "comulgants" ja estan fetes i, per tant, es poden obtenir ràpidament xifres per cada any i pel global de la ciutat (91).

És possible de comprovar el que diem i, de pas, assegurar la

fiabilitat del fogatge de 1640, comparant les llibretes de comunió pasqual de la parròquia de Sant Just -l'única en que és factible fer-ho pels anys pròxims a la data de 1640- amb les informacions del fogatge que fan referència a aquesta parròquia. La comparació confirma que el fogatge de 1640 està basat en els recomptes parroquials, molt minuciosos, i per tant presenta les mateixes característiques positives pel que fa a la fiabilitat. En definitiva, disposem ara d'una xifra segura, a situar entre les de 1516-1553 i 1714: 7.319 focs per l'any 1640 (92).

La segona informació nova a afegir per millorar els coneixements sobre l'evolució demogràfica barcelonina, ens la donaran les llibretes de comunió pasqual de la parròquia de Sant Just. Efectivament, les corbes estudiades per Nadal i Giralt fan visible la idea general del moviment demogràfic -és molt clar, per exemple, l'efecte devastador de la pesta de mitjans del segle XVII-, però no donen xifres de població, les quals es poden obtenir a partir de les llibretes de comunió de la parròquia de Sant Just, des de l'any 1613 (fig.79) (93).

La nova corba es confecciona amb les xifres obtingudes amb tots els anys pels quals es disposa de dades: això permet d'obtenir resultats segurs, amb la comprovació constant que dona l'anàlisi de l'evolució, carrer a carrer, de les informacions (fig. 78). Es reflecteixen així els moviments amplis, però també les moltes característiques oscil·lacions menors, perfectament detectables ara (94). Confeccionada la corba, és possible de situar-hi el nivell de la parròquia en el moment del fogatge de 1516 -nivell que, a més, serà pràcticament igual al de 1553- i comprovar els de 1640 i 1714 (95). Obtenim, d'aquesta manera, un avan-

tatge respecte de les corbes de matrimonis, òbits i neixements: la possibilitat de comparar cada any de la corba amb els "instants" dels fogatges i cadastre. I, evidentment, en contrast amb les escarides xifres puntuals dels censos, disposem ara d'informacions per un arc cronològic continu. De fet, fogatges i llibres de comunió es comproven i confirmen mutuament.

A partir d'aquí, s'analitza quelcom d'essencial i que, de fet, és ja una primera comprovació del que volem demostrar: es tracta de veure que, durant aquest període, a diferència dels següents en la història de la ciutat, la parròquia de Sant Just -com, aproximadament, també les altres- manté un pes de població constant respecte del total urbà. Aquest fet permetrà fer ús de la corba de la parròquia com a corba indicativa i proporcionalment molt ajustada del moviment demogràfic de la ciutat. S'ha comprovat, efectivament, que el percentatge de focs de la parròquia de Sant Just en relació al conjunt de la ciutat és constant pels tres moments -1516, 1640 i 1714- en que podem fer aquest càlcul (96).

Però també encaixen proporcionalment en la corba notícies dels totals de focs per la ciutat referents als anys 1627 i 1672 (de fet, la "solidesa" de la corba confirma les hipòtesis més que al contrari). Efectivament, aquestes xifres resulten de les dades mencionades en les Deliberacions del Consell de Cent de 1672: s'hi escriu que l'any 1627 "hi havia edificats 8.600 focs y lo de vuy hñ ha sols (que llàstima) 6.300". Malgrat que les quantitats hagin estat arrodonides, és molt notable la proporcionalitat amb les xifres equivalents de la corba de la parròquia de Sant Just (97). I si podem comptar, independentment de l'efectivitat de la

corba, amb aquestes dues xifres de població pel total de la ciutat, no és menys interessant fer notar que el nombre de focs que s'ens dona per la Barcelona de 1627 ha de ser, sens dubte, el que havia resultat del fogatge no trobat de 1626.

En definitiva, si l'evolució demogràfica de la parròquia de Sant Just és representativa i proporcional a la del total de la ciutat, la idea general de l'evolució demogràfica de Barcelona en aquests anys pot acompanyar-se ara de xifres segures per tot un arc cronològic que completa el que només sabíem per tres moments de la història de la ciutat (98).

Queda ara matisat l'esquema i aplicades les xifres que havíem avançat a l'inici d'aquest apartat: nivell de 1516 per sota de 1464 i mantingut fins 1553; creixement fins 1613 que, anticipant les dades de la parròquia de Sant Just, xifraven en un 41%; davallada del període 1613-1640 quantificable, amb la corba i el fogatge de 1640, en un 23%; dessastre demogràfic del 1651, que no es pot recuperar fins passades dues dècades i tan sols al nivell de 1516 (99); i, finalment, creixement ràpid que porta la ciutat, abans del 1714, a cotes demogràfiques semblants a les de principis del segle XVII.

b. Distribució espacial de la població, factors de canvi i manteniment del pesos

Estudiada l'evolució demogràfica de la població durant aquest llarg període, podem ara abordar el tema plantejat: l'evolució de la distribució de la població a l'espai. Per estudiar aquesta distribució en els anys en que és possible de fer-ho per a tota la ciutat -1516, 1640, 1714-, s'escolleixen tres àrees bàsiques,

dividides, al seu torn, en altres dues (fig.80). Aquest grau d'a proximitat s'adequa a les possibilitats d'anàlisi espacial del document menys precís: el fogatge de 1640 dóna les informacions per parròquies i carrers -no per illes com el fogatge de 1516, ni afrontant les cases carrer a carrer com el cadastre-, amb el qual resulta més difícil definir en cada cas el contingut de les illes de cases. Aquesta primera visió de les àrees urbanes és, però, suficient per a estudiar el comportament demogràfic de sectors urbans de característiques diferenciades: el Raval, dividit en dues subzones, una més densa que l'altra i amb personalitat pròpies; un àrea central que queda prou definida amb l'anàlisi sòcio-topogràfica i la que anomenem "ciutat de llevant", en la qual reposa el major pes de la ciutat i la part primordial de l'activitat urbana, àrea formada pels quarters del Mar i de Sant Pere.

La comparació dels pesos demogràfics de cada sector, per les dates esmentades, permet d'apreciar, com ho fèiem per a la parròquia de Sant Just, una notable tendència a la permanència del valor de cada zona dins del conjunt de la ciutat; aquesta característica destaca per sobre dels canvis que es produeixen (fig. 80). Una permanència que s'ha de contrastar, precisament, amb les variacions demogràfiques acusades que mostrava la corba de població abans estudiada.

Durant el primer període delimitat per les dades de que disposem, és a dir, el que va de 1516 a 1640, es produeix un important creixement demogràfic que porta la ciutat a assolir, a principis del segle XVII, una de les "punxes" altes de tot el període. A partir dels treballs de Moreu-Rey i de Nadal i Giralt, co-

neixem el paper fonamental que en aquest creixement va tenir la immigració francesa produïda en l'últim terç del segle XVI i primers anys del segle XVII (100).

Sabem, per altra banda, que l'any 1637 es realitzà un recompte dels francesos que habitaven Catalunya. A Barcelona, el llistat s'organitzà per carrers, la qual cosa permet d'estudiar la distribució espacial d'aquestes famílies d'immigrants (101). La població francesa, que suposa l'any 1637 de l'ordre d'un 16% del total de la ciutat (102), es distribueix de manera sensiblement proporcional al pes demogràfic de cada una de les àrees urbanes (fig.82). Si es nota una aflluència proporcionalment més gran en la part inferior del Raval (amb xifres menys rellevants per què són més baixes), en les àrees de llevant, que suposen el 52,3% del total de l'any 1516, hi consten el 51,8% dels francesos en el moment del recompte.

Tot sembla demostrar que l'augment poblacional degut a la important immigració francesa, estudiada a partir del "sediment" deixat a la ciutat i analitzat el 1637, no altera sinó que confirma els pesos relatius de les àrees de la ciutat: quelcom remarcable si tenim en compte que la zona de llevant era ja molt densa i que el Raval i altres àrees ho eren molt poc i disposaven de grans superfícies per urbanitzar (103).

Altre factor de canvi, l'increment de la presència concensual, deixa igualment estable la distribució dels pesos poblacionals de les grans àrees. Comparant les situacions dels anys 1516 i 1716, podem veure com l'augment dels edificis religiosos al Raval comporta la disminució dels focs en els sectors més afectats,

mentre que al seu voltant augmenta la densitat (fig.76). Hi ha hagut una redistribució dels elements dins de la mateixa àrea i, com mostrava l'anàlisi dels percentatges de població, un manteniment del pes relatiu dins del conjunt urbà.

L'anàlisi de les conseqüències de la pesta de 1651 prova que la ciutat tendeix, durant el període, a recuperar els equilibris inicials. Aquesta anàlisi mostra, primerament, que la ciutat és un organisme amb parts diferenciades que reacciona de forma espacialment complexa davant d'esdeveniments singulars -és el cas de la pesta o la guerra-. És possible veure com les corbes de població de tres tipus característics de carrers -aristocràtic, artesanal-comercial i perifèric-, en representació de les zones marcades per l'anàlisi sòcio-topogràfica, segueixen pautes diferents durant i després de l'epidèmia de 1651 (fig.78). El carrer artesanal té unes variacions poc marcades, el perifèric queda més afectat i l'aristocràtic, que acusa canvis ben diferents dels anteriors, torna menys lentament al punt de partida (104). De fet, sabem com va patir més els efectes de la pesta àrees perifèriques senceres com la dreta del Rec Comtal o el Raval; es produeix, però, una recuperació, amb temps diferents per a cada zona, que porta a que el pes relatiu de les àrees torni a ser l'inicial (105).

En general, doncs, per a tot el període 1516-1714, es produeix, malgrat les variacions demogràfiques acusades i la força de certs factors de canvi, la permanència essencial dels pesos de les diferents àrees urbanes. Als grans canvis en el nivell de població correspon un manteniment del caràcter de les zones que, si quedava perfectament reflectit en l'anàlisi sòcio-topogràfica,

resulta igualment clar, però més significatiu, des del punt de vista dels pesos demogràfics. Apareix ara, més nítidament, el pes real de la rigidesa de l'estructura de l'espai heretada.

c. El reforçament d'una tendència

Hem vist que, si parlem de períodes llargs i zones àmplies, l'estructura de l'espai manté, entre 1516 i 1714, les seves característiques. La ciutat, efectivament, es pot "veure" a dos nivells: a nivell micro, la mobilitat espacial i la substitució de la població és elevada, els efectes dels moments singulars són diferents segons les àrees; a nivell macro, les característiques de cada zona es mantenen, els pesos relatius resten semblants.

La permanència essencial del període amaga, però, una realitat del període que no podem oblidar. De fet, el balanç demogràfic d'aquests doscents anys és pobre però positiu (de 1516 a 1714 hi ha un augment al voltant d'un 36%), i així la distribució espacial de l'increment de població (fig.83), feta de forma aproximadament proporcional als pesos inicials, té un efecte acumulatiu que suposa un augment de les diferències entre les densitats absolutes de les àrees més i menys denses (fig.81) (107).

Serà poc rellevant, des del punt de vista estructural, el creixement del Raval inferior, donat que parteix d'un nivell molt baix i que, per tant, no deixarà de mantenir les seves característiques suburbanes. La persistència, en canvi, en acumular població i activitat al voltant de Santa Maria, el Born, el pla de Palau i la ciutat de llevant en general, té un valor es-

tractural més clar (108). S'ha produït, doncs, un desequilibri més acusat a la ciutat.

Pel que fa a l'estructura física, el manteniment de la proporcionalitat dels pesos poblacionals i l'efecte acumulatiu signifiquen que les àrees més denses seran les més afectades pel creixement demogràfic del període, amb modificacions no massa espectaculars, que s'han de notar més en la façana marítima activa, la zona que presenta el màxim increment poblacional. En tot aquest sector i, en general, a l'àrea densa de llevant, és produirà el característic augment del nombre de "volades" que aniran envaint els carrers, on apareixeran amb més freqüència els ponts llançats per sobre de les vies públiques i on s'incrementarà la mitjana d'alçada de les cases.

L'augment del volum construït ha de ser, però, pobre. Bona part dels increments de població es poden absorbir gràcies a una ocupació més intensiva de les cases. En aquest sentit, les botigues juguen un paper apreciable en convertir-se en vivendes ocasionals i pobres, ocupades més assiduament i intensa en els moments demogràficament alts (109). En general, domina l'adaptabilitat del volum construït sobre la producció del nou espai habitat: l'anàlisi dels diferents graus d'ocupació de les cases de la parròquia de Sant Just, en el període 1613-1714, no fa més que confirmar-ho.

Pel que fa a l'estructura de l'espai, és clar que en els dos-cents anys que van de 1516 a 1714, el centre de gravetat poblacional i actiu s'ha desplaçat, una vegada més, cap a llevant i el mar. Els últims episodis urbanístics anteriors a la desfeta

de 1714, insistint en la construcció dels nous Pallols a la Ribera, a l'àrea de reserva urbana creada amb la construcció de la muralla de mar, confirma aquesta tendència secular a valorar la ciutat de llevant.

2.3.7. Estructura urbana i lògica militar

A finals del període estudiat es veuen dues forces principals en joc: per una banda una estructura urbana en la que priven fonamentalment les permanències; per l'altra, el progrés perceptible d'una lògica exterior a la ciutat que la veu i la pensa com a objecte modificable d'acord amb uns criteris àmpliament experimentats en altres ciutats europees. Els factors endògens de transformació urbana, que a tantes ciutats han provocat canvis de gran volada, estan a Barcelona molt atenuats per les peculiars relacions socials, econòmiques i sobretot polítiques de la ciutat.

Cap fracció de la societat urbana és portadora d'un projecte diferent i oposat al que està reblat per la història. L'estructura de l'espai s'ha limitat a acusar les característiques que ja presentava el 1516. Els nous convents han acusat l'aspecte "levític" del Raval; el sensible creixement econòmic, les obres de la muralla i la monumentalització del pla de Palau, han acusat, en tots els sentits, el pes del sector de la Ribera. La força exògena per excel·lència, el creixement del poder de l'estat, tendència general a tota Europa, ha manifestat prou clarament les seves intencions, però no ha tingut la força ni l'ocasió de convertir-se en realitat. La lògica militar no trigarà, però,

gaire en imposar-se a la ciutat.

Estan posades les bases per què els canvis es precipitin. Canvis que seran el producte d'una lògica exterior actuant sobre unes estructures decantades i consolidades com a producte d'una llarga història. Sembla per això interessant, abans d'estudiar els canvis, d'analitzar les característiques d'aquesta estructura urbana producte final de la llarga etapa històrica que hem esbossat. Aquesta anàlisi serà possible perquè disposem, justament per aquest moment, d'un conjunt documental únic: el confeccionat amb motiu de la imposició del Reial Cadastre després de la derrota de la ciutat en mans de les tropes de Felip V.

2.4. Barcelona 1714

2.4.1. El Cadastre de 1716: una font privilegiada

a. Possibilitats i precedents

La guerra de Successió i, sobretot, el desenllaç de 1714 suposen una ruptura clara en la història de Barcelona. Abans d'estudiar les conseqüències que es derivaran d'aquest episodi, ens és possible, però, de fer, a partir del Cadastre de 1716, una anàlisi en profunditat de la ciutat. Són escasses les fonts que permeten aproximacions que restitueixin aspectes importants de la globalitat de la ciutat. A Barcelona això és possible en pocs moments de la seva història, gràcies a fonts documentals privilegiades com els fogatges -especialment el de 1516- que possibiliten reconstruir en part la realitat física de la ciutat, conèixer la distribució dels oficis, les densitats de població, el caràcter de les diferents àrees... Per tota l'Edat Moderna, però, la font que ens dóna una imatge global més clara de la ciutat, per múltiples aspectes de la complexa estructura urbana, és el Cadastre de 1716 (110).

Aquest Cadastre fou una conseqüència directa de la guerra de Successió es confeccionà per portar a la pràctica la reforma fiscal de la Nova Planta. Efectivament, arran de la pèrdua de la guerra, es passà del sistema tradicional, en el qual l'impost es distribuïa i recaptava d'acord amb els criteris de cada localitat, a un sistema fiscal més modern que relacionava directament cada individu amb l'Estat. Això implicava un major control de la

gent, dels seus moviments, ocupacions i fortunes, i comportava la formació d'una massa de documentació que ofereix, ara, possibilitats d'investigació molt remarcables.

Es tracta d'una font molt completa i detallada que permet l'estudi minuciós de múltiples aspectes del contingut de la ciutat, i que malgrat la seva condició de font fiscal té, com es veurà, un alt nivell de fiabilitat, almenys pel que fa referència als anys que aquí s'analitzen. Ofereix per tant la possibilitat de restituir una imatge estructural de la ciutat, que pot ser comparada amb altres visions també puntuals, com la que ens proporciona el fogatge de 1516.

Tenim aquí un precedent important: el treball publicat per Jordi Nadal i Emili Giralt el 1963 (111), i que des d'aleshores ha estat punt de referència obligat per qualsevol estudi que abordés el període. És, en efecte, un treball molt útil, que es planteja objectius limitats, però que compleix sobradament. No exhaurix, però, ni molt menys les possibilitats del Cadastre.

Com queda prou explícit en el títol, el que els autors pretenen és constatar la condició de societat pre-industrial de la Barcelona de 1717. Fan, per comprovar-ho, una anàlisi de l'estructura de la ciutat, en els seus aspectes demogràfics, d'activitats i de rendes, en termes força agregats, però suficients per caracteritzar la ciutat en el sentit que pretenen. En resulta que, en termes globals, la comparació amb 1516 no mostra canvis estructurals que revelin la pròxima eclosió econòmica del segle XVIII.

Assumides aquí, bàsicament, les conclusions de Nadal i Gi

ralt, interessarà una anàlisi més desagregada de la informació, perfectament possible amb el cadastre, i que ha de tenir una intenció més explorativa que demostrativa, posant l'accent sobre la localització espacial. Nadal i Giralt fan, en aquest sentit, una primera aportació al desagregar les seves dades per barris i per quarters: aquí, sense abandonar aquest nivell d'aproximació, s'intentarà, sempre que sigui possible i convenient, una desagregació espacial molt més detallada.

Interessa remarcar, en aquest sentit, dues característiques que fan del cadastre de 1716 un document únic: primer, les extraordinàries possibilitats que ofereix com a instrument d'anàlisi espacial; en segon lloc, el fet de constituir la primera font, dintre de la història de Barcelona, que permet una aproximació global i sistemàtica a l'estructura física de l'espai privat de la ciutat (112).

b. El Cadastre de 1716 com a instrument d'anàlisi espacial

Més encara que els fogatges, el cadastre de 1716 és un document privilegiat per l'anàlisi de l'espai. Si considerem la tradició de cartografia urbana del nostre país, s'arriba ràpidament a la conclusió que els resultats han estat pobres. De fet, els plànols conservats de Barcelona, a l'Edat Moderna, són normalment producte d'atacs a la ciutat: és l'assetjant l'únic interessat per grafiar la forma de la ciutat i, especialment, per raons òbvies, la de les seves defenses.

Els fons cartogràfics i iconogràfics de que disposem per Barcelona no resisteixen favorablement la comparació amb els d'

altres ciutats europees, especialment les italianes. No disposem, per exemple, de vistes en perspectiva axonomètrica com les que descriuen detalladament Florència, ja en el segle XVI. Per estudiar l'espai urbà de la Barcelona moderna, tindrem poca ajuda en les fonts cartogràfiques i iconogràfiques: aquestes fonts són es casses i, en total, no donen massa informació ni massa fiable.

El primer punt de partida que d'aquí es deriva és que cal recórrer forçosament a les fonts escrites per, amb el suport de la informació gràfica disponible, dur a terme el pas inicial: la reconstrucció d'un plànol operatiu, de base, per a plasmar-hi, amb la suficient fidelitat, les informacions treballades.

A Barcelona, per l'Edat Mitjana i primera Edat Moderna, els fogatges constitueixen la font escrita més adequada per a la reconstrucció d'un plànol operatiu com el definit (113). Sens dubte, però, en el conjunt de la Barcelona moderna, el cadastre de 1716 és la peça documental clau per abordar l'estudi de l'espai. Així, una vegada realitzat el treball d'explotació espacial dels fogatges, és inexcusable aprofundir, amb la base del Cadastre, en la Barcelona de principis del segle XVIII, precisament per la riquesa i possibilitats d'aquest conjunt documental (114).

Efectivament, el cadastre ofereix no tan sols possibilitats òptimes per a reconstruir el plànol i per estudiar l'estructura física de la ciutat, sinó que, a més, disposa d'abundant in formació sobre variables bàsiques analitzables especialment. De fet, una vegada demostrada la possibilitat de reconstruir el plànol a partir del cadastre, és més fructífer dis posar d'una font d'aquestes característiques que comptar amb una cartografia

més sòlida.

En definitiva, l'exploració de l'abundant informació que ens ofereix el cadastre, informació global i referible a l'espai, i l'ampliació de l'horitzó mitjançant l'ús contrastat amb altres fonts, permeten d'abordar les relacions espai-societat a la Barcelona de principis del segle XVIII, millor que en qualsevol altre moment de la seva història moderna i amb més garanties que amb qualsevol altra font.

c. La reconstrucció del plànol topològic

De tota la massa documental que ens ofereix el cadastre per a principis del regnat borbònic, la informació realment clau per a l'estudi proposat és la que situa cada finca urbana a l'espai, donant les seves afrontacions als carrers i finques que la limiten (115). Això converteix el cadastre, amb moltes més possibilitats de precisió que els fogatges, en un autèntic "plànol escrit".

De fet, per a ser precisos, les afrontacions faciliten no més relacions topològiques: això fa que, per a l'efectiva reconstrucció del plànol es necessiti, també, una mínima base cartogràfica. Les millors fonts d'aquest tipus que podem utilitzar com a suport són el plànol "Geodèsic" de finals del segle XVII i, tot i la seva data tardana i gràcies a la conservació de part important de la trama urbana, l'aixecament planimètric d'en Garriga i Roca pel 1858 (116).

El treball amb el cadastre i la comparació amb els plànols actuals, demostren que el plànol Geodèsic és una font amb

possibilitats limitades, però fiable a nivell de viari: permet, amb l'auxili del plànol Garriga i Roca, de completar el traçat de les àrees que no van arribar intactes fins a mitjans del segle XIX. La resta de les zones poden recomposar-se, si no es conserven actualment, gràcies a l'esmentat aixecament planimètric.

Amb aquest dèbil suport cartogràfic cal abordar el cadastre i plantejar els molts problemes que els plànols no resolen (117). Les afrontacions de les cases permeten de situar-les una a una en el plànol, partint de punts coneguts (edificis singulars) o ben determinats (cantonades)(118). Es pot comprovar com, dintre d'una mateixa illa, les cases d'un carrer van afrontant amb les del carrer oposat, tot i que aquests carrers estiguin a llunyats en el text del cadastre.

Amb aquesta primera operació de situació de les cases no podem saber la seva localització exacta ni precisar totalment la parcel·la que ocupen: no tenim, en el cadastre, cap indicació de mides. Coneixem, però, la disposició topològica de totes les cases de cada illa: això és suficient, en una primera etapa, per treballar variables i índex bàsics. Com veurem més endavant, podem, a més de reflectir per illes les informacions cadastrals, calcular, per exemple, mitjanes de superfícies de les parcel·les o d'amples de façana de les cases.

Per altra banda, el text de les afrontacions ens va donant una informació valuosa sobre viari, toponímia, edificis singulars, equipaments urbans, elements significatius, etc., informació que conforma una base de treball adequada pel coneixement espacial de la ciutat: com a primer pas, podrem disposar d'un

plànol fidel (amb medicions suficientment precises) i efectiu (amb una guia completa dels carrers de la ciutat) (fig.84) (119).

Per a ser exactes, caldria dir que el plànol que resulta del cadastre del 1716, ens mostra una ciutat intermèdia entre la que va sofrir el setge de 1714 i la que va resultar de la formació de la Ciutadella i de la seva Esplanada. Efectivament, el cadastre no recull una part de les cases afectades per la construcció de la fortalesa, pel fet que, en el moment de confeccionar la llista, ja havien estat enderrocades (120).

La comparació del cadastre i del "Llibre de les Valoracions", format el 1715 per valorar les cases que calia enderrocar, permet de conèixer en quin moment de la demolició ens trobem, quin nombre de cases ja no figura en el cadastre, i quines eren les característiques de la zona abans de començar els enderrocaments, qüestions totes elles essencials per entendre la repercussió de la construcció de la Ciutadella en el teixit urbà barceloní (fig.85) (121).

d. Explotació de la variable espai

De totes les sèries documentals que conté el cadastre, les que són més favorables per a l'explotació de la variable espai són aquelles que organitzen la informació a través d'unitats afrontades. El treball amb aquestes sèries permet, gràcies a la ubicació en el plànol de les cases, localitzar la informació a l'espai i assegurar una imatge global de la ciutat, per a cada una de les variables estudiades. Aquestes sèries bàsiques s'organitzen en dos grans apartats: el que fa referència a la casa i el

relacionat amb la família o famílies que les ocupen. El primer, a més de les afrontacions de les cases, n'inclou la descripció planta per planta i en relaciona el tipus i nombre d'espais, el preu, el lloguer i l'estat de conservació. El segon proporciona el nom i l'ofici del propietari de la casa i del llogater o llogaters, si n'hi ha, la composició familiar i, en poques ocasions, les edats (122).

Aquests conjunts documentals permeten d'analitzar variables bàsiques rellevants, densitats en focs i habitants, estructura familiar, distribució dels oficis, índexs de riquesa per àrees, etc. El plànol és l'instrument fonamental en l'elaboració de tota aquesta informació, un instrument que permet una visió global per a cada una de les variables i una millor comprensió de les relacions que s'estableixen entre elles. De fet, el plànol actua com un classificador de la informació, de fàcil lectura i que fa ressaltar aspectes significatius que d'altra manera passarien desapercibuts.

A partir de l'estudi de les sèries bàsiques del cadastre, és possible, amb rendiments decreixents, anar extraient informació d'altres documents cadastrals: es tracta de localitzar en el plànol les unitats que van apareixent en els documents "secundaris". D'aquesta manera, podem obtenir resultats espacials de les informacions sobre "pobresa", "taxa de comerç", "personal", "posseïdors de terres", "propietaris de cases, censos i censals", "cases ocupades per militars", etc.

En general, amb la definició topològica s'obté un grau de precisió molt superior al donat per la caracterització per bar-

ris o parròquies que, a més, en el cas de Barcelona, són agregats que no responen clarament a realitats físiques o socials homogènies. En aquest sentit, l'exceptcionalitat del cadastre és evident en relació amb altres fonts documentals que arriben a nivells de precisió menor. Efectivament, l'interès de l'anàlisi "fina" de la realitat urbana apareix clarament, en el curs de la recerca, en comprovar que ni tan sols el nivell de carrer, nivell al qual arriben les fonts parroquials, és suficient per a caracteritzar adequadament zones homogènies: hi ha carrers que presenten característiques molt variades tot seguint el seu recorregut d'un cap a l'altre (carrers Ample, Hospital, Escudellers, Mercaders) i també d'altres amb cares oposades ben diferents (Portaferrisa, Sant Pere més alt). L'anàlisi casa a casa permet de "passar pel sedàs" la realitat urbana i detectar petites variacions de tot tipus que s'escaparien amb una "xarxa" menys tupida.

e. El cadastre i les altres fonts

Si bé el cadastre possibilita ja una anàlisi molt aprofundida de la ciutat, és imprescindible ampliar-ne l'horitzó abordant altres fonts documentals. El fet que el cadastre sigui una base d'informació global possibilita que es puguin establir comparacions útils amb diverses sèries de documents, amb fruits, com a mínim, en tres direccions: primer, comprovant, tema a tema, qüestions de fiabilitat del propi cadastre; segon, situant en el seu just valor i entenent millor les fonts documentals "fragmentàries"; tercer, creant noves bases de treball mitjançant el creuament de diverses fonts.

El cadastre de 1716, com a document fiscal, planteja qües

tions de fiabilitat no sempre fàcils de resoldre. Sense entrar a fons en aquesta problemàtica, es poden apuntar alguns temes analitzables a partir de la comparació documental. Pel que fa a la disposició espacial de les finques urbanes, la fiabilitat del cadastre és evident: el document es comprova per sí sol. Tanmateix, és possible a través de les afrontacions que contenen alguns documents notariais, anar corroborant l'exactitud de les dades del cadastre.

Els documents notariais també poden ajudar a aclarir un altre dels temes de fiabilitat: l'ajustament a la realitat de les xifres que ens dóna el cadastre sobre preus i lloguers. Identificant en les llistes cadastrals les cases que apareixen en els contractes de venda i lloguer dels protocols notariais, es poden comparar les xifres que ens proporcionen ambues fonts: amb els documents analitzats fins ara, no és possible afirmar que el cadastre (de Barcelona i de 1716) valori els preus i lloguers de les cases sistemàticament per dessota de les xifres reals (123).

Sense exhaurir, evidentment, la sèrie àmplia de qüestions que en aquest camp és possible plantejar, és interessant de tractar breument el recompte d'habitants en el cadastre. Per a comprovar si aquest inclou realment a tots els habitants de la ciutat (a part de les conegudes omissions de tropa aquarterada, població conventual, etc.), és oportú comparar la informació cadastral amb la que donen les llibretes de comunió pasqual, conservades per a dues parròquies de la ciutat (124).

D'aquesta comparació, laboriosa però segura, es dedueix que, en el cas de Barcelona, el cadastre inclou pràcticament la

totalitat de les famílies que apareixen a les llibretes de comunió, però "oblida" algun dels components de determinats focs: es tracta, normalment, dels individus més mòbils (aprenents, criats, soldats no aquarterats, etc.) (125). Aquesta mobilitat varia segons les zones de la ciutat, en funció del tipus de foc: família àmplia, propietat o no de la casa, categoria sòcio-professional, etc., amb el qual l'exactitud del cadastre, inferior a la de les llibretes de comunió en el recompte dels individus, varia espacialment: la fiabilitat és per tant, també, una variable que depèn de l'espai.

Si, per una banda, podem anar esmicolant, tema a tema, la fiabilitat del cadastre per comparació sistemàtica amb altres fonts, per l'altra, el caràcter global de la font cadastral permet d'apreciar, en el seu just valor, algunes de les limitacions de les altres fonts.

En el cas de les parròquies barcelonines, de documentació molt delmada, el coneixement del total de la ciutat a partir del cadastre ha d'impedir generalitzacions que derivin exclusivament de l'anàlisi parroquial, necessàriament parcial per aquesta ciutat. Però a més, situant cada una de les famílies que apareixen a les llibretes de comunió pasqual en el plànol que dona, família a família, totes les del cadastre, es poden anar resseguint els límits exactes de la parròquia. Es descobreix que aquests límits són complexos i que no resulten de la simple i directa enumeració per carrers que ens dona la llibreta de comunió (fig.86) (126).

Pel que fa als documents notariais, és evident que hi apa

reixen, amb major freqüència, informacions relacionades amb determinades cases i famílies, escorades cap a la part superior de l'escala social. Ha estat possible, mitjançant la comparació amb el cadastre, de valorar alguns dels graus de deformació que s'introdueixen treballant amb material notarial.

Les cases extretes d'una mostra de documents notariaus s'han localitzat en el cadastre (127). A partir de les dades d'aquest, s'ha estudiat a la mostra una sèrie de variables que, per altra banda i també mitjançant el cadastre, s'ha analitzat per a tota la ciutat. Els gràfics ens orienten sobre les deformacions que s'introdueixen en el referent a la distribució espacial de les informacions, els preus de les cases, la seva grandària i la presència en elles del propietari (figs.87,88 i 89) (quadre 2) (128).

Es pot veure que, en treballar amb mostres de documents notariaus, se n'extreu informació (les anteriors i d'altres) sobre la base d'una ciutat fictícia, deformada en la composició dels seus elements i en la seva situació a l'espai (129). Conèixer aquest grau de deformació del material d'estudi de les mostres notariaus ens ha d'ajudar a treballar-lo amb millors resultats.

L'ús contrastat amb altres fonts documentals permet també d'establir relacions que creen noves bases de treball. La comparació amb l'aixecament d'en Garriga i Roca fa avançar en la definició del plànol, a partir de la reconstrucció topològica. Efectivament, es poden anar comprovant les afrontacions que ens dona el cadastre, en el parcel·lari Garriga i Roca i és factible, per

grans zones i amb molta aproximació, situar les cases del cadastre en la seva corresponent parcel·la. Les petites indeterminacions o errors que hi puguin haver no afectaran essencialment la comprensió del parcel·lari (figs. 147 a 159) (130).

En la línia de creació de noves bases de treball, és important el millor aprofitament espacial que es pot fer de fonts que, d'altra manera, donarien un rendiment menor. És el cas de tots els documents notariaus, gremials, parroquials, municipals, etc., en els que se'ns dóna informació de cases, individus, famílies..., sense situar-los: la recerca d'aquests elements en el cadastre i, per tant, la seva automàtica localització en el plànol, fa que aquestes fonts esdevinguin valuoses per a l'estudi del comportament de les variables a l'espai.

Finalment, és necessari comentar l'enriquiment que, per la visió "fixa" que proporciona el cadastre, significa la incorporació d'anàlisis en el temps. És evident que el mateix cadastre, les sèries del qual abasten tota la resta de l'Edat Moderna, ens oferirà informació en aquest sentit. Per altra banda, els documents notariaus ens brinden ocasions d'obtenir informacions sobre dades que apareixen en el cadastre, per a moments anteriors i posteriors al 1716: evolució de preus i lloguers de cases, canvis de propietaris, modificacions realitzades a les finques, alteracions en la toponímia, evolució de les famílies... Ara bé, possiblement els resultats més interessants s'obtenen per comparació del cadastre amb les fonts parroquials.

Si ens centrem en les llibretes de comunitat, cal tenir en compte que aquestes donen tan sols llistes de noms, ordenats per

carrers: no sabem, normalment, l'ofici dels "comulgants", les característiques de les cases que habiten, exactament on estan situats, etc. El localitzar cada una de les famílies de les llibretes de comunió, en el cadastre, permet d'incorporar a aquestes una gran massa d'informació. Per la seva banda, les llibretes ofereixen dades per a anys anteriors i posteriors al 1716, el que fa possible estudiar com evolucionen algunes variables en el temps.

Amb el creuament d'ambdues fonts podem obtenir resultats que per una banda són desagregables i detallats i per l'altra tenen un caràcter temporal. Això permet d'estudiar, per exemple, la qüestió de la mobilitat espacial a Barcelona, al llarg d'un ampli període centrat en 1716, amb moltes més possibilitats que amb el concurs únic de les llibretes de comunió.

Amb aquestes es pot arribar a saber quan els individus apareixen i desapareixen d'un carrer. L'ajut del cadastre fa possible diseccionar la mobilitat caracteritzant-la en funció de diverses variables, esbrinant quin tipus d'individus i de famílies són les més mòbils i quines zones de la ciutat són les que registren índex més alts de mobilitat.

f. Una base d'informació

El treball aquí plantejat, fonamentat bàsicament en l'exploració del cadastre de 1716 i que vol aprofitar les seves qualitats per a l'anàlisi espacial, el seu caràcter global i les possibilitats que ofereix per a la incorporació d'altres fonts documentals, ha de donar visions generals sobre temes bàsics per

a la comprensió de la ciutat (viari, parcel·lari, tipologies construïdes, caracterització de zones...) i altres variables bàsiques (densitats, mobilitat de la població, distribució funcional dels oficis i àrees dins la ciutat, equipaments urbans, estructura de la propietat, comportament espacial de la riquesa, formes d'ocupació de l'hàbitat, etc.). Aquí només s'ofereix una primera aproximació en la línia indicada: una infraestructura mínima d'informació, suficientment sòlida per a una primera comprensió de la ciutat.

El resultat ens permetrà incidir en dos àmbits igualment interessants: per una banda, en el propi d'aquesta tesi, el de les relacions espai societat a la Barcelona en la qual s'implantarà la Ciutadella; per l'altra, en el debat obert sobre les característiques pròpies de la ciutat pre-industrial o pre-capitalista, en el qual entrarem molt tangencialment, però que sembla necessari plantejar.

2.4.2. Ciutat pre-industrial, ciutat pre-capitalista: els termes d'un debat

Com ja ha estat comentat en la introducció, en general, la ciutat anterior a les transformacions del segle XIX, ha estat objecte d'interpretació teòrica seguint dues línies ben diferenciades. Primerament, la constituïda per aquells que situen en el centre els condicionaments tecnològics i que s'esforcen en remarcar la similitud essencial de totes les ciutats pre-industrials. En segon lloc, la que integren els que centren les seves anàlisis en la transició a la societat capitalista, i que per això mateix

consideren els condicionaments tecnològics en un segon terme, per emfatitzar el pes de les relacions socials i econòmiques, i la seva evolució: no es parlarà aquí de ciutat pre-industrial si nó de ciutat pre-capitalista.

S'estableixen, sobre una i altra base, dos models contraposats de ciutat que pretenen explicar, en la seva globalitat, la mateixa realitat històrica. En ambdós casos, la interpretació comprensiva de la realitat urbana comporta, també, una concreció teòrica sobre quin és el reflex a l'espai de les diverses relacions sòcio-urbanes. És aquest el punt que aquí ens interessa més, tal i com ha quedat ben palès en els apartats anteriors.

La primera línia està dominada per la figura de Sjoberg, que ofereix l'exemple més acabat d'una aproximació teòrica de base molt àmplia, en la qual s'estudien paral·lelament aspectes diversos de ciutats històricament i geogràfica molt diferents (des de les antigues ciutats mesopotàmiques, fins les actuals ciutats índies, passant per les pre-colombines o les de l'Europa Medieval) (131). El punt de vista que imposa la tesi de fons fa remarcar les similituds i oblidar les diferències: el resultat és necessàriament una reducció tan estimulants com perillosa.

En conjunt, ofereix un "tipus ideal", en el sentit de Max Weber, útil com a punt de referència però que no ha de confondre's amb la realitat que s'analitza. A nosaltres ens servirà, especialment, per confrontar el model especial que postula, amb els resultats de l'anàlisi sòcio-topogràfica que resulta, pel cas concret de Barcelona, de l'estudi dels fogatges i del cadastre.

La segona línia, cultivada amb aproximacions més o menys

diverses per un gran nombre d'autors, té per nosaltres encara un major interès, perquè ha tingut un desenvolupament propi en l'estudi de la nostra ciutat amb resultats prou importants, i amb un centre d'atenció molt clar que és el de l'evolució de la casa "artesana". Hi ha, en efecte, un conjunt d'autors que han cultivat d'una manera més o menys central aquesta aproximació. Un dels principals és Lewis Mumford que, de fet, es podria veure entroncat amb la tradició vuit-centista idealitzadora de les relacions socials pròpies de la ciutat medieval (132). Però serà entre els arquitectes que aquesta aproximació adquirirà una particular difusió i un innegable interès.

Vista la ciutat com arquitectura, entre els components que destaca, la residència constitueix la part major de la superfície urbana; i en presentar aquesta, rarament, caràcters de permanència, Rossi considera que cal estudiar-la en la seva evolució. La casa i els canvis tipològics que sofreix es convertiran en un dels principals centres de reflexió i de recerca (133). En aquesta línia i durant els últims 15 anys, a Barcelona s'ha registrat una notable floració d'aportacions que estudien l'evolució de la societat i la vivenda durant els segles XVIII i XIX. En efecte, sobre una base molt notable de treballs d'historiadors (R.Grau 1971,1979; M.López 1971,1973; P.López 1974,1980; M. Arranz 1979,1985;...), s'ha realitzat una important aportació des del camp dels arquitectes (C.Martí i altres 1975, P.Sánchez i altres 1979, J.M.Montaner 1983,...) (134).

En conjunt, però, fins aquí, es tracta d'aproximacions més preocupades per analitzar aspectes concrets d'una transició, que per establir un model global que busqui sintetitzar el con-

junt de relacions espai-societat en el marc de la ciutat pre-capitalista. En aquest sentit, és Vance qui ofereix una formulació més acabada des de la perspectiva esmentada i explicita el que estava implícit en les aproximacions precedents.

Vance afronta la ciutat com un tot, però manté com a peça clau el concepte de casa artesana. És justament en les transformacions que aquesta registrarà on situa el nus de la transició de la ciutat pre-capitalista a la capitalista. A diferència de Sjoberg, Vance considera que l'ordre social no està basat sobre la tecnologia, sinó en els medis d'organitzar la producció. Abans de que es produeixi l'anomenada Revolució Industrial, l'emergència del capitalisme haurà provocat canvis fonamentals en l'ordre social que significaran la mutació dels models residencials (135). La progressiva desaparició de la casa artesana reflectirà el final del vell ordre gremial, centre de la vida urbana, i l'alteració de totes les relacions espai-societat a la ciutat, que canviarà tant en la seva morfologia com en la configuració dels seus continguts.

Vistes les dues perspectives teòriques contraposades, ens proposem aquí el seu contrast amb la nostra recerca concreta. Establirem dues escales d'aproximació: la primera es centrarà en el concepte de casa artesana, per matisar el conjunt de característiques que se li atribueixen, i per establir els seus límits com a model interpretatiu de la ciutat; la segona, analitzarà l'organització de les relacions espai-societat a nivell global i per àrees, en el cas concret de Barcelona, que podem conèixer amb un molt notable nivell de detall i una bona perspectiva històrica donada pels fogatges i el cadastre de 1716; un treball

que podem contrastar, finalment, amb les interpretacions postulades pels dos models teòrics esmentats.

2.4.3. La verificació i els límits del concepte de casa artesana

a. La casa artesana: definició d'un model teòric

El concepte de casa artesana, com a "tipus ideal", té un perfil bastant ben definit que, si s'ha mostrat útil per caracteritzar una transició, no s'ha contrastat fins ara d'una manera efectiva amb la realitat històrica extreta de fonts documentals fiables. En el model teòric, la casa artesana es configura com un microcosmos on es donen, pràcticament, totes les relacions urbanes rellevants, de tal manera que la ciutat tendeix a resumir-se en la casa.

En efecte, es suposa el tipus de vivenda estretament lligat a l'estructura familiar menestral pròpia de la ciutat pre-capitalista: "la família composta a mig camí entre la família patriarcal i la família nuclear" (136), que integra fadrins, aprenents i servei domèstic. La casa és, doncs, unifamiliar, tant des d'un punt de vista tipològic com efectiu. La casa és residència i lloc de treball i la segregació funcional i social no s'aprecia horitzontalment, a l'espai urbà, sinó verticalment dintre de la pròpia casa: a la planta baixa hi ha la botiga on treballen, ben jerarquitzats, mestre, fadrins i aprenents; al primer pis, la planta principal, hi viu el mestre; en els pisos superiors l'ús de les peces és més indefinit, i l'espai inclou habitacions per criats, oficials, aprenents, ..., magatzems i porxa-

des, etc.

La casa, entre mitgeres, d'una sola crugia i per tant de façana estreta, és generalment de planta baixa, un o dos pisos i porxada; i sòl pertanyer als ocupants en virtut d'un contracte emfitèutic: la casa no té pròpiament un valor de canvi i és posseïda en funció del seu valor d'ús. S'entén que els ocupants que den molt lligats a la casa, que acostuma a passar de pares a fills durant varies generacions (137).

Serà la penetració de les relacions capitalistes la que projectarà la segregació funcional i social de l'interior de la vivenda a la topografia urbana, en separar la producció de la residència i les àrees residencials per nivells econòmics. Paral·lelament, es passarà de la casa unifamiliar a la casa de veïns, es multiplicaran els contractes de lloguer i augmentarà la mobilitat domiciliària. La casa passarà de valor d'ús a valor de canvi.

El concepte de casa artesana permet, així, una lectura clara, integrada i "elegant" d'una transició que incideix en molts plans de la realitat urbana. És punt de partida d'una evolució tipològica que ha estat estudiada eficaçment pels treballs citats (Martí Arís, Sánchez...) i, especialment en la fase final del procés, per Josep Me Montaner (138).

Es, de fet, una ficció operativa en la qual no es busca l'exacta coincidència amb la realitat, sinó més aviat les característiques essencials d'una situació teòrica que es pot presentar més o menys emmascarada en les observacions empíriques. En tot cas, la confrontació dels conceptes elaborats en el pla teòric, amb els resultats de la recerca empírica, sembla necessària no

tant per determinar la veritat o falsedat, com per controlar-ne els límits de la validesa i el grau de compliment dels seus presu supòsits.

No es parla mai de quina és la proporció de cases de la ciutat que s'ajusta al patró del que es defineix com a casa artes sana; i tampoc es planteja fins a quin punt es compleix cada una de les característiques enunciades... En ocasions, l'ús del concepte de casa artesana comporta, com hem vist, una interpretació global de la ciutat, de la seva estructura social, del seu funcionament, de la seva organització espacial...: sovint, però, aquesta visió més global és prudentment evitada. Queda, de fet, i nevitablement implícita en una anàlisi de la ciutat que es fixa unilateralment en un aspecte rellevant, però no únic, de la total litat urbana. La ciutat dels oficis i dels gremis fa oblidar la ciutat de les èlites no productives, la ciutat dels marginals, la ciutat dels pagesos...; i dintre la mateixa ciutat dels oficis s'acaba adoptant una visió que necessàriament elimina les differències, els conflictes, l'heterogeneïtat, la complexitat...

La confrontació entre elaboració teòrica i treball empíric no ha de portar a una invalidació del model, ja molt elaborat i que ha donat bons resultats en l'estudi de l'evolució de la ciutat dels segles XVIII i XIX, sinó que ha de servir per verificar-ne i matisar-ne els perfils establerts, i per limitar-ne l'abast... Més endavant, aquesta confrontació ens permetrà de donar un marc global de referència on situar el tipus ideal,

b. Un primer tema: la mobilitat

Una de les suposicions implícites en les formulacions més

habituals sobre les característiques de la casa artesana és la de l'estabilitat domiciliària. Des de Mumford es manté la imatge de la casa com a bé que es transmet de pares a fills, el que indueix a pensar en una escassa mobilitat de la població. El cadastre i la seva comparació amb les fonts parroquials pot permetre una primera aproximació a la molt important mobilitat que s'enregistra a la Barcelona anterior a 1716.

En efecte, en observar la corba de la parròquia de Sant Just del segle XVII (fig.78), es palesa com a característica ben visible les extraordinàries fluctuacions de població d'un any a l'altre. Sembla evident que aquestes fluctuacions de població no poden ser el resultat dels neixements i els òbits i que hi té un pes molt important el saldo migratori. Aquesta primera aproximació ja ens ha de fer considerar la importància de la mobilitat de la població urbana. Amb tot, com veurem, la simple observació de la corba no ens dóna una idea prou exacta de la proporció real d'aquesta mobilitat: serà necessària una anàlisi més acurada.

El constatar la rellevància de la mobilitat de la població urbana contradiu, aparentment, una de les bases que semblen millor establertes pel que fa a la demografia de l'antic règim: el seu sedentarisme. En aquest sentit, Pierre Goubert assenyala que si bé hi ha migracions, aquestes suposen un tant per cent in fim respecte de la població total (139). Ara bé, si en termes globals el pas de la societat d'antic règim a la ciutat industrial suposa un gran increment de la mobilitat, si limitem la nostra observació al món urbà, veiem que ja en el període pre-industrial, almenys en un grup restringit de ciutats, la mobilitat ja assolía proporcions molt considerables.

De fet, des del moment que deixem de banda les visions molt generals i volem entendre amb més detall el comportament de la població, ens adonem que la demografia de l'edat moderna és encara mal coneguda. Com confessa De Vries, els avanços no han fet altra cosa que aguditzar la nostra sensació d'ignorància; les tècniques més acurades d'anàlisi demogràfica, com el mètode de reconstrucció de famílies, han donat bons resultats aplicades a petites poblacions, però s'han mostrat impotents davant de les grans ciutats: l'estudi de la mobilitat, sens dubte, se n'ha ressentit (140).

Els desplaçaments de gran amplitud estan acceptats pel període que abraça els segles XVI i XVII. Estudis modèlics com el de Nadal i Giralt (141) han corroborat la importància crucial d'aquesta emigració de caràcter excepcional. A nosaltres, però, ens interessa, més que la mobilitat excepcional lligada a conjunctures concretes, la mobilitat de caràcter estructural lligada a les característiques de la ciutat.

Des de sempre, s'ha considerat la ciutat com a receptora d'un flux immigratori que assegura la seva "reproducció demogràfica": és admés que les ciutats de l'antic règim necessiten una constant immigració rural per mantenir un saldo demogràfic positiu. La ciutat seria doncs un "mouroir", per usar les paraules de Jean Pierre Bardet (142). Aquest mateix autor, en el seu minuciós i acurat treball sobre Rouen, replica a la visió unilateral resumida en aquesta afirmació, sostenint que la ciutat no és tan sols un "mouroir" sinó també un "passoire"; en altres termes, no únicament cal considerar la importància de la immigració, sinó també la de l'emigració. "Immigration certes, le fait est bien

connu, mais aussi émigration, un aspect qu'on a un peu trop négligé. Il y a quelques années on insistait beaucoup sur le grand mouvoir urbain. Les cités auraient absorbé les surplus ruraux, massacré des populations entières pour survivre. Schéma imaginé par Moheal, repris bien souvent dans les dissertations mal fondées. Il est vrai que la mortalité urbaine est très élevée, nous le constaterons (...)"Mais il serait excessif de présenter la Cité comme une sorte d'entonnoir où s'engouffreraient "sans espoir de retour" tous les paysans déracinés. Le brassage est plus subtil, et il n'est pas inintéressant de découvrir que beaucoup repartent avec dans leurs bagages les secrets, plus ou moins funestes, que leur inculque la vie citadine" (143).

Diversos estudis sobre ciutats franceses, en efecte, han atestat la importància de la immigració a la ciutat i l'han xifrat donant com a resultat que entorn al 50% de la població és d'origen exterior (Rouen 1700-1792: 50,2%; Caen 1798: 51,8%; Ginebra XVIII: 46%; Lyon 1728-1788: 52%; Marsella XVIII: 47,1%; només Bordeaux 1737-1791 queda per sota (32,6%), probablement per tractar-se d'una ciutat en expansió) (144). Bardet xifra, a partir de càlculs sofisticats, no tan sols la immigració sinó l'emigració, i diferencia la mobilitat segons categories socials. Així, entre els notables, si el percentatge d'immigrants és del 53%, el d'emigrants seria del 33%, entre els artesans les xifres serien respectivament 46% i 15% i entre els obrers serien 47% i 19%.

A Barcelona, tret de l'estudi fonamental de Nadal i Giralt sobre la importància de l'immigració francesa, que ens dóna una primera pauta de comparació, no es disposa de recerques que abor-

din específicament la immigració i emigració a la ciutat, de caràcter més estructural. Tot i les dificultats que presenten les fonts parroquials, molt delmades, les recerques en aquest sentit tenen possibilitats evidents.

En aquesta tesi no es pot aprofundir, òbviament, sobre aspectes de contingut demogràfic que exigeixen una intensitat de dedicació només assumible per un treball amb aquest objectiu específic. S'intentarà, però, sondejar alguns índexs de mobilitat com indicadors orientatius: ens centrarem en la mobilitat en relació al domicili.

Les llibretes de comunió pasqual, que ens han permès confeccionar la corba de població del segle XVII i constatar les agudes fluctuacions de població, permeten també una aproximació a la "mobilitat domiciliària" de la Barcelona anterior a 1716. En efecte, les relacions de "comulgants", que es feien anualment abans de Pasqua, permeten comparar de any en any els habitants que es mantenen carrer per carrer. Podem conèixer així els que es mantenen en el mateix carrer i els que abandonen el domicili d'un any per l'altre (145). Aquest indicador no és comparable amb els utilitzats en els altres treballs que hem mencionat, però és molt orientatiu i particularment útil per caracteritzar espacialment el grau de mobilitat segons les característiques de cada àrea urbana.

El primer que ens interessa és comparar la mobilitat a curt termini en el moment de confecció del cadastre de 1716. Per això, s'han comparat les llibretes de comunió pasqual dels anys 1715, 1716 i 1717, el que ens mostra que de l'ordre del 39% al

40% dels cognoms que figuren a cada carrer, com a mitjana, es renova d'un any per l'altre; i que, en el transcurs de tres anys, només es manté fixa, per regla general, una mitjana de l'ordre del 37 al 49% dels cognoms de cada carrer. Aquestes observacions configuren un quadre demogràfic molt fluït que, si bé varia sensiblement segons les característiques de cada zona, manté a tot arreu un nivell de mobilitat domiciliària important.

Es podria pensar que, en gran part, això és degut a la singular conjuntura del moment posterior a la guerra. L'anàlisi de les corbes de que es disposa (figs. 78,90 a 110) no mostren, però, unes fluctuacions especialment agudes si es compara aquest amb altres períodes. S'ha fet una comprovació limitada a alguns carrers durant els triennis 1690-91-92 i 1745-46-47: si bé aquest sondeig és clarament insuficient, sembla deixar clar que, malgrat els canvis de mobilitat que s'adverteixen en períodes diferents, en carrers de característiques diverses, hi ha uns mínims molt alts de renovació estructural de la població. En efecte, els dos triennis escollits no semblen particularment inestables i coincideixen amb dos moments que es poden considerar, més aviat, com de creixement demogràfic, el que fa suposar que no és un moment d'alta mortalitat (146). Malgrat tot, només queden fixes, durant tres anys i en els quatre carrers estudiats, entre el 40% i el 70% dels habitants.

Si per diverses carrers s'amplia el període d'aquesta comparació, es pot aconseguir un aprofundiment en dos sentits: per un costat deixar més clares les característiques més estructurals d'aquesta mobilitat; per l'altra, observar amb més precisió el comportament diferencial dels diversos carrers, comportament que s'

hauria de correlacionar amb el seu perfil sòcio-econòmic.

En observar, primer, les evolucions demogràfiques per carrers i per sectors s'aprecien, com ja feiem en el capítol anterior en estudiar la parròquia de Sant Just, clares diferències de comportament d'acord amb les diferències sòcio-econòmiques que els caracteritzen. Per exemple, els sectors del Raval acusen més intensament la pesta de 1707, però es recuperen en canvi ràpidament i registren un fort augment entre 1707 i 1715; mentre que l'àrea de la plaça de Santa Anna, més aristocràtica, té una evolució pràcticament inversa.

Per carrers, les diferències són encara més clares. Els carrers Pedritxol, Portaferrissa, Ripoll, Santa Anna mostren un comportament semblant entre si d'acord amb les pautes similars del sector; mentre que els carrers Tallers i Hospital mostren una corba també bastant estable, però inversa; i a la perifèria del Raval, els carrers de menor nivell econòmic, com Sendra i Natzaret tenen una evolució molt més sotmesa a fluctuacions, amb una neta repercusió de la pesta de 1707.

Les corbes dels carrers de la parròquia de Sant Just, que abracen un arc cronològic més ampli i amb un registre de dades anual, ofereix una idea de les oscil·lacions del període força completa i complementa les dades anteriors. Les diferències entre carrers es manifesten a les corbes de mobilitat a llarg termini (figs. 111 a 128); el que més ens interessa, però, és remarcar les similituds entre corbes per mostrar el que es poden considerar característiques estructurals de la mobilitat domiciliària en un llarg període.

Les corbes s'han confeccionat prenent com a base de comparació els noms i cognoms que consten per cada carrer a les llibretes de comunió de l'any 1717. Noms i cognoms que s'han comparat amb els que figuren en llibretes de comunió d'anys anteriors i posteriors separades en el temps. S'han establert percentatges, respectivament, del nombre d'individus amb el mateix nom i cognom, i el nombre de focs que mantenen algun cognom, que es conserven sobre el total dels que hi havia l'any 1717. S'ha seguit, així, la traça, reculant i avançant en el temps, de les famílies i dels individus que hi havia en aquell moment entre els anys 1693 i 1744.

Les corbes varien sensiblement segons les característiques del carrer. La mínima mobilitat es comprova als carrers que es definien, ja el 1516, com artesanals-comercials: Boqueria i el tram del carrer Hospital més pròxim a la Rambla (figs.112 i 122). El tram del carrer Hospital més pròxim a Sant Llàtzer té, en canvi, una mobilitat molt més acusada, que s'aproxima a les més exagerades de carrers pobres i perifèrics, com el de Natzarret (fig.119) o el carrer de la Cendra (fig.118).

Al carrer de la Boqueria, per exemple, als dos anys es mantenen el 64% i el 69% dels individus, mentre que entorn al 85% dels focs manté algun dels cognoms de 1717. Per un espai de temps superior, es marca una assimetria que es repetirà a la majoria dels carrers, fruit de les repercussions de la guerra, el setge i, especialment, de la pesta de 1707: assimetria clarament acusada als carrers de major mobilitat, pobres i perifèrics. A la Boqueria, són encara alts: el 53% dels habitants es mantenen 10 anys després, el 34% ja eren 10 anys abans, el 77% dels focs

mantenen, en ambdós casos, algun dels cognoms. El carrer de la Boqueria i el tram mencionat del carrer Hospital formen l'eix més clarament artesanal-comercial de les parròquies que es poden analitzar i són els que més s'aproximen a les suposicions demogràfiques implícites en el concepte de casa artesana.

Els carrers més "notables", com per exemple Portaferrissa, plaça Santa Anna, i fins i tot Pedritxol, registren una major renovació de la població a nivell individual i familiar; però hi observem, en el llarg termini, un nucli de focs molt estable, que representa entorn al 40% de les famílies.

A la parròquia de Sant Just s'adverteix una més clara asimetria en les corbes que, en el carrer Ample, al Dormidor de Sant Francesc, a la Carnisseria d'en Sors i a la Davallada dels Lleons, fa pensar en una renovació important de la població entorn al canvi de segle.

Més enllà de les diferències entre carrers i de les asimetries en el temps, provocades en part per vicissituds de caràcter local, interessa remarcar els trets que predominen. Ja havíem vist la intensa renovació de la població en el curt termini: en dos anys, fora dels carrers més estables ja esmentats, es conserven només entorn al 50% dels individus, o potser menys. En el llarg termini, passats els 20 anys els percentatges acostumen a situar-se per dessota del 10%. En el mig termini, als 10 anys, els percentatges fluctuen entorn al 20% dels individus.

Mitjançant la comparació de les llibretes de comunió i el cadastre, es poden resseguir quins són els individus més mòbils.

Són, en primer lloc, els aprenents, criats, soldats no aquarterats, etc. En segon lloc, els focs amb menys habitants i sovint sense ofici: jornalers, vídues, etc. Els focs de notables són, en algunes ocasions molt estables: més de del punt de vista de les famílies que dels individus. Hi ha, però, un nombre considerable de focs notables lligats a la nova burocràcia que són extremadament mòbils.

En definitiva, algunes famílies de notables, però sobretot els focs artesans més rics, es constitueixen en el nucli més estable de la ciutat. Serien aquests focs artesans els que més s'aproximarien als ideals de la casa artesana. Si s'observa a nivell de famílies, en els carrers més estables s'aprecia, en el llarg termini, que entorn a un 30 o un 40% dels focs mantenen algun cognom dels que constaven a l'any 1717. Aquestes famílies formen, però, un nucli minoritari i d'una estabilitat relativa, ja que els individus es renoven molt ràpidament.

c. Un segon tema: la propietat

Un dels postulats importants, implícits en el concepte de casa artesana, és el que afirma que aquesta pertany (o acostuma a pertànyer) al seu ocupant en virtut d'un contracte emfitèutic (147). Suposició que encaixa amb una visió encara bastant generalitzada que descriu les ciutats de l'Antic Règim com a entitats essencialment estàtiques, en les quals l'estabilitat de la població comporta una molt escassa presència de la casa de lloguer.

Ja hem vist l'extraordinària mobilitat de la població urbana; una simple lectura del cadastre ens revela que, contrària-

ment al que sovint es diu, el lloguer té ja una presència considerable en la ciutat de 1716 (quadres 3,4, i 5). El treball realitzat per Nadal i Giralt en 1963 no defugia aquest problema i quantificava el nombre total de propietaris en 3.357. No s'explicitaven els criteris de càlcul que conduïen a aquesta xifra, i s'en deduia, sense més preàmbuls, que 3.357 famílies es repartien la propietat de les vivendes barcelonines.

Aquest càlcul portava els autors a afirmar que el 43,5% dels focs eren propietaris: percentatge que consideraven notablement alt. La propietat, sense estar totalment repartida com succeïria en una ciutat integrada exclusivament per "cases artesanes", no presentava, segons els autors, un grau de concentració excessiu (148).

No es tracta de discutir la conclusió que, en la seva vaguetat, pot ser admissible encara que varïin substancialment les xifres, però sí que cal qüestionar aquestes xifres. En efecte, en el quadre 6, que és el producte d'un càlcul minuciós de les dades del cadastre de 1716, s'observa que el nombre de focs vivint en casa pròpia és de 2.304, i que el nombre de focs vivint com a inquilins és de 5.434. Això significa, tal com manifesta el quadre 4 que, encara que en el 50% de les cases hi viu el propietari, el 70% de les famílies viu a lloguer.

La diferència entre les xifres de Nadal i Giralt (3.357 propietaris) i les que resulten del cadastre (2.304 focs vivint a casa pròpia), tampoc es pot atribuir al conjunt de propietaris no vivint en casa pròpia. Aquest grup, que aquells autors no mencionen, no és ni molt menys tan nombrós. Els pagaments del ca

cadastre de l'any 1721 (149) ens ofereixen una xifra global de propietaris de 2.860 que, si l'acceptem com equivalent a la de 1716, dóna una diferència de 556 "propietaris" que no vivien en casa de la seva propietat a Barcelona. Aquests "propietaris" queden repartits en confraries, forasters, propietaris vivint a lloguer, la ciutat, el rei, etc. Al marge, queden les cases pertanyent al clergat i institucions eclesiàstiques, que no pagaven cadastre i no es troben documentalment registrades: en tot cas, no és lògic de considerar que pertanyien a "famílies".

El que un 70% dels focs estigués a lloguer ens dóna ja una idea de la dinamicitat possible de la propietat urbana, però, a més, cal tenir en compte que, els que apareixen al cadastre com a "dueños", detenten, per regla general, tan sols el domini útil de les cases: és freqüent una cadena de censos sobre la mateixa finca.

Seria interessant d'estudiar l'evolució, a través del temps, dels dos règims de tinència de les cases -el lloguer i l'emfiteusi- que veiem coexistir en 1716 (150). En efecte, encara que insuficientment estudiat, està àmpliament admés que el sistema d'establiments emfitèutics és, en la forma que es practica a la ciutat moderna, d'origen baix-medieval; i que és la forma dominant i característica de tinència de la terra i dels solars urbans.

A Barcelona, la possibilitat d'existència de diversos senyors mitjans permetrà un marge considerable de maniobra per a l'extracció de rendes dels solars urbans. Seran, però, les relacions de lloguer les que oferiran un perfil més "modern": perquè

el propietari no renuncia al control efectiu sobre la seva propietat, perquè aquest control li suposa inversions que l'establiment emfitèutic li evitava i també perquè hi obté més alts rendiments: és el producte d'una estratègia que busca més el capital que la renda. Això pot fer pensar que el pes creixent del lloguer és signe de penetració capitalista. És probable que sigui una resposta immediata, encara que limitada, als processos inflacionaris dels períodes precedents, que en devaluar el valor dels censos han propiciat el lloguer com a alternativa.

Aquest és un problema que queda lògicament i necessària fora de les possibilitats i objectius d'aquesta tesi. En no poder situar les dades que obtenim en una sèrie cronològica, amb un abans i un després, i en no tenir clar quin és el significat exacte del lloguer o la emfiteusi, es fan bastant gratuïtes les valoracions (com la de Nadal i Giralt) que consideren si és o no important el nombre de cases ocupades en règim de lloguer.

La coexistència del lloguer i l'emfiteusi, que responen a lògiques i necessitats diferents, complexifiquen la realitat que ens ofereix el cadastre i en dificulta la lectura. Observem, d'antuvi, que entre els oficis el ser propietari marca una diferència econòmica clara. De tal manera que els oficis queden perfectament ordenats segons el percentatge d'individus del gremi propietaris de la casa on viuen: els sabaters, per exemple, són propietaris en un 25% dels casos, els argenters, en canvi, en un 62%, mentre que els treballadors i jornalers del camp arriben no més a un 4% (quadre 7).

Això fa pensar que, en termes generals, la propietat de

la casa és signe de riquesa. Una aproximació per barris, però, ofereix resultats aparentment il·lògics (El barri com a unitat d'estudi, si bé facilita els càlculs resulta poc explicatiu: alguns barris amb caràcter més homogeni poden orientar en una primera aproximació). En aquest cas, el quadre 4 permet apreciar que les màximes concentracions de propietaris no es produeixen en el barri 1, que té el perfil més clarament nobiliari i notable, i on només el 28% dels focs són propietaris. El quadre 5 ho confirma ja que ens mostra el pes molt important de l'inquilinat, pel que fa a les millors cases, en els barris 1, 2 i 4. És en canvi en els barris amb major predomini d'oficis artesans amb un cert nivell de riquesa, els barris 3, 4 i 5, on s'enregistra el màxim percentatge de propietaris (30%, 32,4%, 32,3%). A la perifèria es torna a produir un fenomen aparentment poc comprensible: el barri 9 té, com sembla lògic, el més baix nivell de propietaris (23%), però el barri 10, en canvi, mostra un dels més alts percentatges de propietaris (30,6%).

Les causes d'aquestes "anomalies" aparents es poden esbrinar, sinó d'una manera completa, si parcialment, estudiant carrers concrets i observant cas per cas. Se'n treu com a conclusió que els carrers amb ampli predomini de focs artesans amb alt nivell de riquesa, com l'Argenteria o la Boqueria, hi ha una alta proporció de propietaris habitant la seva pròpia casa. En canvi, en alguns carrers d'alt status però de caire més aristocràtic, com el carrer Ample, la Davallada de Viladecols, etc., són freqüents les cases d'alt valor habitades en virtut de contractes de lloguer, al que cal afegir l'existència d'un bon nombre de botigues amb ocupants a lloguer. No a tots els carrers, però, de

caràcter aristocràtic hi predomina el lloguer: al barri 8, per exemple, ocupat en bona part pel carrers de Santa Anna i Portaferri_{ssa}, el 31,1% dels focs són propietaris.

Si es compara aquesta situació amb els nivells de mobilitat estudiats per carrers, les correlacions semben evidents. En efecte, en els barris 1 i 2, entorn als carrers Ample, Davallada de Viladecols, Framenors, etc., s'enregistra una alta mobilitat de focs d'alt status, lligats, en gran part, a la nova administració borbònica i a les jerarquies militars (aquest caràcter d'"hotel de luxe" s'aprecia ja durant el segle XVII). Una mobilitat que no es presenta als carrers Portaferri_{ssa} o Santa Anna.

Les diferències que hem observat entre el Raval alt (barri 9) i el Raval baix (barri 10) obeeixen quasi exclusivament a les característiques diferencials del carrer Hospital, fet que quedava remarcat en estudiar el fogatge de 1516, i que conformava l'anàlisi de la mobilitat per carrers. Efectivament, el carrer Hospital, sobretot en el seu primer tram, era un carrer comercial-artesanal, de nivell econòmic alt i de molt baixa mobilitat. Si es consulta el cadastre es comprova que aquest carrer té un gran pes dintre del barri: s'hi compten de l'ordre d'un terç dels focs del barri i s'hi concentren més de la meitat dels "dues" de tot el barri.

La correlació entre lloguer i mobilitat és fàcil d'entendre si adoptem el punt de vista dels usuaris: el cens enfitèutic, encara que més baix que el lloguer, imposava, a cada canvi de censataris, el pagament de lluïsmes que suposaven quantitats molt respectables. Fòrmula que semblava expressament pensada per

evitar els constants canvis de censataris, en un món de molt alta mobilitat real i ideals de completa estabilitat.

Els pagaments del cadastre de 1721 ens permeten d'adoptar la perspectiva dels propietaris i analitzar l'estructura de la propietat urbana (151). Ja hem comentat que, en 1721, el nombre total de propietaris de cases és de 2.860, que si el relacionem amb els focs de 1716 (7.742 focs) significaria un 37% del total del cens (151 bis). El 64,3% dels propietaris, és a dir un 24% del cens, ho són d'una sola unitat habitable i reuneixen el 36,6% del total de les unitats habitables. El 45,7% dels propietaris, de l'ordre d'un 13% dels cens de 1716, amb més d'una unitat habitable, concentren el 63,6% de les cases i botigues (fig. 129).

Es podria mantenir, com ja afirmaven Nadal i Giralt sobre xifres errònies, que la propietat no està gaire concentrada: podem veure que el 49,6% de les unitats habitables pertanyen als que posseeixen de 2 a 5 cases, que representen el 32,7% dels propietaris, o sigui, aproximadament un 12% dels cens de 1716. Per afirmar-ho amb plena seguretat seria del tot necessari, però, poder establir comparacions amb moments anteriors i posteriors a l'estudiat.

S'observa que, amb gran diferència, són els títols nobiliaris, doctors i notables els que disposen d'un major nombre d'unitats llogables. Es comprova, però, a la mateixa font documental, que aquestes representen només una part aparentment secundària respecte la seva riquesa urbana imposable. En efecte, els pagaments al cadastre de 1720 inclouen tant cases com censos i ob-

servem que, entre aquells que més paguen, predominen els ingressos per censos sobre els ingressos per lloguers. No podem comprovar ni valorar la fiabilitat de la font pel que fa als censos que anota: tot sembla indicar que han de ser difícils de controlar. En qualsevol cas, la valoració de censos que faci el cadastre sempre serà inferior a la real, de tal manera que el predomini dels censos sobre els lloguers, entre les grans fortunes, és almenys un símptoma clar (quadre 9).

El cens, segons tots els indicis, ofereix encara en aquestes dates clars avantatges sobre el lloguer. Si bé és veritat que dóna rendiments més baixos, aquests són molt més segurs i no comporten especial dedicació ni inversions; a més, tot sembla indicar que es constitueixen en "béns" fàcilment negociables (152).

Sembla doncs clar que, malgrat l'alt percentatge de focs a lloguer a la ciutat, no és aquest un negoci atractiu a gran escala. El predomini de propietaris que tenen un nombre limitat de cases disponibles per llogar fa pensar en la necessitat d'un control personal; el que queda confirmat si observem la localització de les propietats: el seu aglevament per zones i, molt sovint, la proximitat del domicili de qui les detenta.

Això no vol dir, però, que no hi hagi un nombre limitat de personatges molt concrets amb un conjunt molt considerable d'unitats llogables: el cas més remarcable és el de Don Hugo de Santjoan que disposa d'un total de 27 unitats habitables, 5 situades entorn al seu domicili, a l'àrea del carrer de la Mercè i carrer Ample, i la resta al Raval superior, als carrers Ferlandina, Natzaret i Tallers. Un altre cas semblant és el de Joan Ra

moneda, confiter, que disposa de 19 unitats amb una estructura espacial quasi idèntica: un grup de 4 unitats entorn al domicili del propietari del carrer de l'Espaseria i la resta a l'àrea del Pedró, carrer de la Sendra, Riera de'n Prim Alta... O també el de Doña Josepha de Pinós i Urriés, amb 3 unitats entorn al carrer Boters, on té el domicili, i un conjunt de 14 cases al carrer de Sant Pau, de les quals 12 formen una sèrie molt clara.

És aquest un detall a destacar: les cases d'un mateix propietari formen, en molts casos, sèries de vivendes del mateix preu, molt baix per regla general. Aquest és un fet que es repeteix sovint especialment en els barris 2, 9 i 10; i és el resultat, sense cap dubte, d'una construcció en sèrie de cases barates pensades des del seu origen com a cases per extreure'n una renda de lloguer (fig.130).

En altres casos, l'explotació de nombres considerables d'unitats és el producte de la reconversió d'una gran propietat. El cas més assenyalat és el de Don Josep Bru i Mora, que suma 13 unitats, totes entorn al carrer Montcada, Mosques i Seca. Aquest és un cas extrem d'una tendència habitual entre els propietaris de grans mansions urbanes: la d'explotar una part de la pròpia casa mitjançant la segregació de botigues, o fins i tot de fragments que el cadastre qualifica ja de cases.

En conjunt, entre els notables, tret d'una exigua minoria que inverteix en la construcció o compra de cases barates per a extreure'n una renda d'inquilinat, el més freqüent és el concentrar la riquesa urbana en forma de censos i mantenir un nombre limitat d'unitats habitables entorn al propi domicili, de les

quals se'n cobra el lloguer.

En canvi, entre l'élite dels oficis, el comportament que s'adverteix és diferent. És freqüent, entre aquests artesans, la possessió d'un nombre limitat de cases i la quasi absoluta absència de censos. Les cases, en aquestes economies, semblen jugar el paper d'inversió preferent. Probablement perquè els hi poden dedicar l'atenció i control que necessiten, perquè se'n pot extreure una renda considerable i perquè, molt possiblement, poden resoldre problemes familiars de cara als fills, dot i herència.

En aquest sentit, sembla necessari constatar l'alt nombre d'unitats llogables de que disposen les vídues. Les vídues propietàries són una minoria respecte del total d'un col·lectiu que, com ja hem vist en el fogatge de 1516, és estructuralment molt nombrós. La condició de vídua, si no estava protegida per condicions contractuales ben establertes en les capitulacions matrimoniales, era molt exposada, ja que d'acord amb la llei, mort el marit i realitzat l'inventari dels seus béns, la vídua només tenia dret d'usufructe durant l'any de plor (153).

Diverses fonts documentals deixen bastant clara la correlació entre viudetat, misèria i prostitució (154). És per això que, dintre d'aquest col·lectiu, el poder disposar d'algunes propietats de les quals extreure una renda suposava una de les poques garanties de cara al futur; i és freqüent que, mort el marit, la vídua busqui un domicili de baix lloguer per ella mateixa i arrendi a un altre la seva pròpia casa.

En conjunt, no sembla que el predomini de lloguer o emfi-

teusi pugui ser, en aquest moment històric, directament relacionable amb una major o menor penetració de les relacions capitalistes. L'ús del lloguer sembla incidir sobretot en les economies moderades de l'artesanat, i en canvi els establiments emfiteùtics oferiran encara, fins molt endavant, possibilitats importants d'acumulació (155).

d. Un tercer tema: tipologia i ús

d.1. La casa i la família

La casa artesana és unifamiliar. El pas de la casa unifamiliar a la casa plurifamiliar constitueix l'eix fonamental de l'evolució que imposa la penetració de les noves relacions capitalistes. S'ha assenyalat encertadament l'existència, en el moment del cadastre, de cases ocupades per diverses famílies (156). Això, però, s'ha atribuït a raons accidentals, fonamentalment els bombardejós i setges que va patir Barcelona entre 1691 i 1714.

Malgrat aquest fet, que s'ha jutjat fonamentalment com una anomalia, s'ha considerat, generalment, com a propi de la ciutat pre-industrial el predomini quasi absolut de les cases unifamiliars. El cadastre, però, ens revela que només el 63,4% de les cases està ocupada per un sol foc (quadres 10,11,12,13 i 14). Si acceptem comptabilitzar també les cases en les quals les cases estan ocupades per altres focs, el percentatge s'aproxima al 70% (quadre 6). Dit d'una altra manera, entorn a un 30% de les cases està format per unitats habitades per més d'una família i en un 9,2% de les cases hi conviuen tres o més focs.

Es a la ciutat de llevant (barris 4, 3 i 6) on es donen les més grans concentracions de cases amb 4 o més focs (quadre 11). Coneixem, de fet, un nombre apreciable de cases en les quals apareixen diverses cuines i espais que, organitzats i repetits per pisos, conformen esquemes pròxims als de la casa de veïns. Això succeeix sobretot a l'àrea més central i densa de la ciutat i especialment a la zona dels Encants i davant la Llotja, punt on és màxima la complexitat de l'estructura física.

L'ocupació múltiple de les cases s'accentua en moments de terminats de la història de la ciutat: el moment del cadastre n'és un exemple; però, a més, resulta sempre més pronunciada a les àrees denses: si per tota la ciutat el percentatge de focs que viuen sols és de l'ordre d'un 40%, en algunes zones denses pot disminuir fins a la meitat (quadre 13).

Malgrat aquestes xifres, que limiten força el predomini efectiu de les famílies vivint soles en una casa, resulta clar que, des del punt de vista tipològic i fora d'àrees molt concretes de la ciutat, és la casa unifamiliar la que predomina d'una manera absoluta. Cal remarcar, però, la diferència entre el model tipològic i el seu ús. De fet, aquest tipus no pateix grans modificacions quan hi conviuen diverses famílies. Així, és freqüent el cas en el qual els "serveis" de la casa (escala, cuina, safareig, pou...) es comparteixen, i tampoc és difícil que s'hi afegixin alguns elements simples que "equipen" l'espai habitat (xemeneies, aigüeres, escudellers...), fàcils de construir, instal·lables a qualsevol espai, de poc cost i que no modifiquen essencialment l'estructura de l'immoble (156 bis).

En aquest context, un element com la botiga té un paper molt important, com a espai fàcilment segregable. En efecte, una bona part de les botigues de la ciutat són, de fet, vivendes d' inferior condició, més o menys separades físicament de les cases en les que se situen. D'acord amb això, són freqüents els canvis a la planta baixa per a independitzar l'entrada de la casa de l' espai destinat a botiga. És fins i tot normal arribar a unir les botigues a una o diverses estances situades a les plantes altes, mitjançant una escala de cargol (157).

De fet, només cal llegir els documents noterials (que es preocupen molt en definir el nombre de "portals fora obrint" en el moment de la redacció del document i abans d'aquest moment), per veure com ha variat el nombre de portals al llarg del temps: les botigues "segregades" apareixen i desapareixen en una ciutat que no és un organisme immòbil, sinó que, tot al contrari, està sotmès a canvis constants en les seves cases i en els seus ocupants.

Contra la creència que tendeix a suposar que l'ocupació múltiple de les cases és una anomalia que es produeix com a conseqüència de les vicissituds bèliques entre 1691 i 1714, cal remarcar que la botiga no és utilitzada com a vivenda només en aquest moment històric. Des dels primers fogatges, tenim notícies del paper i del pes de les botigues com a vivendes d'ínfima categoria, el que confirmen, d'altra banda, altres fonts documentals (157 bis). La botiga juga un paper important com a element d'absorció de la població de baix nivell econòmic, en els moments en que aquesta augmenta: fet ja visible en el recompte de focs de la parròquia de Sant Just de l'any 1390, que correspon a un mo-

ment demogràficament alt.

El 1716, hi ha un apreciable nombre de cases buides per llogar, però en canvi, un 15% de les famílies habita en botigues, més o menys independitzades de les cases en les quals s'inclouen (quadre 4). La incorporació molt freqüent d'un "sostret" a l'espai de la botiga sembla indicar una intenció d'aconseguir, ja en el seu origen, un doble ús com a lloc de treball i com a infravivenda. En major mesura que la casa, la botiga és un element apte per segregar espais independents, en una estructura física de volum poc alterat durant segles, però que s'adapta a canvis importants de la població que l'ocupa.

La presència de la botiga com a vivenda, la seva ocupació per famílies que la usen a més com a espai de treball, però també, molt sovint, per persones que no necessiten botiga (aproximadament un 45%), ens marca un nou límit a la presència de la casa artesana en "estat pur".

d.2. Residència i producció

La casa artesana és, al mateix temps, unitat de residència i unitat de producció. Això fa que la relació entre la casa com a residència i la botiga com a espai de treball es configuri com a essencial. Si s'observa el quadre 14, constatem que de totes les botigues que consten al cadastre, exclos el barri 4, només el 24,1% són botigues on no hi viu ningú i que formen part d'una casa; s'hi compten aquí, a més, cases en les quals hi viuen més d'un foc, és a dir, casos que, de fet, no encaixen amb el model teòric de casa artesana.

L'anàlisi de la presència d'aquest tipus de botigues per barris ens pot aproximar, sempre per excés, al possible nombre de "cases artesanes" que hi poden haver. Els barris amb major predomini d'oficis artesans d'alt nivell de riquesa són els que mostren els màxims percentatges: especialment al barri 3 amb el 40%, seguint del barri 5 amb un 32%... Els dos barris integren una part important del centre artesanal-comercial que observàvem en el fogatge de 1516. El barri 4, que descartem a causa de les carencies documentals ja esmentades, per la mateixa raó, oferiria un percentatge probablement superior al del barri 5.

Queden per sobre de la mitjana els barris 1 i 10 (29%), que tenen enclavaments "artesano-comercials" importants com el carrer del Call, el Regomir i el carrer Hospital. Per contra, la resta dels barris queda clarament per sota de la mitjana: 1,6% (barri 8), 6% (barri 7), 16% (barri 9), 17% (barris 2 i 6). Són barris on les botigues estan majoritàriament complint la funció d'infravivendes.

Si estudiem el tema de la botiga en funció de l'ofici del cap de foc que la posseeix, acabarem de situar el problema en les seves verdaderes dimensions. En efecte, els "oficis" que el cadastre (com també els fogatges) enregistra, denoten tant activitats com una simple definició social o de status.

Veïem així que l'"ofici" més nombrós és el de vídua i que segueixen, per ordre d'importància, els jornalers, els indefinits (normalment sense ofici), els llauradors, etc. (quadre 8). Si es desglossa en percentatges, observem la important proporció de caps sense un ofici pròpiament dit: més de la tercera part

dels focs de la ciutat estan en aquestes condicions. Entre els restants focs, els que tenen ofici, hem de buscar aquells que corresponen a oficis que necessiten botiga, per aconseguir la unitat casa-botiga que es postula. Queden descartats així, automàticament, alguns oficis importants que no necessiten pròpiament botiga, com els llauradors (el primer ofici clarament definit més abundant: 6,6%), la gent de mar (4,6%), altres oficis que no necessiten botiga (6,9%) i encara alguns oficis dubtosos pel que fa al seu ús de botiga (3,1%).

Aquest últim grup sumat a l'anterior comporta un conjunt d'entre el 53,7% al 56,6% de caps de foc que no encaixen amb el model: aproximadament, només el 45% dels caps de foc són susceptibles de treballar en botiga, però són probablement encara menys els que hi treballen efectivament. En aquest sentit, el Repartiment Personal mostra que una part dels mestres d'aquests oficis exerceixen de fet com a fadrins, el que podria reduir el percentatge a un ordre del 30% (158).

Si ens fixem ara en la composició de la família i recordem que en el concepte de casa artesana es feia especial atenció a l'enquadrament de les relacions laborals en el marc familiar, podem observar primer la dimensió de les famílies, per sondejar després el grau de presència dels focs complexos (amb fadrins, a prenants, etc.).

A la figura 131, veurem els resultats que ens proporciona el cadastre l'any 1716. El valor de la mitjana de persones per família -4,3- és, malgrat el petit sub-enregistrament que el document fiscal pateix, bastant baix. Però, a més, aquesta xifra

és una mitjana "irreal" que sorgeix de promediar fàcs amb molt pocs individus amb altres, en nombre molt inferior, amb bastants persones per família: és precisament el valor intermedi el que falta.

Si ens fixem en els percentatges de famílies segons el nombre d'habitants per foc, es palesa la preponderància absoluta dels focs de pocs habitants: un 45% dels focs no supera els tres membres, un 63% només arriba als 4. Percentatges que esdevenen més exagerats en els barris perifèrics: així, en el barri 9, al Raval, el 55% dels focs no té més de 3 habitants i el 70% no passa de 4; al barri 6 els valors són, respectivament, 53% i 70%. Els barris més centrals (que més endavant observarem com més rics) registren, en canvi, una major incidència de focs extensos: el barri 1, per exemple, només té un 16% dels focs de tres o menys habitants i el 31% fins a 4 membres (figs. 133 a 142).

Encara que els barris no permeten una idea molt clara, perquè són heterogenis, els barris esmentats ens donen una aproximació útil, en coincidir-hi, en un grau suficient, delimitació espacial i característiques sociològiques. L'anàlisi per carrers pot servir com a complement, ja que permet augmentar la minuciositat de l'examen: ens limitarem a un sondeig.

Es palesen les limitacions de les aproximacions per barris, perquè es marquen clares diferències entre carrers pròxims. L'anàlisi per carrers ofereix característiques d'una major homogeneïtat, però, fins i tot així, cal prendre els resultats com a simplement indicatius.

Si es calcula el nombre de "fills" per foc (entenen per fills un lligam familiar de caràcter molt ampli que inclou nets, nebots, nores, gendres..., vivint al mateix foc), observem que les mitjanes més freqüents, entre 1, 5 i 2, es reparteixen per carrers molt diversos, esparsos per tota la geografia de la ciutat: Sant Pau, Tallers, Portaferrissa, Bocaria, Mercaders, Avel·la, Moles, etc. Els coeficients menors (inferiors a 1) els trobem tant en carrers clarament perifèrics, com a d'altres més intersiticials: Robador, Sendra, Bot, Roca, etc., carrers que, en el moment d'analitzar el nivell econòmic, constatarem que són pobres.

A l'altre extrem, carrers com el de l'Argenteria, que caracteritzarem com a ric i artesanal, ens ofereix un dels màxims coeficients. Si això ens podria portar a generalitzar que és l'artesanat ric el que més s'aproxima al model, cosa prou versemblant, hem de fer constar, en contrast, que els carrers de la Ribera, concretament el carrer del Pou, mostren un coeficient de fills també molt alt, malgrat que aquests carrers no es distingeixen pel seu alt nivell econòmic, ni per una professió pròpiament artesana: es tracta, majoritàriament de pescadors i mariners.

En conjunt, s'observa l'escassa correspondència de l'àmplia família menestral suposada, amb les famílies reals a la ciutat de 1716. Si es busquen més específicament el que hem anomenat focs complexos, això és, amb aprenents, fadrins, etc., es palesa també l'escàs percentatge que suposen sobre el total: sumen el 41,2% del total de la ciutat. Com és habitual, no es distribueixen uniformement a la ciutat, sinó que es concentren, majori

tàriament, en els barris 3 (23%) i 4 (20%), i en menor mesura en el barri 1. En la resta dels barris, llur presència oscil·la entre el 7% i el 12% (fig.143) (159). La situació dels focs comple_xos coincideixen amb les àrees més artesanes que ja observàvem el 1516.

Les pressuposicions sobre l'ús de la casa que comporta el concepte de "casa artesana" es compleixen en una exigüa minoria de casos. Les desviacions del model, des del punt de vista de la residència i del lloc de producció, no poden ser atribuïdes a ac_cidents històrics concrets. La dinamicitat de la demografia urba_na i l'estructura dels oficis poden sofrir variacions de detall, però no una mutació radical per motius conjunturals; cal pensar, doncs, que les formes d'ús de la casa tenen un caràcter essen_cialment permanent.

d.3. La complexitat de l'estructura física

Des d'un punt de vista tipològic, hi ha a la ciutat un predomini absolut de la "casa unifamiliar". Aquesta "casa unifa_miliar" adopta, però, formes diferents: des de la petita casa de planta baixa a la gran mansió, hi ha una extensa gama de cases que analitzarem més endavant. Més enllà de la forma i dimensió de la casa, cal remarcar la flexibilitat en l'ús d'uns espais en_cara no gaire especialitzats (160). El cas de la botiga n'és una mostra extrema. És fonamentalment gràcies a aquesta adaptabili_tat com s'absorbeix una població molt fluctuant amb una gran mo_bilitat a curt termini.

Malgrat la gran flexibilitat en l'ús dels espais constru-

its, la intensitat dels canvis que s'han advertit en la societat urbana no queden sense efecte en el pla de l'estructura física.

El coneixement d'aquesta estructura física s'ha abordat generalment, com ja hem insistit, a partir de la casa; i normalment, les recerques documentals han tractat el tema de la casa a partir de laborioses anàlisis d'unitats aïllades, estudiades a través de documents notarial, i amb la referència que donen els pocs elements construïts que s'han conservat (161). Ha estat, doncs, necessari generalitzar sobre bases relativament febles per oferir imatges globals de la ciutat, passant per alt, inevitablement, la complexitat real de la seva estructura física (complexitat dels elements i de llur distribució espacial).

L'estudi del cadastre permet d'obtenir visions globals de la ciutat, pel fet d'incloure la totalitat de les unitats que integren el marc físic; però, al mateix temps, ens dona una idea de les limitacions de les síntesis: l'anàlisi detallada deixa ben patent el grau de complexitat real de l'estructura física i el perill de les simplificacions. En efecte, es tendeix a pensar l'estructura física en termes abstractes de repetició de parcel·les i de cases, i s'assimila casa artesana a invariabilitat de l'estructura física.

Des de Marcel Poète i Lavedan, la invariabilitat del parcel·lari ha estat un dels puntals per l'anàlisi de l'estructura física de la ciutat. Però la conservació de les característiques generals del parcel·lari no significa la conservació de totes i cada una de les parcel·les. Ja hem vist que, contràriament al que es pot pensar, la ciutat de principis del segle XVIII no és

un conjunt de parcel·les-cases habitades pels seus propietaris, i que només un 30% de les famílies de la ciutat viuen en casa pròpia.

Això, com veiem, dóna una idea de la dinamicitat possible de la propietat urbana, però, a més, les cases o conjunts de cases que formen "illes de propietat", es transformen d'acord amb la situació que travessa el propietari i en funció de la conjuntura general de la ciutat: s'amplien integrant diverses unitats contigües en una sola, o es subdivideixen formant espais habitats independents, en un procés que és perfectament reversible (162).

En la Barcelona d'aquest moment, coneixem l'existència de propietaris que uneixen finques veïnes adquirides al llarg del temps, mentre n'existeixen d'altres que, tot al contrari, subdivideixen grans cases per a percebre diversos lloguers o censos (163). I això, lògicament, no és exclusiu d'aquest període: de fet, tenim notícies, des de la baixa Edat Mitjana, de casos semblants, sovint derivats de situacions creades per herències que es reparteixen o es rentabilitzen (164).

Aquesta dinàmica, que s'inicia ben aviat, es produeix sobre una base física que, si bé es modifica constantment, manté línies de continuïtat. En aquest sentit, cal remarcar el paper de les parets mestres, façanes i mitgeres, com a elements més fixos de la casa: l'elevat percentatge que representa el seu preu en el del total de l'immoble, les fa pràcticament intocables. D'aquesta manera, els conjunts de cases poden unir-se o desunir-se, però mantenen quasi sempre les línies estructurals en planta (165).

Actuar sobre la resta dels elements de la casa és molt més senzill: els sostres són lleugers i menys costosos i, en conseqüència, fàcilment perforables per crear celoberts i construir escales noves (166); mentre que obrir forats a les parets (portes, finestres, balcons) i incorporar equipaments senzills (xemeines, aigüeres, escudellers) és relativament fàcil i barat.

Si bé es mantenen línies de continuïtat en l'estructura física de la ciutat, aquesta facilitat d'intervenir en els punts més modificables de la casa permet de realitzar múltiples transformacions de l'espai intern de cada unitat, amb la consegüent complexificació dels tipus construïts.

Les botigues, com ja s'ha comentat, actuen en aquest context com a clars dinamitzadors de les transformacions de l'estructura física. Una estructura física que s'ha de veure no estàticament i invariable, sinó, en gran mesura, canviant en la configuració externa i interna de les cases.

Fet aquest primer repàs, a través del cadastre de 1716, de la presència a la ciutat de les característiques que sembla comportar el concepte de "casa artesana", el balanç sembla clar: l'escassa presència de "cases artesanes", amb un dinamisme imprevist en el contingut i en la forma del model teòric.

Aquestes observacions no apunten, però, a una desqualificació de les anàlisis que han fet ús d'aquest concepte. Si una qualitat ha tingut com a model d'interpretació de la ciutat precapitalista, aquesta ha estat la voluntat i capacitat de relacionar en un tot coherent les components socials amb les espacials.

L'aprofundiment documental qüestiona i delimita els plantejaments inicials; al mateix temps, però, corrobora la unitat essencial de les variables socials i espacials que es concreten a nivell de la casa.

No es pretén, per tant, invalidar un model que ha donat bons resultats en l'estudi de la transició a la ciutat capitalista, sinó donar elements per adequar-lo a la realitat històrica. Es tracta, sobretot, d'evitar que indueixi una noció equivocada sobre les ciutats de l'antic règim; i de facilitar un enriquiment dels treballs que s'han fonamentat sobre el concepte de casa artesana.

2.4.4. La Barcelona de 1714 i les característiques de la ciutat pre-industrial

a. Dos models i l'aproximació empírica

Si com a model, la "casa artesana" ha tingut una particular incidència en les anàlisis de la Barcelona dels segles XVIII i XIX, la perspectiva sòcio-topogràfica ha quedat clarament descurada. Es disposa de treballs fragmentaris de referència, però no s'ha afrontat mai en la seva globalitat una aproximació d'aquest tipus. Duran i Sanpere, per exemple, ha estudiat els diversos oficis i ha orientat sobre la seva localització, però no li ha interessat pròpiament l'anàlisi sòcio-topogràfica; en un altre estudi, ha afrontat el tema de l'evolució del centre urbà, però des d'una perspectiva més aviat periodística (167).

grups més baixos queden relegats a la perifèria, alguns d'ells com a conseqüència dels esforços de l'élite de minimitzar el contacte. Sjoberg, en efecte, postula una clara segregació de l'éllite, totalment contrària a la composició social dels barris que podiem estudiar gràcies al fogatge del segle XIV (168).

La formulació de Vance, que gira entorn del concepte de casa artesana i de la voluntat d'explicar el pas de la ciutat pre-capitalista a la ciutat capitalista, resulta, en la seva ambició, molt menys coherent. Parteix de la base d'un absolut predomini del valor d'ús sobre el valor de canvi en la valoració del sol urbà i de la casa, i d'una visió de les relacions socials molt idealitzada. La ciutat medieval està constituïda per caps de família que coneixen un ofici, tenen una casa i formen part d'un gremi. Aquestes institucions els permeten participar en un sistema polític amb un funcionament pròxim al d'"un home un vot". El status no està basat en la riquesa i els medis de producció i venda són posseïts pels productors, de tal manera que no s'estableixen diferències entre els caps de foc agremiats a les diverses confraries o dintre d'aquestes. Cap de foc agremiat s'assimila a casa artesana i la suma de cases artesanes formen la ciutat. La localització queda més determinada per "accident ocupacional" que per activitat econòmica, ja que la valoració de la terra és més funcional (valor d'ús) que capitalista (valor de canvi) (169).

Sjoberg i Vance ofereixen esquematitzacions pràcticament oposades d'una mateixa realitat històrica. Si Sjoberg distingia una àrea exclusiva per l'élite, Vance creu que es produeix un zoning per ocupacions, amb clara barreja de classes socials. Si el

Els treballs desenvolupats entorn a l'evolució de la casa han tingut el mèrit de connectar uns models plantejats fora de les nostres fronteres, amb un treball de recerca sobre la nostra realitat històrica. En el terreny de recerca de la sòcio-topografia, en canvi, s'adverteix l'absència de treballs i l'absència de reflexió teòrica; amb la quasi nula incidència dels models teòrics elaborats fora del nostre país, i un palpable desconeixement de les recerques realitzades sobre l'etapa pre-industrial d'altres ciutats europees. Intentarem aquí, aprofitant els avantatges que ofereix el cadastre, plantejar sumàriament la qüestió, començant pels dos models ja mencionats precedentment.

Dels dos, és el de Sjoberg el més coherent. D'acord amb el seu postulat bàsic de que l'ordre social i econòmic flueix en última instància de la tecnologia, caracteritza la ciutat pre-industrial com dominada per les activitats religioses, polítiques i administratives. Una ciutat dominada per una èlite restringida, que basa el seu domini en el control d'aquestes funcions, i que rebutja tota activitat productiva. Les activitats econòmiques corresponen a un status més baix i ben diferenciat del de l'élite, fins al punt que els rics mercaders en queden exclosos.

Aquest divorci social comporta una clara segregació espacial. L'élite ocuparà el centre de la ciutat, però no perquè aquest sigui focus econòmic, punt de negocis i de canvi, activitats que defuig, sinó perquè és el nucli religiós, administratiu, polític i cerimonial. Són aquests atractius no materials els que configuren una àrea central exclusiva i aristocràtica. A la resta de la ciutat, les diferències són menors, d'acord amb els lligams ètnics, ocupacionals i familiars. Finalment, els

primer suposava la ciutat clarament centrada, el segon postula una ciutat decididament policèntrica. De qualsevol manera, Vance introdueix finalment, en el seu esquema, dos elements discordants amb els seus propis postulats: un patriciat que acostuma a instal·lar-se en el centre, i una pobresa que acostuma a situar-se a la perifèria.

Un primer contrast amb alguns treballs empírics mostra ja la debilitat d'aquests models (170). Aquí els contrastarem amb els resultats de les nostres recerques, el que hauria de contribuir a palesar la superioritat de les aproximacions empíriques sobre les teòrico-deductives. De fet, els fogatges ens permetien ja una primera aproximació a la ciutat pre-industrial. Algunes de les conclusions que en treiem, encaixen ben poc amb els models descrits: pensem, per exemple, en la segregació socio-espacial postulada per Sjoberg. Serà, però, el cadastre de 1716, com a font seriada, unitària, homogènia i d'extraordinària riquesa, la que permetrà d'oferir una síntesi molt comprensiva de la ciutat.

b. Aproximació a l'estructura física

b.1. L'estat de les cases

El cadastre és el primer document que ens permet una anàlisi sistemàtica i global de l'estructura física. Abans, però, d'abordar l'estudi de les característiques de l'estructura física, es fa necessari analitzar els aspectes més conjunturals que en poden deformat la lectura. En concret, cal conèixer quins han estat els efectes del setge, la defensa i dels ja iniciats tre-

balls per a la construcció de la Ciutadella.

En efecte, en el moment en que es fa la relació de cases del cadastre que usem com a base, la situació és totalment singular. La ciutat ha sofert una llarga guerra, el setge de 1713-1714 i, finalment, l'assalt definitiu. I des del 1715, l'inici dels treballs per la construcció de la Ciutadella (171) ha provocat ja una primera fase de derruccions: ja hem vist com la comparació del cadastre i del Llibre de les Valoracions, format el 1715, ens mostrava l'estat de les demolicions en el moment de la confecció del primer (172). En efecte, al Llibre de les Valoracions consten 153 cases inhabitables i 266 habitables que no consten ja en el cadastre.

No són, però, les úniques cases que manquen, si volem comparar la ciutat de 1716 amb la Barcelona anterior al setge: les relacions de cases de la parròquia de Santa Maria del Mar ens fa veure 50 cases més que no consten ni al cadastre ni al Llibre de les Valoracions, i a la parròquia de Santa Eulàlia n'hi havia unes 35 en les mateixes condicions. Es tractava de 85 cases enderrocades pels mateixos assetjats per assegurar la defensa. En total, doncs, 504 cases desaparegudes en el moment de la confecció del primer cadastre, al sector que queda afectat per la construcció de la Ciutadella i que suposa un 8,6% del total de les cases abans del setge.

Independentment d'això, la ciutat té nombroses cases poc o molt derruïdes, com a conseqüència de la contesa. El quadre 15 desglossa, per barris i en quantitats absolutes i percentatges, les cases inhabitables, les molt destruïdes però habitables, i

les menys afectades. Aquest quadre requereix una explicació: la xifra corresponent al barri 4, el més afectat per l'assalt, és manifestament baixa, degut a la carència ja esmentada del document que relaciona les cases d'aquest barri i descriu llur estat de conservació.

Fins i tot amb aquesta manca molt sensible, la suma de cases inhabitables significa un 7% del total de les cases que consten al cadastre i el 6,4% del total de la ciutat abans del setge; la suma de cases afectades però habitables suposa un 16,9% de les cases del cadastre i el 15,3% del total de la ciutat abans del setge.

Els barris més castigats, a part del barri 4, mal documentat però intensament afectat per l'assalt i la construcció de la Ciutadella, seran el barri 6, on hi ha un 19,6% de cases inhabitables, i el 7 i el 8, amb percentatges clarament per sobre de la mitjana. El barri 5 inclou una alta quantitat de cases afectades, però habitables. En conjunt, es veu que la guerra i la posterior militarització tenen clars efectes i que aquests varien segons les zones. Bàsicament, han estat més afectades per les bombes les àrees més exposades (les més pròximes a les muralles, i les més denses (més vulnerables a l'artilleria).

Aquestes constatacions prèvies permeten corregir la imatge que pot oferir el document: les dèrriuccions, així, no suposaran un obstacle seriós a l'hora d'analitzar, a través del cadastre, les característiques de les diverses àrees de la ciutat, a principis del set-cents.

De no efectuar aquesta correcció prèvia, en efecte, es po

den distorsionar sensiblement els resultats, com veurem més endavant en estudiar la distribució de la població i dels oficis. Aclarit quin és l'estat de les cases, analitzarem alguns elements essencials, per a una introducció a l'estructura física de la ciutat: per una banda la parcel.la i per l'altra l'ocupació en planta i l'alçada de les cases. Prèviament, però, creïem necessari sondejar els graus de complexitat de l'estructura física. En tenir ja una idea pel que fa a la casa, analitzarem, com a complement, alguns fragments del teixit urbà.

b.2. Fragments del teixit urbà

En efecte, abans de sistematitzar l'anàlisi de l'estructura física de la ciutat, sembla útil de constatar el seu grau de complexitat a través de l'estudi comparatiu de fragments del teixit urbà, aprofitant aquí el detall al que es pot arribar gràcies a l'ús combinat de cadastre i parcel.lari.

Això ens ha de permetre comparar les diferències notables en la regularitat dels traçats i la varietat en la grandària i la forma de les illes i parcel.las, però, a més, ens mostrarà exemples significatius de com s'organitzen a l'espai els diversos "tipus" que apareixen a la ciutat. Els fragments han estat escollits, no amb la intenció de sondejar ja aquí tota la realitat urbana, sinó en funció de les possibilitats de reconstrucció més fidel i triant punts amb característiques diferents i significatives.

Una primera mirada a les illes elegides permet d'apreciar l'existència de parcel.las ben diverses: des de les unitats mi-

núscules amb superfícies pels volts dels 25 m² (fig.154) fins les que tenen més de 1.000 m² (fig.151). Les grandàries intermèdies són variables, encara que es nota una certa tendència a la polarització cap als extrems.

Si acceptem aquesta polarització, és a dir, si adoptem en principi la classificació tradicional i operativa entre casa-parcel.la gran i casa-parcel.la petita (173), hem almenys de constatar com, en cada un d'aquests tipus, les diferències de grandària i de forma són considerables.

El tipus de parcel.la petita, caracteritzada fonamentalment per la seva amplada reduïda en funció de la crugia constructivament acceptable, admet en canvi variacions considerables en la fondària (de 8 a 70 metres: figs. 147,153,154,156,159) i, per tant, en la superfície. En els casos presentats, aquesta varia entre els 25 i els 300 m², amb sèries apreciables llargues per a superfícies intermèdies de 50,60,80,100 ó 160 m². (figs. 152,153,156 i 158). Per la seva banda, la parcel.la gran, definida sobretot per no lligar-se a mínims d'amplada, presenta variacions en les mides i en la forma: les superfícies en les mostres utilitzades oscil.len entre els 400 i els 1.100 m².

Si apareixen dos tipus bastant clars de parcel.las a la ciutat (la parcel.la petita, rectangular, estreta i de profunditat variable i la parcel.la gran de forma i mides diverses), és evident que es presenta una certa gradació que porta de les parcel.las insòlitàment petites fins les molt grans, amb una quantitat no despreciable de tipus intermèdis, de façanes més amples que la crugia i superfícies més mitjanes, entre els 150 i els

200 m² (figs. 148,151,152,153,154 i 155).

També s'aprecia un cert grau de complexitat en la manera de situar-se els tipus a l'espai. Les unitats d'iguals característiques poden organitzar-se en sèries llargues, ocupant illes completes en conjunts parcel.lats amb total regularitat o omplint-façanes senceres de carrers, amb uniformitat semblant (figs. 156,157,158).

Però si es presenten agrupacions de parcel.les similars, observem també la barreja dels tipus. Les petites unitats s'organitzen sovint com a darreres de les grans, en zones en les que aquestes predominen: és el cas dels carrerons que s'urbanitzen amb parcel.les de "servei", que queden així separades de les façanes nobles (fig.151). En altres ocasions, la casa segrega petites unitats que conviuen amb ella i alteren la uniformitat del carrer o s'adapten a les seves diverses funcions (fig.152).

Si les petites parcel.les poden aparèixer entre les grans, també és freqüent que les majors, moltes vegades producte d'una suma de parcel.les petites, es situïn en zones en les que el traçat busca clarament les dimensions menors (fig.118). En alguns casos, la parcel.la gran aprofita punts més favorables i, en molts altres, s'intercala per l'existència de carrers o trams de carrers més valorats (figs. 156,157,158) (174).

Si, com veiem, hi ha parcel.les que se situen dintre d'àrees de caràcter general ben diferent, es presenta també una proximitat complexa entre les zones definides per l'abundància d'un dels tipus. La transició entre àrees es produeix, a vegades, per

etapes que originen zones intercalades en les que predominen les unitats intermèdies. Així, el pas entre l'Argenteria i la Basea, carrers de característiques clarament oposades, es realitza a través d'una àrea de més difícil definició (fig.153). El mateix succeeix entre la Bòria-Tapineria i el carrer de Mercaders (fig. 154) i, en general, a totes les zones situades entre d'altres de trets diferents i ben marcats.

En aquest context, les cases grans, que són lògicament les que permeten majors graus de complexitat, adopten organitzacions diverses segons la seva situació a l'espai. És molt freqüent que aquestes unitats es situïn a les cantonades buscant una disposició que domini dos carrers. Però es presenten, també, moltes altres formes d'implantació espacial: la grandària d'aquestes cases permet, per exemple, l'ocupació d'una illa en rota la seva fondària, amb façanes a dos carrers (figs.149,150,152, 153).

Aquesta disposició a dues façanes de les grans propietats pot crear tipus singulars. La proximitat a la ciutat, entre les àrees de caràcter diferent, l'existència de certs "enclavaments" producte de processos històrics complexos, permeten estratègies de propietat que aprofiten la complexitat espacial. La "casa" es polaritza, segregant conjunts de petites unitats per a llogar o sèries de botigues que ocupen la façana més comercial. Algunes cases dels Encants, amb entrada "noble" pel carrer Ample i darreres amb botigues donant als porxos davant del mar (fig.150) i de terminades propietats del carrer de la Basea, amb dues façanes ben diferents al carrer i als carrerons comercials (fig.153), són bons exemples del que diem.

Per altra banda, cal fer notar que alguns graus de complexitat no queden reflectits en el plànol. En les zones de major densitat, les propietats adopten formes complicades: passen, mitjançant arcs, per sobre dels carrers, uneixen cases completes amb plantes aïllades d'altres construccions i subdivideixen l'espai de tal manera, que es fa del tot impossible reflectir la realitat construïda amb l'únic suport de la definició en planta. (fig.155) (175). Finalment, si això és propi de pocs punts de la ciutat, les subdivisions de les unitats, creades a partir de les botigues, es presenten per tot arreu i tampoc s'aprecien en el plànol.

En resum, en aquesta mostra de fragments del teixit urbà de la Barcelona de principis del segle XVIII, advertim una irregularitat absoluta en el traçat d'algunes zones, en contrast amb la regularitat molt gran d'altres; una considerable varietat de formes i mides de parcel·les que complica una classificació senzilla; una separació entre les diverses àrees que és brusca i clara a vegades, però que es produeix en ocasions a través de zones intermèdies de difícil definició; al que cal afegir-hi organitzacions intrincades de l'espai construït, que no es poden apreciar en el plànol de planta. En definitiva, ens trobem davant de graus de complexitat que impedeixen qualsevol generalització i intent de síntesi que no passi per una anàlisi minuciosa de l'estructura física de tota la ciutat.

b.3. La parcel·la

Es comprova que la disposició en el plànol dels dos grans grups de parcel·les defineix zones prou homogènies: unes en les

quals les parcel·les petites i estretes dominen de forma clara i altres en les que abunden les amples i grans (176). Fora d'aquesta primera caracterització queden, a més dels grans horts del Raval, àrees de més difícil definició en les quals hi apareixen, en gran proporció, els tipus intermèdis.

Convé diferenciar dues zones en aquella part de la ciutat on predomina la parcel·la petita (fig.160). La primera, que es correspon amb els punts de màxima intensitat de viari i de parcel·lari, ocupa una superfície molt reduïda, amb pol en dos centres comercials: la plaça de l'Àngel i els Canvis. Aquí, les parcel·les petites arriben a les seves mínimes dimensions: predominen els amples menors de 4,5 metres i les profunditats inferiors als 15. La segona s'estén fonamentalment per la perifèria de la ciutat, amb parcel·les petites que fan màxima, però, l'amplada possible per a una sola crugia i tenen una fondària normalment superior als 15 metres, en relació a la menor densitat del viari i major dimensió de les illes. Predomina en aquesta zona el traçat regular de les parcel·les, en sèries clares al llarg de carrers o en grans conjunts formats per diverses illes.

A determinades àrees de la ciutat, derruïdes per a la formació de la Ciutadella i la seva Esplanada, hi predominaven també les parcel·les petites, però hi adoptaven característiques singulars. Per la disposició del viari i per altres dades disponibles (177), es pot deduir que no hi tenien sempre la disposició habitual de façana estreta i profunditat superior a l'amplada. En efecte, en aquests conjunts d'illes estretes i llargues, a la dreta del Rec i a la Ribera, les parcel·les no sempre donen a dos carrers i, per tant, tenen poca profunditat i amples ma-

jors: es tracta dels pocs casos de parcel·les petites "apaïssades".

Deixant de banda els horts situats al Raval i a Framenors, les grans parcel·les defineixen àrees relativament disperses que giren al voltant dels centres de la ciutat (178): la primera, integrada per part de la ciutat romana i la seva projecció al mar, la segona, situada al carrer de Montcada i les restants, per sobre de l'eix horitzontal de la ciutat, amb nuclis clars a Portaferrissa-Plaça Santa Anna i a Mercaders-Riera de Sant Joan.

En resum, les parcel·les més petites defineixen netament un reduït nucli, molt central a la ciutat, i les grans un anell de zones al voltant dels centres urbans. La perifèria està constituïda per parcel·les petites, estretes però profundes, en traçats sovint molt regulars i també, com és ben sabut, per grans parcel·les dedicades a horts.

b.4. L'ocupació en planta de les cases

L'estudi de la casa s'aborda a partir de tres elements: l'ocupació en planta, el nombre de sostres edificats i aspectes de la distribució interna (179).

Per a estudiar l'ocupació en planta de les cases, disposem de les descripcions que ens dóna el cadastre per a cada una de les unitats. El primer pis és aquell en el que millor es pot estimar la superfície ocupada, ja que la planta baixa inclou elements com "entrades", "estudis", "cellers", "botigues", etc., dels quals és difícil aventurar-ne les dimensions i que no fan possible una comparació adequada entre les diverses unitats.

Del gràfic que desglossa les cases segons el nombre d'espais continguts en el primer pis (fig.88), en podem destacar un extrem important i que només és possible de quantificar amb precisió a partir de les dades del cadastre: les dues terceres parts de la ciutat estan formades per les cases més petites, aquelles que disposen d'un màxim de tres "espais" a planta primera (180) (El quadre 2 ens ho detalla per barris).

La discontinuïtat és clara entre aquestes i les que les segueixen en el gràfic. Això obeeix a una causa tipològica essencial: les cases del grup més baix són les que tenen una sola cruïja d'amplada, i aquest és el tipus constructiu més corrent. Així, si estudiem ara la distribució dels tipus a l'espai, podem comprovar la coincidència entre les àrees de parcel·les estretes i les de les cases de mínima ocupació en planta. Queda doncs definit el tipus de casa predominant a la ciutat: una casa petita, entre mitgeres, d'una sola cruïja d'amplada i de poca profunditat (figs.160 i 161).

A les parcel·les mínimes del centre de la ciutat, la superfície construïda deixa al darrera un pati petit, sovint ínfim. A la perifèria, on les parcel·les són més profundes, la casa pot disposar d'un espai per a una eixida o un hort que, en determinats punts arriba a tenir dimensions apreciables.

Les zones en les quals predominen les cases de major planta ocupada, coincideixen, lògicament, amb els nuclis que queden definits per les parcel·les grans. Si aquest predomini és en general tan sols relatiu, és a dir, amb una proporció de cases grans molt superior a la mitjana per tota la ciutat, però sense

arribar a ser-hi el tipus més abundant, cal tenir en compte que les dimensions d'aquestes cases els-hi dóna, aquí, un pes real absolutament determinat.

En els punts més centrals, la relació parcel·la casa deixa espais lliures relativament petits, en una organització espacial en la qual hi acostuma a tenir gran importància el pati central. A mida que ens allunyem del centre, les grans parcel·les augmenten de dimensions i permeten sovint la formació d'amplis "horts de recreo" a l'interior de l'illa.

Si les cases grans defineixen zones clares com les descrites, no totes les majors cases s'hi situen. És important fer notar que les grans unitats s'implanten a l'espai de dues maneres ben diferents: formant conjunts densos a les zones que hem delimitat o escampant-se per la resta de la ciutat.

Per altra banda, les àrees en que predominen les cases de dimensions intermèdies es distribueixen a l'espai de forma també significativa. Per una part, formant conjuntament amb les cases grans una taca contínua que s'estén al voltant dels centres de la ciutat. Per una altra, penetrant clarament en la perifèria, seguint vies com el carrer Hospital, el carrer del Carme i el carrer de Sant Pere més alt.

b.5. El nombre de plantes construïdes. Elements d'organització interna de les cases

Fet l'estudi de l'ocupació interna de les cases, és obligat abordar, com a pas següent, llur desenvolupament vertical.

El Cadastre permet també en aquest cas quantificar-ne els tipus i obtenir una visió espacial completa (quadres 16,17,18,19).

L'observació de la gràfica d'alçades (fig.162) ens deixa veure d'antuvi un fet significatiu: més de la meitat de la ciutat està composta per cases de tres plantes, és a dir, de planta baixa i dos pisos (181). Però, a més, un terç de les cases queden per dessota d'aquesta alçada mentre que només un percentatge petit el supera. Barcelona té, doncs, en aquest moment, una altura mitjana modesta (pels volts dels 2,7 pisos), amb un aprofitament de la secció que ni tan sols satura aquest esquema: a l'última planta apareixen molt sovint porxades o terrats que l'ocupen parcialment o total (182).

Les mitjanes ens amaguen, però, apreciables desequilibris en la distribució de les alçades dintre del recinte emmurallat. Una simple aproximació per barris ja ens fa veure diferències molt marcades. El quadre 16, que desglosa les dades per barris i per alçades, és per si mateix prou explícit. Descartat el barri 4 per manca de dades, s'aprecia de bell antuvi que les poques cases amb cinc plantes es concentren al barri 3 i, en menor mesura, al barri 5. Són també aquests barris els que inclouen el major nombre de cases de quatre plantes. Si s'aprecia això en termes absoluts, en termes relatius (quadre 17) les conclusions són les mateixes. També en valors absoluts i relatius els barris més "baixos" són el 8 i el 9.

Les cases d'una sola planta predominen (quadres 17 i 19) en els barris 2,9 i 10, i les de dues plantes als barris 9 i 10, que són els que tenen la mínima proporció de cases de tres i qua

tre plantes (alçades que predominen entre les cases per les quals es paguen més alts lloguers) (quadre 18).

Els barris poden servir per una primera aproximació, però, en aquest cas, les "qualitats" del document permeten una localització dels elements molt més acurada i, sobretot, molt més útil. Efectivament, situant els tipus en el plànol (fig.163), veiem que hi ha una zona en la qual es manté l'alçada més abundant i la mitjana pròxima a les tres plantes, però en canvi n'existeixen d'altres en les quals o bé hi predominen les màximes altures, o bé hi predominen les mínimes. Seran aquestes zones les més significatives de cara a una caracterització de l'estructura física, a partir de l'estudi de les alçades.

Veiem que la zona en la qual s'imposen les cases amb major nombre de sostres és molt reduïda i coincideix pràcticament amb la que definien les parcel·les més petites de la ciutat (182 bis). Queden encara més acusades les singulars característiques d'aquesta àrea, pel fet de concentrar-s'hi la gran majoria del total de les cases de 4 i 5 plantes.

Les illes amb façana als escassos eixos urbans en els quals es produeixen aquestes alçades màximes, formen una "pantalla" estreta i alta orientada a aquestes vies comercials, darrera la qual es recuperen ràpidament les altures normals. Aquest canvi brusco reflecteix una marcada polarització de l'espai en funció de l'alt valor urbà d'aquestes vies, en contrast amb els darreres més immediats.

L'altre gran desequilibri en la distribució dels tipus es produeix en el grup de les alçades menors, les de 1 ó 2 sostres.

Al Raval i d'altres escassos punts de la ciutat, la proporció de cases baixes assoleix les dues terceres parts i és per tant superior a la mitjana de la ciutat. El desequilibri és tan evident que caracteritza decisivament la zona: la perifèria de la ciutat queda així dividida en una perifèria "dreta", amb una altura predominant de tres plantes i una perifèria "esquerra", amb una mitjana més baixa.

Ja hem vist, pàgines enrera, el predomini tipològic de la casa unifamiliar i ha quedat apuntada la importància d'un element com la botiga, que juga un paper complex en la definició de l'espai habitat. És aquí interessant d'analitzar la situació de la cuina, com a indicador del pis en el qual es fa vida i com a element clau per entendre el funcionament de la casa.

En aquest sentit, les cases es distribueixen en dos grups ben diferenciats, i això es fa ben patent en el gràfic, que ens mostra com, a partir d'unes certes dimensions de les cases, la cuina se situa al primer pis, en una proporció molt superior que per les cases menors (fig.164) (quadres 20 i 21).

El primer grup correspon, com veiem, a les cases més petites, el tipus més abundant a la ciutat que ja ha estat descrit. En aquest grup predominen incontestablement les cuines al plànter i, a més, normalment no hi ha sala, degut a les petites dimensions de la casa (183). En aquest esquema, la vida es fa a planta baixa. A les àrees més comercials i denses de la ciutat, en les quals predominen les petites unitats, la planta baixa de les cases s'orienta cap al carrer, sense transició marcada entre espai exterior, botiga i cuina. A les zones perifèriques, encara

que el carrer es manté com a possible expansió de la vivenda, les dimensions de l'espai posterior (eixida, hortet) i el menor valor comercial de la zona, fan que la planta baixa s'orienti, primordialment, cap el darrera de la casa, a l'interior de les i lles.

A partir d'aquest primer grup, es produeix un salt apreciable en el gràfic: la cuina se situa, cada vegada més clarament, en el primer pis i es consolida l'existència de la sala, u bicada a la mateixa planta. Les cases menors amb aquest esquema ocupen el pla-terrer amb entrada i peces de servei (estudi, llibreries, cellers...), incorporant a vegades una botiga, que tendeix a deslligar-se de la casa quan aquesta augmenta de dimensions. Es desplacen als pisos superiors, a més de la cuina, els espais d'estança i dormitoris, amb el que s'aconsegueixen millors condicions d'habitabilitat.

En la part superior del grup, aquest model es va ampliant, reforçant les característiques assenyalades: és freqüent l'existència de diverses sales i, a nivell de carrer, els espais alliberats permeten, per una banda, l'existència de grans equipaments (cotxeres, cavallerisses, magatzems...) i per l'altra, generalitzar l'aprofitament de la façana per situar-hi no una, sinó diverses botigues, independitzades de la casa.

Aquestes unitats estableixen el contacte amb el carrer des de la "distància" que proporciona el balcó, mentre que, en el cas que pugui existir un "hort de recreo", les sales s'orienten amb preferència cap aquest espai interior, al qual es dota de llotges i jardins (s'arriba fins i tot a terraplener fins al

nivell del paviment del primer pis o planta noble de la casa).

En definitiva, s'estableixen dos nivells econòmics ben diferenciats (183 bis), però també dos models funcionals i culturals clarament oposats: un que es tradueix en cases en les quals es fa vida, fonamentalment, al pla-terrer; l'altre que origina unitats habitades en les quals es busca la separació del carrer, amb el primer pis com a centre de la vida domèstica. Els dos tipus conformen, dintre de la ciutat, dues àrees ben definides i prou homogènies (fig.165).

c. Espai i població

c.1. Estimació de la població abans del setge

El primer pas necessari per estudiar les relacions entre població i espai (densitats, pesos de les àrees...) és reconstruir la situació demogràfica anterior al setge de 1713-1714, de cara, principalment, a estudiar la distribució de la població a l'espai en un moment encara no perturbat per la guerra. El Cadastre de 1716 permet, amb l'estudi contrastat d'altres fonts, de restituir una situació anterior a la que apareix en el document cadastral, situació afectada per l'existència de cases enderrocades i per l'inici de les demolicions per la construcció de la Ciutadella (184).

Vistes les extraordinàries fluctuacions de la població i l'important mobilitat que caracteritza la demografia urbana del període, no és possible de donar unes xifres absolutes i defini-

tives. Hem observat com els alts i baixos demogràfics es distribuïen proporcionalment als pesos de les àrees (185). Es tracta, doncs, sobretot, d'aproximar-nos al pes de les àrees abans dels enderrocs.

El camí més segur és recolzar-se en l'estudi de les cases enderrocades, ja que el nombre de cases és el reflex més clar d'aquests pesos. Les cases s'omplen o es buiden en funció de la conjuntura. En termes relatius, però, són el millor indicador, perquè la densitat d'espais habitables és producte i, a la vegada, condicionant d'unes tendències històriques en la distribució de la població, que ja hem observat.

Pel fet de partir del nombre de cases, ens cal establir quin és el coeficient que relaciona aquest nombre de cases amb el nombre de focs, per després definir la relació entre el nombre de focs i el nombre d'habitants. Aquestes relacions varien a l'espai, i per tant, per fer una estimació més precisa, cal realitzar el càlcul per barris, per considerar el coeficient adient en cada cas. Començarem pel barri 4 que, com hem vist, és el més afectat i, per tant, el més problemàtic. En estudiar l'estat de les cases observàrem que el barri tenia 1.142 cases habitables, 41 casolots (inhabitables) i 504 cases que ja no constaven en el Cadastre (enderrocades durant el setge o amb motiu de la construcció de la Ciutadella).

Tenim una idea del comportament d'una mostra del primer contingent de focs afectats amb motiu de les derruccions per a aixecar la fortalesa. Veurem en el pròxim capítol (Apèndix 7) com només aproximadament un 30% d'aquests es queda a la ciutat;

i com d'aquest 30% només roman en el barri 4 un 66%. Si postulem que els habitants de les cases derruïdes per les bombes tenen un comportament similar, i es queden en un 30% en el barri, en resulta la fórmula següent (185 bis):

$$1.960 = 1.142 (A) + 0,3 \times 41 (A) + 0,3 \times 0,66 \times 504 (A),$$

on 1.960 és el nombre de focs del barri 4 segons el Cadastre de 1716 i A la relació de focs per casa. D'aquí en resulta que A és igual a 1,563 focs per casa. Si admetem aquest coeficient com estable, se'n pot deduir que el nombre de focs abans del setge era aproximadament:

$$1.142 \times 1,563 + 41 \times 1,563 + 504 \times 1,563 = 2.637 \text{ focs.}$$

Amb aquest mateix càlcul s'obtenen els següents valors per cada un dels 10 barris:

Barri 1 ... 218 focs

Barri 2 ... 594 = 390 (A) + 0,3 x 7 (A); A = 1,51; 602 focs

Barri 3 ... 987 = 563 (A) + 0,3 x 17 (A) + 0,3 x 0,021 x 504 (A);
A = 1,73; 1.002 focs

Barri 4 ... 1.960 = 1.142 (A) + 0,3 x 41 (A) + 0,3 x 0,66 x 504
(A); A = 1,563; 2.637 focs

Barri 5 ... 641 = 414 (A) + 0,3 x 17 (A) + 0,3 x 0,043 x 504 (A);
A = 1,506; 649 focs

Barri 6 ... 1.442 = 845 (A) + 0,3 x 206 (A) + 0,3 x 0,255 x 504
(A); A = 1,525; 1.603 focs.

Barri 7 ... 382 = 250 (A) + 0,3 x 45 (A); A = 1,45 focs; 428 focs

Barri 8 ... 273 = 163 (A) + 0,3 x 23 (A); A = 1,61; 299 focs

Barri 9 ... 556 = 408 (A) + 0,3 x 7 (A); A = 1,36; 563 focs

Barri 10... 689 = 587 (A) + 0,3 x 7 (A) + 0,3 x 0,021 x 504 (A);
A = 1,163; 691 focs.

Amb aquesta aproximació es passarà d'un total de 7.742 focs el 1716 a un total de 8.692 focs abans del setge. Si apliquem ara el coeficient que podem deduir per cada barri, relacionant habitants i focs, obtenim:

Barri 1 ...	218 focs ...	1.195 habitants
Barri 2 ...	602 " ...	2.526 "
Barri 3 ...	1.002 " ...	5.059 "
Barri 4 ...	2.637 " ...	12.206 "
Barri 5 ...	649 " ...	2.612 "
Barri 6 ...	1.603 " ...	6.207 "
Barri 7 ...	428 " ...	1.766 "
Barri 8 ...	299 " ...	1.152 "
Barri 9 ...	563 " ...	2.147 "
Barri 10...	691 " ...	2.655 "

El que suposa un total de 37.525 habitants que, si considerem el sub-enregistrament del Cadastre, advertit a través de les fonts parroquials i que s'evalua en un 6,6%, podrien arribar a una xifra molt ajustada als 40.000 habitants.

c.2. Distribució de la població i de la riquesa

Pel que fa a la distribució espacial, ja hem vist, en el capítol anterior, que els pesos de les àrees mantenien el 1714 les tendències marcades anteriorment a la ciutat. L'estimació per barris ens ofereix una idea de la distribució de la població que es pot comparar amb la que figurava al treball de Nadal i Giralte (186). La correcció efectuada a l'apartat anterior varia substancialment els pesos dels diversos barris. Queda ben palés

que, abans del setge, la ciutat de llevant tenia un pes molt superior al constatat per aquells autors (fig.166 i 167) (És fonamentalment el producte de no considerar que ja no figuren en el Cadastre una part de les cases enderrocades per construir la Ciutatella: són de menor importància les correccions degudes als focs relacionats amb els "casolots").

El Cadastre, però, permet de portar la nostra anàlisi al nivell de la illa de cases. La imatge esdevé molt més nítida i les zones es subdivideixen molt més clarament d'acord amb les densitats: això mostrarà desequilibris importants. El centre demogràfic de la ciutat se situa netament en l'àrea del quarter de Mar: la part de llevant de la façana marítima i els eixos medievals tradicionals concentren una part important de la població, reforçant la situació que ja es presentava el 1516 (fig.168) (Per a una anàlisi per barris vegeu quadres 22 i 23).

Els desequilibris de població s'estructuren d'acord amb el mateix esquema de 1516: perifèria "esquerra" poc densa, amb el Raval i les hortes de Framenors; perifèria "dreta" que augmenta de densitat en el sentit de les agulles del rellotge, i es fa especialment important a les illes de la Ribera; centre "romà", amb les seves projeccions cap el mar i cap a Santa Anna, i enclavaments com el dels carrers Montcada, Mercaders..., que té una densitat molt moderada; i, finalment, una gran concentració en aquella àrea que des de sempre veiem com més activa. Distribució ja ben coneguda gràcies al fogatge de 1516, però que aquí presenta contrastos més acusats.

Si observem l'àrea que delimitàvem el 1516 (fig.169) que,

ocupant només el 14% de la superfície concentrava aleshores el 41% de la població, advertim en 1714 que concentra ja més del 45% de la població, en concordància amb el reforçament d'aquest sector urbà que ja havíem assenyalat. Si gràcies als fogatges sabem que les altes densitats es concentraven en el quadrant de llevant de la ciutat, els nostres coneixements ara, per l'inici del segle XVIII, ens permeten de matitzar quin ha estat el reforçament exacte durant el període 1516-1714.

Pel que fa a la distribució de la riquesa, el Cadastre permet d'abordar el problema a partir d'un indicador privilegiat, molt més fi que els que es van utilitzar amb els fogatges: el lloguer de les cases. Aquest índex caracteritza de forma molt clara el valor de les àrees de la ciutat. De fet, altres aproximacions a partir, per exemple, de distribucions espacials de propietaris de cases, censos o terres, o basades en la localització en el plànol dels diferents status sòcio-professionals, no fan altra cosa que confirmar les valoracions obtingudes mitjançant els lloguers (fig.170).

Els plànols de riquesa resultants, tant el de mitjanes per illa, com el de situació dels lloguers més alts, valoren positivament, de manera prou evident, determinades àrees de la ciutat i, molt especialment, els centres residencials i els centres actius que havíem vist gràcies al fogatge de 1516. Els resultats encaixen també, essencialment, amb la imatge de riquesa per quarts que obtenim a partir de fonts diverses pel segle XIV.

S'aprecien els valors entorn al centre romà, en les extensions cap a la plaça de Santa Anna i el litoral. Aquí, l'eix ho-

ritzontal des de Framenors al pla d'en Llull queda perfectament subratllat, en una ciutat que des de l'Edat Mitjana ha "mirat" cap el mar i que ha anat potenciant cada vegada més la façana ma rítima: pensem en la muralla i el passeig de mar (fig.171). S'a- precien també els nuclis molt valorats entorn al carrer Mercaders i Riera de Sant Joan i, sobretot, entorn al carrer Montcada. Finalment, i és de destacar, sobresurt l'alt preu dels eixos comer- cials que quedaven ben caracteritzats el 1516, i que provenen de la formació del primer "burgus" medieval.

Queda clar, però, que el significat dels valors reflectits en el plànol de riquesa és ben diferent en els dos tipus d'àrees. En unes s'està valorant l'emplaçament residencial central, però relativament "retirat" d'unes cases grans i ben equipades; en les altres, el preu del lloguer reflecteix l'òptima situació comer- cial a prop de la màxima activitat urbana.

L'apreciació conjunta de densitats, riquesa i oficis ens permetrà d'obtenir una idea força sintètica de la ciutat, que en caixa quasi perfectament amb els trets de l'estructura física que ja hem assenyalat. Dels oficis, en coneixem la topografia per l'any 1516: cal veure fins a quin punt aquesta ha variat o es manté.

c.3. Els oficis

La comparació dels oficis de 1516 i els de 1716 pot por- tar a conclusions diferents segons quin sigui l'objectiu que es busqui. Nadal i Giralt, en el seu treball tantes vegades esmen- tat, arribaven a la conclusió que la Barcelona conquerida pels

Borbons era "idèntica" a la de 1516. El terme és equivoc, però cal entendre que es referien a una gran similitud de la configuració econòmica i social global en els dos moments històrics. De fet, en el mateix article, no passaven per alt diferències percentuals sensibles per molts dels conjunts dels oficis que analitzàven.

Pel que fa a la topografia dels oficis s'arribarà a conclusions similars. En efecte, difícilment dos segles passen sense deixar empremta, i es poden assenyalar variacions remarcables. Cal deixar clar, però, que els canvis en el pes i la localització dels oficis no afecta quasi gens a la caracterització de les àrees que havíem bastit en 1516; i es podria afirmar que aquell esquema queda corroborat i reforçat amb tota la informació addicional que ens proporciona el Cadastre: estructura física, riquesa, estructura familiar, etc. Una vegada més, com ja vèiem pel segle XVII en estudiar les variacions demogràfiques, observem que la renovació dels elements i els canvis en el detall no alteren, durant aquest període, els equilibris essencials.

Si ens fixem primer en alguns dels canvis més rellevants, es plantegen ja algunes qüestions que tenen gran interès, però que no podem escatir en el marc d'aquesta tesi. Haurem d'esperar a recerques posteriors per treure'n el profit de l'anàlisi minuciosa que permet el Cadastre i a partir de la qual es més fàcil progressar mitjançant altres aproximacions i altres fonts documentals.

Pensem, primerament, en l'escassa importància de les activitats mercantils, si jutjem pel nombre i proporció de mercaders,

marxants i negociants l'any 1716, molt inferior als que trobem el 1516 (recordem que la ciutat de 1516 és ja una ciutat que ha sofert una greu davallada en les seves activitats marineres i mercantils). A més, la condició de mercader s'ha convertit el 1716 en una referència de caràcter més estamental que pròpiament professional (187). Només una part dels mercaders són "mercaders mercadejants". Al marge, han aparegut negociants i marxants que no pertanyen a cap corporació concreta, però que no omplen, almenys numèricament, el buit deixat pels mercaders (fig.174). L'exigüitat del grup fa pensar en una flagrant decadència del comerç: sorprèn, aleshores, el pes creixent del barri mariner de la ciutat.

Nadal i Giralt veïen aquesta disminució del comerç, disminució que, per ells, quedava corroborada per l'escàs pes de la gent de mar. Cal, però, fer aquí una observació important: les illes que concentraven aquests oficis han estat ja, en gran part, demolides per a edificar la nova Ciutadella. Les figures 172 i 173 ens mostren una dispersió dels oficis de mar provocada, lògicament, per les derruccions. Quedaran, doncs, per esbrinar les raons de l'increment registrat al quarter de mar en una ciutat amb una activitat mercantil molt disminuïda.

En segon lloc sorprèn el baix nombre de nobles, que passa rien de representar el 5% de la ciutat el 1516, a no arribar al 3,5% el 1716. Aquest fet sembla contradir la tendència de l'època que porta a un reforçament de l'aristocràcia de la ciutat, i al que James Amelang anomena una "dramàtica expansió numèrica" (188).

En aquest tema s'han de fer dues apreciacions. La primera, seguint al mateix Amelang, ens ha de fer recordar la tendència creixent entre la noblesa a exercir la pràctica del dret. Això fa pensar que gran nombre dels caps de foc que figuren com a lletrats o doctors en drets, són, de fet, nobles. Si els afegim als nobles, el percentatge passaria a ser del 5,3%, el que resulta més versemblant. La segona apreciació que cal fer és que no podem oblidar que el Cadastre es fa després de la derrota de 1714 i que la noblesa catalana es va alinear, majoritàriament, en les files de l'Arxiduc, de tal manera que moltes famílies de l'aristocràcia es troben a l'exili.

El moment històric explica en canvi, perfectament, l'increment de buròcrates i militars; o també l'augment dels oficis lligats a la construcció. En aquest últim cas, no ja com a resultat estricte de les derruccions de 1714, sinó com a conseqüència d'un llarg període de guerres quasi constants: la ciutat sofreix, entre 1691 i 1714 un seguit d'episodis bèlics (bombardejos, setges i assalts). Això no únicament comporta reconstrucció de cases, sinó també reparació i millora de les defenses. Al mateix període ja hem vist, perfectament perceptible a la corba de Sant Just, un augment demogràfic que sabem acompanyat de creixement econòmic: d'aquí se'n devia derivar la necessitat de reforma de l'espai construït. El sector de la construcció s'havia d'incrementar en els seus efectius durant aquest llarg període que acabava amb l'aixecament de la Ciutadella.

Consideració a part mereixen els oficis del sector de la llana, que havien estat la clau de volta de l'economia urbana.

Es fa sensible una dramàtica disminució del nombre de paraires, un dels oficis més nombrosos i característics de la ciutat medieval, i també un descens del nombre de teixidors: és la conseqüència de la crisi que es va produir durant el segle XVII i que Pierre Vilar ha remarcat (189).

S'ha registrat, en canvi, un augment espectacular en els oficis de confecció, particularment sastres i sabaters. Una expansió que potser es podria explicar, almenys en part, per la militarització de la ciutat a partir de 1652, militarització que comporta encàrrecs oficials de subministres a l'exèrcit d'ocupació (190). Es tenen evidències documentals d'alguns d'aquests encàrrecs oficials, però caldria establir-ne el pes real. Molt probablement, és, però, més important la incidència d'altres factors: el canvi en els costums indumentaris ha incrementat el consum d'aquests productes confeccionats, però, sobretot, sembla haver influït el pas de la ciutat de centre productiu a centre cada vegada més de consum. De fet, observem que, a Girona, sastres i sabaters representen una proporció similar, respecte al conjunt dels oficis, que la que dona a Barcelona (191): la ciutat, sens dubte, fa, a més, el paper de centre d'una àmplia regió.

Si ens fixem en la localització dels oficis, observem com mercaders, negociants i marxants, tot i la disminució en el nombre, mantenen essencialment la localització que els hi era característica (fig.174). Els oficis de mar se situen en part a les illes que queden a la Ribera i en part dispersos pel barri 4, com a conseqüència lògica de les derruccions provocades durant el setge i, sobretot, per les demolicions exigides per la construcció de la Ciutadella (fig.172-173).

Els nobles segueixen predominant a les àrees que ja el 1516 definim com a àrea residencial passiva, i de la mateixa manera es comporten els lletrats i doctors de drets (figs.175-176). Cal remarcar aquí que els notaris es diferencien clarament de les professions liberals anteriors: formen col·legi i s'estructuren com un ofici més, amb aprenents i fadrins (escrivans), el que es reflecteix en la seva localització, molt corrent en àrees artesanals i d'alta activitat.

Els paraires, els teixidors, els blanquers, els assaonadors han disminuït molt substancialment el seu nombre, però mantenen la seva situació topogràfica (figs.177 a 184). Es podria pensar que ha baixat la seva presència com a conseqüència d'haver estat directament afectats per l'assalt del 1714 i per les demolicions de la Ciutadella. No sembla ser aquesta la raó principal, ja que el Llibre de la Cinquantena mostra el 1640 una disminució sensible (192); i, de fet, els assaonadors que han quedat més al marge de les derruccions han disminuït en les mateixes proporcions.

Alguns oficis han sofert canvis remarcables en la seva situació topogràfica. Aquest és el cas dels mestres de cases. Nadal i Giralt ho atribueixen a una aproximació de la residència als "punts de treball": així, si el 1516 es concentraven en major mesura en el barri 5, l'any 1716 se situen sobretot en els barris 6, 7 i 8 que són els que tenen un major percentatge de cases arruïnades. Aquesta observació, que de bell antuvi pot semblar inversemblant, és, de fet, bastant acceptable. Pensem en la gran mobilitat domiciliària i en el fet que els mestres de cases

fan sovint de "promotors" en reconstruir les cases i això els hi facilita comprar i vendre la pròpia residència com una casa més. En qualsevol cas, el que cal remarcar és que els canvis de domicili dels mestres de cases es produeixen entre àrees poc centrals, ja que l'ofici que exerceixen no els obliga a una situació comercial.

Són semblants algunes localitzacions que varien a la perifèria: és el cas dels carnissers que han "baixat" prop de Santa Clara seguint el desplaçament de l'escorxador. I també és cert que alguns oficis canvien més espectacularment. El canvi més clar en aquest sentit l'ofereixen els sastres i els sabaters (figs. 185 a 188). En efecte, el 1516 aquests dos oficis es situaven molt clarament en els eixos comercials, amb una ben definida majoria en el nucli més actiu de la ciutat. Els sastres, que quedaven fonamentalment situats entre la plaça Nova i la plaça de l'Àngel, han format un nou nucli a l'àrea dels Encants, inexistent el 1516 i que s'acosta a l'àrea més consumidora del carrer Ample, baixada de Viladecols, carrer del Regomir... En general, però, el més destacable en ambdós oficis és que el seu augment numèric va acompanyat d'una clara dispersió, molt probablement lligada a l'afluïxament dels controls gremials i a una disminució del status econòmic de sectors importants de l'ofici.

En general, doncs, cal evitar la total identificació entre la ciutat de 1516 i la de 1716: els canvis són sensibles. Tot sembla indicar el pas a una ciutat més consumidora i menys productiva.

Hi ha, però, una identitat estructural rellevant que es

fa especialment clara pel que fa a l'estructura de l'espai. Els oficis poden haver vist incrementat o reduït el nombre de llurs integrants, es poden haver enregistrat canvis notables de localització, però les línies essencials que configuren les àrees urbanes descrites a través del fogatge de 1516 es mantenen.

Ja hem vist, quan parlàvem de la casa artesana, com era justament en els eixos que, a principis del segle XVI, quedaven caracteritzats com a comercials, on es situaven les tipologies més pròximes al model. També l'estructura física ens diferencia clarament zones coincidents amb les que aleshores definíem: una visió de síntesi dels diversos aspectes examinats ens corroborarà aquesta permanència essencial i enriqueirà, en gran mesura, el contingut d'aquella, encara elemental, esquematització de la ciutat.

d. Una síntesi de l'estructura urbana

Pel que fa a l'estructura física, Barcelona, a principis del segle XVIII, és una ciutat poc "saturada": la proporció d'espai construït és petita (34% del total de l'espai urbà), el parcel·lari arriba a les dimensions mínimes tan sols en àrees molt reduïdes de viari dens, i les màximes alçades de la ciutat únicament es presenten en un percentatge petit de les cases.

Barcelona és, per tant, una ciutat amb menor densitat construïda que altres ciutats europees del moment, en les quals l'ocupació del sol urbà és major, el parcel·lari hi resulta més apretat i les cases són de major alçada. En canvi, però, a l'àmbit de Catalunya, Barcelona és una ciutat que sobresurt clara-

ment: les que la segueixen, molt inferiors en nombre de cases i habitants, tenen densitats construïdes menors, alçades més baixes i una proporció més exigua de cases grans... (193).

I si és important, per entendre la Barcelona de principis del segle XVIII, el situar-la en el seu context, en el seu decisiu paper de centre per tota Catalunya, és també fonamental adonar-se de que les xifres relativament "modestes" de la ciutat ens amaguen acusats desequilibris interns. Per tant, abans de qualsevol estudi que aprofundeixi en els tipus construïts, cal definir les zones característiques de la ciutat i valorar aquests desequilibris.

Fet l'estudi dels elements bàsics de l'estructura física, podem distingir, a la Barcelona de principis del segle XVIII, tres zones amb característiques pròpies: dues que constitueixen el "centre" i una altra que configura la perifèria urbana (fig. 189).

Les dues primeres són àrees considerablement homogènies en les seves variables i, en nombrosos aspectes, clarament diferenciades entre sí. La primera d'elles, que denominem "zona central densa", ocupa una part petita de la ciutat (un 4% sobre el total de la superfície), però té un gran pes específic (suposa el 15% del conjunt de les cases). Aquí, les parcel·les arriben a les seves mínimes superfícies (61 m² de mitjana) i a les menors amplades de façana (es presenten sèries llargues de 4 m. d'ample); mentre que les cases tenen una mínima extensió en planta (amb total absència dels tipus majors) i les màximes alçades de la ciutat (una mitjana pròxima als 4 sostres contenint pràcti

cament totes les unitats de 5 pisos).

No existeix tan sols un viari dens i poc regular, sinó que també és característica la profusió de volades i arcs sobre els carrers, buscant el màxim aprofitament d'un espai escàs, extraordinàriament valorat pel seu emplaçament a la ciutat. Per la seva banda, les botigues de la zona, més integrades aquí a la casa del que ho estan a la resta de la ciutat, es projecten també al carrer envaint-lo sovint amb taulells i mercaderies. Aquestes característiques responen al fet que l'àrea inclou els centres comercials que, ja des de l'Edat Mitjana, són els més actius de la ciutat (la plaça de l'Àngel, els volts de Santa Maria, la plaça Palau, els Canvis...), així com els eixos vitals que els uneixen.

La segona zona, central però no densa, és en superfície una part major de la ciutat (suposa l'11,7% del total), però menor en nombre de cases (el 12,7% comparat al 19% de la zona central densa). Això justifica plenament el parlar, per l'estructura física (i també en general), d'un centre dens i d'un centre no dens: efectivament, per la primera zona, la densitat neta de cases per hectàrea resulta de 155 cases/ha., mentre que per la segona arriba només a 33 cases/ha. (194). En consonància amb això, si la parcel·la tenia una mitjana de 61 m² en el centre dens, la xifra és de 300 m² en la zona no densa (en aquesta àrea central de baixa densitat, s'hi concentren les dues terceres parts de les cases amb més de 8 espais al primer pis; aquestes cases millors tendeixen a situar-se estratègicament en el viari. L'anàlisi de la implantació de les 150 millors cases de la ciutat (qua

dre 24) ens descobreix que un 44% d'aquestes unitats es localitzen a les cantonades, mentre que quasi un 19% dóna a dos carrers paral·lels).

Si en les variables bàsiques estudiades, l'àrea queda netament caracteritzada amb trets oposats a la primera zona, a l'espai defineix una trama clara que s'esten al voltant dels centres de la ciutat, amb nuclis destacats a punts d'història ben significativa: el recinte romà, el carrer Ample, el pla de Framenors, els carrers Montcada, Mercaders, Basea, Portaferrissa, la plaça de Santa Anna i la Riera de Sant Joan.

Si les diferències entre les dues àrees fins ara descrites són clares, les dues tenen, però, característiques comuns que les diferencien de la resta de la ciutat: la seva centralitat i el seu nivell econòmic elevat que es reflecteix en el valor mitjà de les cases. Efectivament, la mitjana del preu per al conjunt de les dues zones centrals és superior a les 1.280 lliures (1.010 en el centre dens, 1.630 en el no dens), mentre que per a la resta de la ciutat, que cal recordar suposa el 71,4% en nombre de cases, la mitjana no supera les 400 lliures.

En definitiva, l'àrea central concentra una bona part de les cases més valorades de la ciutat, els centres més actius i la població de major nivell econòmic i status social. La ciutat està clarament polaritzada, doncs, en un centre i una perifèria: un esquema que s'ha descrit per altres ciutats europees del moment (195).

La tercera zona ben caracteritzada inclou la part més cla

rament perifèrica de la resta de la ciutat: entre ella i les dues zones centrals queden àrees intermèdies de més difícil definició, normalment, però, més pròximes als trets perifèrics que als centrals. Es tracta d'una àrea més heterogènia que les anteriors, pel que fa a determinades característiques de l'estructura física, analitzades en pàgines anteriors: en la zona varien la trama viària, la regularitat dels traçats, la profunditat de la parcel·la, l'alçada de les cases, etc. Però en tots els seus punts, a més de la distància als centres de la ciutat, la característica comú és la preponderància absoluta de les cases petites i poc valorades (196).

Efectivament, fora de la zona central se situa el 35% de les cases de grans dimensions, però això suposa tan sols, per aquesta part de la ciutat, el 3% del conjunt de les cases. Però, a més, la distribució de les unitats grans no és uniforme: cal destacar l'existència d'alguns nuclis singulars entre la zona que definim com a pròpiament perifèrica i el centre. En aquests punts, localitzats en eixos viaris importants (inicis dels carrers del Carme i de l'Hospital) i en illes de característiques singulars (la situada tocant a la muralla, al carrer de Sant Pere més alt) es concentren la major proporció de cases grans. En la zona que grafiam en el plànol com a perifèrica, i que exclou els nuclis esmentats i altres zones de transició, el percentatge de cases d'aquest tipus serà encara menor, dispersant-se per tota l'àrea les poques unitats grans existents.

En funció de la densitat del viari i del parcel·lari i, com hem vist, també en relació al nombre de plantes construïdes, es poden separar clarament dues zones en la perifèria de la ciu-

tat. Una primera, menys densa, amb cases de menor alçada i parcel·les de majors dimensions, que donen fàcilment cabuda a una eixida o a un hort: zona integrada, fonamentalment, per bona part del Raval i que s'estén pel nord de la ciutat, fins al portal de Jonqueres i pel sud fins la zona entre Framenors i Escudellers. I una segona, més densa, que té com a eix el Rec Comtal, amb cases més altes i espais buits de menors dimensions, en consonància amb un viari més apretat.

En els apartats anteriors, encara que no s'hagi explicat, sembla clar que han quedat ben paleses les relacions entre estructura física i contingut social. La definició d'àrees pot semblar ja reiterativa, però reforçarà la imatge que ens hem anat formant des de 1516 (fig.190).

Fem un resum d'aquesta visió. S'aprecia una àrea central, densa i d'alts lloguers, amb clar caràcter comercial. És aquí on es concentren la major diversitat d'oficis: els més rics dintre de la jerarquia gremial i els components més benestants dels oficis menys destacats. Es mantenen aquí, com el 1516, els argenters, daguers, llibreters, vidriers...

Recordem que el nucli central d'aquesta àrea, que bàsicament coincideix amb la que assenyalàvem amb l'ajut del fogatge de 1516, el constitueix el vell burgus del segle XI; i es pot observar com aquesta zona sembla haver sofert una expansió especialment clara en el sentit de l'eix litoral que va del carrer Ample al pla d'en Llull, concordant amb el reforçament de la marina que s'ha operat durant aquests dos segles. És aquí, com ja ha estat dit, on es troben les tipologies més pròximes al model de la ca-

sa artesana, pel que fa a la propietat, la relació amb la botiga, la composició del foc, etc. Es també una àrea, com s'ha vist, amb una estructura física perfectament caracteritzada: màximes alçades i parcel·les mínimes.

Coincidint amb l'àrea "privilegiada" i "improductiva" que mostrava el fogatge de 1516, observem, el 1716, una altra zona també rica i central, però de baixa densitat, amb un pes notable dels grups més privilegiats de la ciutat i poca diversitat d'oficis que, a més, no formen aquí clares agrupacions a l'espai. És aquí on hem observat la màxima concentració de nobles, doctors i lletrats i on es situen la majoria dels focs amb servei domèstic (figs.191-192). En efecte, es concentren aquí el 43,3% dels focs amb dos criats, el 71,6% dels focs amb 3 criats i el 86,7% dels que en tenen més de 8, mentre que, en correspondència amb això, trobem en el sector al 66,3% dels "notables".

El valor del lloguer no resulta aquí del valor comercial de la localització, sinò, fonamentalment, de les característiques de les cases. En la zona, l'anàlisi de l'estructura física ens havia marcat l'existència d'àmplies parcel·les i cases senyoriales i el predomini de la cuina al primer pis (si a la resta de la ciutat només dóna en un 26% dels casos, en aquest sector es produeix en el 58%).

Al marge d'aquestes àrees centrals, cal assenyalar unes zones denses i de nivell econòmic baix, a les proximitats del Rec i a les illes de la Ribera, amb funcions ben definides: de caràcter industrial a l'entorn del Rec i portuari a la Ribera. És aquí on trobem els blanquers i assahonadors, els pocs parai-

res que queden i, sobretot, els pescadors, mariners, etc. L'àrea industrial que definim el 1516 ha perdut, amb la davallada dels oficis productius, part del seu caràcter i comparteix, de fet, més trets comuns amb la perifèria que amb el nucli comercial de la ciutat.

Finalment, observem una àmplia perifèria caracteritzada essencialment per la pobresa i la baixa densitat, i on trobem una escassa varietat d'oficis, amb una proporció important de gent sense ofici o d'oficis poc considerats. És particularment rellevant el nombre de vídues o dónes que apareixen com a caps de foc, i també sobresurten els pagesos, exactament igual com veïem el 1516. I és igualment clara la situació dels jornalers: en un 80% es localitzen a la perifèria i només en un 5% dels casos els veiem situats a l'àrea més densa.

Ara bé, si les diferències físiques, econòmiques, socials i culturals delimiten àrees ben determinades a la ciutat, hi ha quelcom d'essencial que ha de quedar clar: aquestes diferències queden, a l'espai, constantment matisades. Així, a la perifèria, s'observa, tot i el nivell econòmic baix que hi predomina, una proporció petita però no menyspreable de cases importants i de famílies benestants. Més significatiu és, encara, el contingut social del barri noble: efectivament, no ens trobem davant d'un barri segregat i exclusiu com els que s'han anat consolidant en altres punts d'Europa. Tot al contrari, és aquesta una zona de la ciutat que acusa grans diferències econòmiques al seu interior, seguint una característica que ja es presentava a l'Edat Mitjana. Per una part, coexisteixen dintre d'un mateix espai

grans mansions senyorials i grups de cases petites intercalades de diverses maneres. Per l'altra, les cases grans destinen part de la planta baixa a botigues de lloguer que es converteixen, amb freqüència, en infra-vivendes. D'aquestes configuracions sorgeix el gran desequilibri econòmic dintre de l'àrea.

Però, a més, entre les diverses zones les diferències es donen en un marc físic reduït. Les separacions radicals són difícils en absència d'esventraments o noves urbanitzacions exclusives, i queden atenuades pel migrat de les distàncies. Els canvis de caràcter urbà es fan sovint dintre de la mateixa illa de cases, donat que una disposició freqüent és la de carrer important i darreres devaluats. Aquesta complicada proximitat entre àrees permet aprofitaments singulars de determinades propietats immobiliàries. Així, algunes cases adopten, per exemple, disposicions amb entrada "noble" pel carrer important i botigues al carrer comercial: és el cas d'unes quantes propietats importants del carrer Ample, amb els darreres donant als Encants.

El carrer Ample, precisament, permet de resumir la complexa forma en que es donen les diferències socials a l'espai. En efecte, aquest carrer, considerat un exemple rellevant de via aristocràtica, té en realitat dos trams prou diferenciats: un que s'aproxima a les característiques "nobles" de la plaça de Framenors, i un altre, més assimilable a l'àrea comercial dels Canvis. En aquest segon tram apareixen, però, cases importants, mentre que en el primer queden, a més de les botigues de les cases grans, enclavaments com el dels sellers, davant la Mercè, al bell mig d'una de les zones més aristocràtiques de la ciutat.

La producció espacial de les diferències físiques i socials s'ha d'entendre, doncs, en el cas de Barcelona, en un doble sentit: existència molt clara d'àrees de característiques marcades i oposades, i matisació de les separacions per la presència complexificadora d'elements tipològics i disposicions espacials diversos. Aquesta estructura urbana és producte d'una herència medieval sobre la qual han actuat els segles XVI i XVII accentuant les peculiaritats de les àrees, però sense introduir intervencions "separadores" com a d'altres ciutats europees.

e. Espai urbà i societat urbana: models i recerca

Un esforç de caracterització topogràfica com aquest, en una ciutat concreta, té un doble interès. Primer, l'interès de tota aportació a la història local, que facilita, amb l'aprofundiment del passat, la comprensió present d'una realitat urbana concreta. Té, però, un segon interès que en aquest cas creiem important: el de contribuir a bastir l'edifici d'una història interessada en el reflex a l'espai de les relacions urbanes. La història local, com en tants casos, és un bon instrument per projectar-se sobre problemes de caràcter més global. Aquesta intenció ja s'ha fet palesa quan hem contrastat els resultats empírics amb el concepte de "casa artesana". Ara interessa que ens fixem en l'estructura de l'espai des d'una altra escala d'aproximació.

Tenim aquí dos tipus de referències. En primer lloc, les aproximacions teòriques ja esmentades que postulen organitzacions espacials ben definides a la ciutat pre-industrial o pre-capitalista, segons el cas; i, en segon lloc, el conjunt d'aportacions de caràcter empíric sobre ciutats concretes. Encara que aquí ens

hem aliniat, no sense bel.ligerància, a favor d'una aproximació empírica, cal prendre en consideració les dues perspectives i considerar-ne els avantatges i inconvenients en el cas concret que ens ocupa.

En aquest sentit, les aportacions de Sjoberg i de Vance semblen especialment útils per a il.lustrar un mètode d'aproximació que aquí obertament s'ha defugit (197). Ambdós autors s'inscriuen, de fet, i amb més o menys fortuna, en la via de conceptualització de les ciències socials traçada per Max Weber. En efecte, a la base dels dos treballs es fa evident la voluntat de crear "tipus ideals" que interpretin unilateralment la realitat, de tal manera que s'encadenin una multitud de fenòmens aïllats, difusos i discrets, que s'ordenin per formar un quadre de pensament homogeni. Es tracta d'introduir un factor d'intel.ligibilitat i de control en els nivells de recerca i d'exposició.

Aquestes construccions teòriques han de permetre formar judicis d'imputació causal i servir de guies en l'elaboració d'hipòtesis sobre la base d'una imaginació alimentada per l'experiència. No es tracta, per tant, d'un mètode inductiu basat sobre recerques empíriques, sinó d'un mètode deductiu operant en un camp teòric, al marge de les realitats històriques concretes. Els "tipus ideals" s'han d'utilitzar, doncs, com a conceptes límit que no han de ser confosos amb la realitat històrica, sinó entesos com a "ficcions operatives" que se suposen funcionant en condicions de perfecta racionalitat. Formen, per tant, un sistema de referència que s'ha d'entendre com a merament provisional.

L'aproximació és perfectament legítima, ja que síntesi i

explicació semblen objectius importants, però té perills evidents en un camp com la història urbana, en el qual les construccions teòriques es fonamenten, necessàriament, sobre una base d'informació molt heterogènia, sovint poc representativa i quasi sempre precària. D'altra banda, els models "acabats" tendeixen a esclerotitzar-se més que no pas a estimular noves recerques empíriques.

Els dos casos exposats reuneixen sense cap dubte aquests dos defectes: tenen, però, l'interès d'oferir-se com dos conceptes límit, en gran mesura oposats, i entre els que podem situar la Barcelona de principis del segle XVIII. Aquesta triple confrontació pot ser útil, primer, per explicitar més sintèticament el model de relacions espai-societat en els tres casos; després, al igual que per la casa artesana, com a verificació i límit d'unes construccions teòriques, de lectura encara massa reductiva i voluntat excessivament universalitzant.

Sjoberg es limita a considerar l'oposició entre élites i classes subalternes. Caracteritza una ciutat dominada per les élites rendistes, que es tradueix a l'espai en un centre administratiu, polític, religiós, cerimonial i residencial ben segregat, fora del qual s'organitza la ciutat com una gran perifèria que disminueix de valor i status a mesura que ens allunyem del centre.

Vance només considera rellevant l'àrea artesanal de la ciutat, que s'assimila a una totalitat urbana que es presenta pollicèntrica i sense jerarquia i on la localització es regeix per estrictes raons de valor d'ús.

El cas de la Barcelona de 1716 (i també la del segle XIV) es situaria, en molts aspectes, entre aquests dos models extrems. Hi trobem, efectivament, una élite nobiliària i rendista que s'organitza en bona mesura entorn als diversos ressorts de l'administració, el poder polític i el poder religiós. Una élite integrada per ciutadans honrats, cavallers i nobles, que tenen una posició dominant en el govern de la ciutat. Aquest domini no és, però, no absolut, ni exclusiu: la composició del Consell de Cent ens revela, des de la seva formació, l'àmplia presència i pes del món gremial que comparteix, bé que en una posició subalterna, responsabilitats, càrrecs i honors. El propi món gremial, al seu torn, no queda integrat per aquell grup social de base fortament igualitària que postula Vance; si alguna cosa el distingeix és el seu agut sentit de la jerarquia, i les clares diferències econòmiques en el seu interior.

L'estructura social es pot considerar configurada, primer, com feia Sjoberg, per una clara escissió entre élite i societat activa, aquesta última en bona part integrada en gremis. Una observació més atenta de les relacions socials ens mostra que aquesta escissió no és tan absoluta com sembla (Molas i Amelang ens han il·lustrat sobre els mecanismes d'ascensió social (198)); i que a l'interior de la societat activa, les diferències són tan acusades que els seus estrats superiors estan molt més pròxims als ciutadans honrats que als graons inferiors del món gremial.

A l'espai, aquesta realitat es manifesta amb un doble centre on se situen, separadament, élite rendista i élite gremial:

cohabituen a l'espai com ho fan al Consell de Cent, mantenint les diferències i les distàncies. Cal observar aquí un aspecte absent en els models especulatiu-deductiu: aquest doble centre es recolza en espais que són resultat d'una història precisa, que ha deixat emprentes físiques emergents: la "civitas", amb la Catedral, el Palau Comtal, les grans mansions aprofitant les muralles; el "burgus", amb un teixit urbà prou analitzat, l'àrea portuària de negocis, que té edificis molt significatius, i zones urbanes característiques...

Fora d'aquest centre, la resta dels oficis i els marginals se situen d'acord amb una jerarquia espacial que s'aproxima a l'esquema centre-perifèria, però que adopta sovint formes més complexes. Alguns oficis ocupen espais d'acord, fonamentalment, amb criteris funcionals, d'altres, en canvi, en relació a criteris econòmics. La lògica funcional i la lògica econòmica formen una unitat complexa i inextricable, difícil de caracteritzar en un zoning clar i net: espais intersticials i residuals que conviuen a poca distància dels centres i eixos més valorats, contra posició entre carrers principals i travessies secundàries, usos de la botiga, etc., són elements que contribueixen a una acusada complexificació de l'estructura de l'espai. Convivència espacial pròpia d'una ciutat tan ben jerarquitzada socialment i mental que es pot permetre una certa "confusió" en el detall. Estem molt lluny, ja ho hem vist, de la segregació social que postulava Sjoberg.

Aquesta aparent confusió té la seva pròpia lògica que no més es fa perceptible a partir de l'anàlisi "minuciosa" i queda

totalment fora de l'abast de les caracteritzacions sumàries. L'anàlisi "minuciosa" de les components especials de la totalitat urbana pre-industrial, però, no és sempre fàcil. Sovint, no ajuden les fonts documentals disponibles; i, freqüentment, els treballs més complets -pensem en obres claus com les de Perrot, Bardet, Vovelle... (199)- arriben a un gran nivell de rigor i precisió en molts aspectes que componen la realitat urbana, però es queden, pel que fa a la seva concreció espacial, en un nivell molt menys exacte que fa difícil les comparacions.

La fragmentació, la diversitat de perspectives i les divergències en els objectius es presenten com un obstacle evident a les generalitzacions fàcils. La minuciositat i rigor emprats en l'estudi d'aspectes concrets ens ofereixen, però, una imatge cada vegada més rica i més sòlida de la ciutat pre-industrial. Una imatge atenta a les diferències que es configuren com a components essencials en la caracterització del sistema urbà.

En aquest sentit, un dels aspectes més xocants dels models universalitzants és, justament, la ignorància de les diferències entre ciutats, que formen un dels substrats substantius del món urbà: diferències d'escala, diferències funcionals, diferències sociològiques, etc... En efecte, l'exclusiva consideració de poques ciutats sobre les quals es té una certa informació convergenç del caràcter equívoc dels models teòrics prematurs.

L'anàlisi realitzada amb el Cadastre de 1716 a 4 ciutats catalanes de dimensió i característiques diverses -Cervera, La Bisbal, Torroella, Mataró (200)- ens mostra com els esquemes d'

organització espacial que podem observar a Barcelona són aquí in-
nadequats. No pas més, però, que les simplificacions de Sjoberg
o Vance. Si ens fixem en els estudis consultables de ciutats fo-
ra de l'àrea catalana -com Cuenca, València, Marsella, Rouen,
Caen, Newcastle (201)-, malgrat ser productes heterogenis amb ni-
vells d'aproximació diversos i instruments d'anàlisi espacial so-
vint massa grollers, es palesen en gran mesura les característi-
ques peculiars de cada ciutat, que es constitueixen en essen-
cials i en absolut negligibles, si es vol entendre realment el
món urbà.

Convé per tant, més enllà de la legitimitat i utilitat
dels models teòrics, ampliar la base empírica. Ampliar-la en el
sentit extensiu -estudiar el màxim nombre i varietat de ciutats-
i ampliar-la també en sentit intensiu -millorar fins on sigui
possible els instruments d'anàlisi. Serà amb aquest fonament que
es podrà emprendre amb certa garantia tota mena d'intents de sín-
tesi i sistematització: intentant abstraure els aspectes comuns
a les diverses ciutats, generalitzant aspectes concrets del fet
urbà, emprant un punt de vista taxonòmic-tipològic o buscant
qualsevol camí que el material disponible reveli com a més fe-
cond.

Sembla, en efecte, poc discutible que la via més urgent,
l'autèntic camí crític per avançar en el coneixement de la ciu-
tat pre-industrial, és la multiplicació de recerques concretes
que abordin tant treballs monogràfics sobre ciutats diverses en
la seva història, dimensió, composició social o funcions, com l'
estudi dels sistemes urbans en la seva evolució, necessari com-
plement per establir un quadre de referència que eviti les sim-

plificacions dels models universalitzants (202).

En aquest sentit, el Cadastre de 1716, més enllà de la seva utilitat en l'objectiu central d'aquesta tesi, permet una contribució a aquest procés col·lectiu de recerca, que ha de portar a un millor coneixement d'un món urbà, el de la ciutat pre-industrial, sovint menystingut i generalment mal estudiat.

NOTES CAPITOL 2

1. Els consistents treballs de Philip Banks suposen una important renovació de les ja envellides interpretacions de Carre-ras Candi que, fins aquest moment, no havien estat revisades. L'estudi de l'època que aborda necessitaria un fonament més ampli, pel que fa a les recerques arqueològiques. Les carèn-cies, que caracteritzen l'arqueologia de la ciutat, dificulten i limiten les possibilitats d'estudi del període. Malgrat tot, Banks ha treballat de forma exhaustiva i sistemàtica to-ta la informació disponible -de caràcter arqueològic i docu-mental- i ha aconseguit un resultat molt notable, bàsic a par-tir d'ara en la història de la ciutat. Malhauradament, la se-va tesi The topography of the city of Barcelona and its urban context in eastern Catalonia from the third to the twelfth centuries, llegida a la Universitat de Nottingham, el 1980, està encara avui inèdita, i diversos dels seus articles han estat publicats a Anglaterra i no han tingut difusió a Cata-lunya.

Han estat molt útils les converses mantingudes amb l'autor, així com els articles que ens ha facilitat. Fonamentalment: The roman inheritance and topographical transitions in early medièval Barcelona, a "Papers in Iberian Archaeology", BAR In-ternational series 193, Oxford 1984; i la veu Barcelona del Dictionary of the Middle Ages, Charles Scribner's Sons, New York.

Han estat publicats al nostre país diversos treballs: The north-western gate of the city of Barcelona in the 11th. and 12th. centuries, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", Barcelona, 1977, nº XVII; The origins of the "Gremi de Sabaters" of Barcelona, "Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat", Barcelona, 1980, nº XVIII; Montjuïc, the port and the city: a reconsideration, dins Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona, La Magrana, Barcelona, 1984; i, sobretot, la comunicació presentada al II Congrés d'Història Urbana del Pla de Barcelona, encara inèdita, Surgus, Su-burbium and Vilanova: the extramural growth of Barcelona be-fore A.D.1200, Barcelona, 1985.

2. Banks, Ph., The roman inheritance..., pg. 613.

3. Des de Sanpere i Miquel s'havia cregut en un progressiu avanç cap a mar de la línia litoral. Les troballes arqueològiques han fet revisar aquesta suposició. La costa sembla haver tingut avanços i retrocessos, d'acord amb la dinàmica de l'erosió i aport de sediments. Molt probablement, el retrocés dels conreus a l'alta edat mitjana va provocar una regressió de les erosions i un menor aport de sediments, el que comportarà la creació d'aiguamolls i el retrocés del litoral. La intensa colonització agrària a partir del segle IX provocarà, lògicament, el procés invers: major erosió, aport de sediments i avanç de la línia litoral respecte al mar.
4. Les hipòtesis de Francesca Pallarès es troben a: Las excavaciones de la Plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", Barcelona, 1969, nº XIII, i La topografía i els orígens de la Barcelona romana, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", Barcelona, 1975, nº XV.

Contra la hipòtesi del Castrum Augusteo de planta rectangular: Granados, J. Oriol: Notas para el estudio topográfico de la Colonia Barcino en el siglo I: la primera muralla de la ciudad, Simposion de Ciudades Augusteas II, Zaragoza, 1976.

Contra el traçat d'alguns carrers i la dimensió del fòrum en les propostes de F. Pallarès: Banks, Ph.: The topography of the city of Barcelona..., tesi citada, vegeu també The roman inheritance..., op.cit.

5. Banks, Ph., The roman inheritance..., op.cit., pg. 615.
6. Banks, Ph., The roman inheritance..., op.cit., pg. 615.
7. Banks, Ph., The roman inheritance..., op.cit., pg. 616-17.
8. Bonnassie, P., El feudalisme català. Segle onze, "Avenç", nº 78, Agost-Setembre, 1978.
9. Banks, Ph., The roman inheritance..., op.cit., pg. 615-16.
10. Banks, Ph., The roman inheritance..., op.cit., pg. 614-15
11. Feliu Montfort, G., Las ventas con pago en moneda en el condado de Barcelona hasta el año 1010, "Cuadernos de Historia económica de Cataluña", Barcelona, març 1971, nº V.